

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ
ВИДАННЯ
В СУЧАСНОМУ
ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ**

Київ 2017

УДК 030; 20.01.04

ББК 92; 32.81

Е64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 3 листопада 2017 р.)*

Авторський колектив:

Киридон А. М., д. і. н., проф. (*керівник авторського колективу*); Бабка В. Л., к. політ. н.;
Березовський О. М., к. і. н.; Бойчук Б. С.; Гірік С. І., к. і. н.; Глухова С. В.; Головченко Н. І.,
к. пед. н., доц.; Зворський С. Л., к. і. н., с. н. с.; Крайнікова Т. С., д. соц. комунікацій, доц.;
Ксенофонтов І. В., к. н.; Лісовська Л. Л.; Любаренко Л. М.; Любовець О. М., д. і. н.;
Макаренко Т. М., к. біолог. н., доц.; Манолаке К. М., д. н., доц.; Мачуський Є. А., д. т. н.,
проф.; Межжерін С. В., д. біолог. н., проф.; Межжеріна Я. О.; Панчук Д. М.; Проценко Г. О.,
канд. пед. н.; Радченко О. М., д. мед. н., проф.; Рогушина Ю. В., к. фіз.-мат. н., доц.;
Слюсарчук Л. І., к. е. н., доц.; Соколов В. Ю., к. і. н.; Студінська Г. Я., к. е. н.; Тищенко А. О.;
Торопчинова К. Л.; Троян С. С., д. і. н., проф.; Федотова О. О., д. і. н., проф.; Філіпюк А. Л.,
к. мед. н., доц.; Черниш Н. І., к. філол. н., доц.; Чорна М. В., к. і. н.; Шевчук О. Г.; Шліхта І. В.,
к. і. н., доц.

Рецензенти:

Бережна С. В. – доктор історичних наук, професор
Капелюшний В. П. – доктор історичних наук, професор

Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна моно-
Е64 графія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Ен-
циклопедичне видавництво», 2017. – 312 с.

Для сучасного інформаційного суспільства характерними є зростання швидкості обміну інформацією та тенденція до щільного по'єднання подій та інформації. Зміна характеру комунікації, здешевлення й прискорення процесу взаємодії, що стало наслідком бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, оприявило проблему пошуку нових засобів та форм поширення довідкових відомостей, які швидко, без технічних затримок уможливають опрацювання й надання споживачеві великого обсягу фактичного матеріалу. За цих обставин все більшої популярності набувають інтернет-енциклопедії та електронні видання довідково-енциклопедичного характеру.

У розділах колективного видання вміщено інформацію з історії вітчизняної енциклопедистики, засади створення електронних енциклопедій та е-ВУЕ, критерії відбору та категоризації гасел, принципи проектування ефективного енциклопедичного порталу тощо.

Видання орієнтоване на науковців, видавців, усіх, хто цікавиться енциклопедистикою та процесом укладання енциклопедій.

УДК 19.51.61.03

ББК 76.17; 92; 32.971.353

Р33

Усі права застережені. Передрук дозволяється лише за згодою редакції.

ISBN 978-617-7015-67-2

© Державна наукова установа «Енциклопедичне
видавництво», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1.	
З ІСТОРІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ	7
1.1. Енциклопедичні студії в українській науці: минуле і сьогодення (<i>Березовський О. М.</i>).....	7
1.2. Українознавчі дослідження XIX – початку XX ст. і спроби видання енциклопедії (<i>Черниш Н. І.</i>).....	18
1.3. Джерела української енциклопедистики: перша спроба видання «Української радянської енциклопедії» (<i>Тищенко А. О.</i>)	47
1.4. Ідеологічні чистки видавництва «Українська радянська енциклопедія» періоду 1933–1934 років (<i>Федотова О. О.</i>)	53
РОЗДІЛ 2.	
ІННОВАЦІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ	62
2.1. Етос енциклопедистики в умовах інформаційного розвитку суспільства (<i>Киридон А. М.</i>)	62
2.2. Електронні енциклопедії в Україні (<i>Черниш Н. І.</i>).....	76
2.3. Принципи формування сучасного енциклопедичного порталу (<i>Киридон А. М., Проценко Г. О.</i>).....	94
2.4. Використання семантичних властивостей вікі-ресурсів для розширення функціональних можливостей електронної версії «Великої української енциклопедії» (<i>Рогущина Ю. В.</i>).....	104
2.5. Концептуальні засади створення інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики (<i>Шевчук О. Г.</i>)	115
2.6. «Українська бібліотечна енциклопедія»: практичні аспекти реалізації (<i>Зворський С. Л., Любаренко Л. М.</i>)	127
2.7. Регіональні енциклопедичні видання з бібліотечної справи – важливий фактор розвитку бібліотечної політики (<i>Соколов В. Ю.</i>)	135
2.8. Науково-енциклопедичні видання в системі енциклопедичних досліджень в Республіці Молдова (<i>Манолаке К. М.,</i> <i>Ксенофонтів І. В.</i>).....	148
2.9. Державне наукове видавництво Республіки Польща: діяльність у галузі енциклопедистики (<i>Троян С. С.</i>)	155

РОЗДІЛ 3.

ФОРМУВАННЯ КОНТЕНТУ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ	165
3.1. Науково-концептуальні засади формування тематичних словників із окремих галузей знань (<i>Любовець О. М.</i>)	165
3.2. Релігієзнавство: критерії відбору гасел до «Великої української енциклопедії» (<i>Шліхта І. В.</i>).....	173
3.3. Особливості формування тематичного реєстру гасел «Великої української енциклопедії» за напрямом «Юридичні науки» (<i>Бабка В. Л.</i>).....	182
3.4. Категоризація і типологізація енциклопедичних гасел напряму «Економічні науки» (<i>Слюсарчук Л. І.</i>)	192
3.5. Принципи та критерії відбору гасел з напряму «Фізичне виховання та спорт» для друкованої та онлайн версій «Великої української енциклопедії» (<i>Чорна М. С.</i>)	201
3.6. Особливості формування біологічного контенту «Великої української енциклопедії» (<i>Межжєрін С. В., Межжєріна Я. О.</i>).....	215
3.7. Проблема добору гасел із історії й культури євреїв до універсальних енциклопедій (на прикладі ВУЕ) (<i>Гірік С. І.</i>)	220
3.8. Схема формування контенту енциклопедії (на прикладі визначення бренду) (<i>Студінська Г. Я.</i>)	226
3.9. Інструменти та форми промоції «Великої української енциклопедії» (<i>Панчук Д. М.</i>)	241

РОЗДІЛ 4.

МОВА І СТИЛЬ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ	251
4.1. Редакційний стиль е-ВУЕ та формування екосистеми бренду «Великої української енциклопедії» (<i>Крайнікова Т. С.</i>).....	251
4.2. Актуальні проблеми тлумачення наукового терміна в енциклопедичній статті (на прикладі літературознавчих категорій) (<i>Головченко Н. І.</i>)	261
4.3. Принципи транскрипції іншомовних власних назв у «Великій українській енциклопедії» (<i>Глухова С. В.</i>).....	278
4.4. Мовні універсалиї, гасла і гніздова структура енциклопедії (<i>Мачуський С. А., Лісовська Л. Л., Торочинюв К. Л.</i>).....	285
4.5. Оптимізація української медичної лексики і роль енциклопедичних видань у ній (<i>Радченко О. М., Філітук А. Л., Макаренко Т. М.</i>)	291
4.6. Редакційна підготовка енциклопедичного контенту на різних платформах (<i>Бойчук Б. С.</i>).....	299

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	310
------------------------------------	-----

ВСТУП

Глобалізація та інформатизація світового співтовариства активізують стрімкі темпи розвитку й зростання впливовості та значення електронних технологій. У структурі суспільства зростає роль інформації й створення розвиненої глобальної комунікаційної системи. У сучасному світі засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, оскільки репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми, ідеали, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність чи нееквівалентні їй, завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості¹. Інформаційне суспільство, як суспільство нового типу, має низку особливостей в порівнянні з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформаційних потоків та життєздатність інформаційного суспільства, але й виявляє проблеми й труднощі, зокрема у взаємодії різних соціальних груп.

Реаліями уособлення та синонімом інформаційного суспільства стало тотальне поширення мережі Інтернет. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих засобів та механізмів комунікації. В умовах відкритого інформаційного простору наукова комунікація здійснюється за допомогою доступних масовій свідомості символів і форм, які стають інструментами конструювання національних та цивілізаційних ідентичностей. Одним із таких символів є національні енциклопедії універсального характеру як неодмінний атрибут, візитівка та вагомий елемент престижу й авторитету держави, цивілізаційного рівня нації.

Окрім того, увиразнилася роль енциклопедії як соціального інституту, що виконує важливі науково-інформаційні, культурно-просвітні та світоглядно-орієнтовні функції. Фундаментальне універсальне енциклопедичне видання відображає, фіксує й закріплює рівень знань та культури свого часу, свого народу, суспільства, держави, світової цивілізації в цілому. За умов відкритого інформаційного простору все більшої популярності набувають інтернет-енциклопедії та електронні видання довідково-енциклопедичного характеру.

¹ Краснокутська Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Вип. 66. – № 11. – С. 621.

Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» проведено круглий стіл «Створення енциклопедій у сучасному інформаційному просторі» (жовень, 2017 р.). Спільно з фахівцями інших установ та закладів обговорено низку теоретичних та прикладних проблем створення сучасних енциклопедій:

- історія енциклопедистики;
- інноваційні концепції сучасних мультимедійних енциклопедій;
- принципи та критерії науково-інформаційного наповнення сучасних енциклопедій;
- проблема категоризації енциклопедичних гасел;
- принципи формування схем енциклопедичних статей для друкованої та електронної версій;
- мова і стиль енциклопедичних видань;
- організаційні схеми формування контенту електронної версії «Великої української енциклопедії»;
- дизайн-концепція електронної версії «Великої української енциклопедії»;
- технічні принципи розробки та функціонування енциклопедичного порталу;
- концептуальні засади створення інформаційно-довідкових видань з окремих галузей знань;
- функціонування енциклопедичних видань та побудова інформаційного суспільства.

У процесі обговорення задекларованих проблем вагоме місце посіло обґрунтування концепції електронної версії «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). За наслідками роботи наукового зібрання підготовлено колективну монографію, авторами якої стали: Киридон А. М. (*керівник авторської колективу*), Бабка В. Л., Березовський О. М., Бойчук Б. С., Гірік С. І., Глухова С. В., Головченко Н. І., Зворський С. Л., Крайнікова Т. С., Ксенофонтов І. В., Лісовська Л. Л., Любаренко Л. М., Любовець О. М., Макаренко Т. М., Манолаке К. М., Мачуський Є. А., Межжерін С. В., Межжеріна Я. О., Панчук Д. М., Проценко Г. О., Радченко О. М., Рогушина Ю. В., Слюсарчук Л. І., Соколов В. Ю., Студінська Г. Я., Тищенко А. О., Торопчинова К. Л., Троян С. С., Федотова О. О., Філіпюк А. Л., Черниш Н. І., Чорна М. В., Шевчук О. Г., Шліхта І. В.

Автори не претендують на вичерпність аналізу порушених проблем, усвідомлюючи складність і багатогранність задекларованого дискурсу. Водночас маємо сподівання, що окреслення в колективній праці окремих аспектів розвитку енциклопедистики в сучасному інформаційному просторі викличе зацікавлення й спонукатиме до подальшого обговорення механізмів і шляхів вдосконалення енциклопедично-довідкових видань.

РОЗДІЛ 1. З ІСТОРІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. Енциклопедичні студії в українській науці: минуле і сьогодення

Енциклопедистика завжди викликала підвищений інтерес у науковців, дослідників, звичайних читачів. Українська енциклопедистика має власні традиції, свою історію. Першим твором, що мав елементи енциклопедичного викладу матеріалів, був «Ізборник» князя Святослава Ярославича (1073) – один із ранніх літературних творів Київської Русі енциклопедичного характеру, пергаментний фоліант якого зберігся до наших днів. Близько 200 коротких статей цієї праці розкривали історію християнства, сенс доброчинного життя, будову всесвіту, знаки зодіаку, зодіакальні сузір'я, правові норми¹.

Першим друкованим твором енциклопедичного змісту дослідники вважають український словник Памви Беринди «Лексикон славенороскій и имен толкованіе» (1627)². Спроби викласти загальні відомості про Україну здійснив також Інокентій Гізель у «Синописі» (1674).

Першою енциклопедією українознавства стала праця «Украинській народъ въ его прошломъ и настоящемъ», яка з'явилася з ініціативи М. Грушевського в 1914–1916 роках у Петербурзі в двох томах, за редакцією Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського і О. Шахматова³. Перший і другий том складався з двох частин і додатків (таблиці, карти, діаграми), в яких

¹ Джерелознавство історії України. Довідник / За ред. М. Я. Варшавчика та ін. – К. : [Б. в.], 1998. – С. 98–99.

² Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа : історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. – Львів : Фенікс, 1998. – 92 с.; Железняк М. Г. Історія енциклопедичної справи в Україні // Україна дипломатична. – 2009. – Вип. 10.

³ Борчук С. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86.

систематизовано висвітлювались: розвиток українських досліджень XIX ст., історія українського народу, нариси географії України, статистика українського населення, антропологічні особливості українського народу, етнографічні особливості українського народу, звичаєве право українського народу, історія української мови⁴. Третій і четвертий том запланованого видання світ так і не побачив. Однак, як справедливо зазначив український дослідник С. Борчук, реалізований наполовину перший енциклопедичний проект новітньої доби залишив свій виразний слід в історії вітчизняної енциклопедичної справи XX ст., збагативши її цінним досвідом, як негативним, так і позитивним, який був використаний при підготовці подальших енциклопедичних видань, зокрема, «Української загальної енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства»⁵.

Попри ідеологічний вплив, вітчизняні науковці в радянській Україні продовжували плідно працювати в енциклопедичній справі. 1920-ті рр. характеризуються відносною розкутістю наукової думки та наукового пошуку. При Всеукраїнській Академії наук було створено окрему комісію для розробки універсального довідника у 25 томах⁶.

Комісія для складання «Енциклопедичного словника» розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням Я. Стебницького та при активній участі представників інших відділів Академії: А. Кримського (від історико-філологічного), В. Липського (від фізично-математичного), М. Василенка (від соціально-економічного). Українські вчені мали на меті створити таку енциклопедію, яка б на противагу виданням («Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь» та «Энциклопедический словарь» вид-ва «Гранат») задовольняла потреби України⁷. Однак навесні 1924 р., з економічних та політичних причин, Комісія для складання «Енциклопедичного словника» фактично припинила свою роботу. Все ж

⁴ Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914–1916. – Т. 1–2. – 707 с.

⁵ Борчук С. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86.

⁶ Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: маловідомі факти XIX – першої третини XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 199–211.

⁷ Черниш Н. І. Початки українського енциклопедичного книговидання // Поліграфія і видавнича справа. – 2004. – № 41. – С. 108–118.

діяльність комісії не була даремною: на основі її досліджень (в тому числі реєстру гасел) у цей період розпочинається підготовка галузевих українських енциклопедій⁸.

Дослідниця Н. І. Черниш, вивчаючи спроби підготувати та видрукувати енциклопедичний довідник українознавчого змісту, які неодноразово і наполегливо здійснювались у першій половині ХХ ст., дійшла висновку, що внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин того часу фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національного наукового і культурного життя порівняно пізно. Зусилля свідомої української еліти, яка добре розуміла важливість справи, громадську необхідність високоавторитетного ґрунтовного довідкового видання універсального характеру з пріоритетністю українознавчих матеріалів у його структурі, протягом тривалого періоду не були результативними, однак вони сприяли накопиченню науково-методичного досвіду, що виявився продуктивним пізніше⁹.

До ідеї видання власної української енциклопедії вчені повернулися після відновлення роботи Наукового товариства імені Шевченка в міжвоєнний період у Львові. Однією з основних причин такого інтересу була передусім відсутність будь-якого іншого українського енциклопедичного видання, адже всі попередні проекти, що здійснювались в Наддніпрянщині, зазнали невдачі¹⁰. Результатом плідної роботи українських вчених в Західній Україні стало видання у 1930 р. у Львові першого тому енциклопедичного видання під назвою «Українська загальна енциклопедія «Книга знання» – першої універсальної енциклопедії українською мовою. Її головним редактором був антрополог, зоолог, педагог, громадський діяч Іван Раковський. Це тритомне видання було завершено у 1935 р. У вступному слові редакційна колегія «Української загальної енциклопедії» зазначила: «...Такі книги знання – енциклопедії – поширені від віків серед великих культурних народів – тільки ми досі не могли спромогтися на такий твір. Отже перша

⁸ Варава Т. В. Словникові комісії УАН–ВУАН (1918–1933) // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 3. – С. 24–27.

⁹ Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидавництво: маловідомі факти ХІХ – першої третини ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 199–211.

¹⁰ Борчук С. М. Робота НТШ по створенню Української загальної енциклопедії // Гілея: науковий вісник. 36. наук. пр. – 2015. – № 92. – С. 41–47.

Українська Загальна Енциклопедія має на меті в 3-х томах дати якомога більшу кількість назв (гасел), що містили б найконечніші відомості про видатних діячів – історичних і сучасних, про важливіші дати, події й місцевості й таке ін., та пояснювали би досягнення в усіх ділянках людського знання. Вона складена на зразок кращих чужих енциклопедій і використала їх методи та джерела. А проте наша Енциклопедія не є переробкою і компіляцією, злагодженою на підставі чужих подібних творів, а самостійною працею, яка кладе головну вагу на життя нашого народу; вона в певній мірі українська і призначена для українського читача...»¹¹. У цілому «Українська загальна енциклопедія» мала характер універсальної енциклопедії із загальною кількістю статей близькою до 34 000, серед них близько 8000 українознавчих статей. Авторами статей було 136 енциклопедистів.

У відповідь на вихід у Львові першого тому «Української загальної енциклопедії» нарком освіти М. Скрипник ініціював створення «Української радянської енциклопедії». Із запланованих 20 томів, які могли б стати сутністю українського відродження, у стислі терміни було підготовлено три, перший з яких мав вийти на початку 1933 р., але в силу цензурних міркувань цього не сталося. Саме в цей час розпочалася кампанія боротьби з «українськими націоналістами», яких шукали у всіх сферах суспільного життя. М. Скрипника піддали гострій критиці й увільнили від керівництва Народного комісаріату освіти, а працівники редакції «Української радянської енциклопедії» були репресовані, редакційні матеріали знищені. У листопаді 1934 р. перший український радянський енциклопедичний проект було формально «призупинено» рішенням Політбюро ЦК КП(б)У¹².

За умов, коли радянська історична наука в 1930–1940-х роках перетворилася у служницю антиукраїнського режиму, єдиним острівцем національного світогляду залишалася українська діаспора, історичні осередки якої поповнилися свіжими силами за рахунок емігрантів третьої хвилі. Заснування Української вільної академії наук, активізація роботи Українського вільного університету, Наукового товариства імені Тараса Шев-

¹¹ Вступне слово // Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання: В 3-х т. / Під головною редакцією І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия : Рідна школа, 1930. – Т. 1. – С. [V–VI].

¹² Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник НАН України. – 2015. – № 3. – С. 44–60.

чення були гідною відповіддю на фальсифікацію і спотворення української історії. Закономірно, що у 1949 р., під егідою Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Сарселі, передмісті Парижа, група діаспорних вчених-ентузіастів на чолі з В. Кубійовичем та З. Кузелем почала видання «Енциклопедії українознавства» – фундаментальної енциклопедичної праці, що містить систематизовані знання про Україну. До створення «Енциклопедії українознавства» було залучено широке коло відомих українських вчених з діаспори – О. Оглоблина, Ю. Шевельова, Н. Полонську-Василенко, Б. Кравціва, І. Кошелівця, Ю. Луцького, І. Теслю, А. Жуковського та багатьох інших¹³. Енциклопедія складається з трьох томів загальної частини (1949–1952 роки), яку умовно називають «Енциклопедія українознавства» – I (ЕУ-I), та 10 томів словникової частини (1955–1989 роки) – ЕУ-II, яка містить понад 20 000 статей, близько 1600 друкованих аркушів. У цілому підготовка і видання енциклопедії, головним редактором та організатором редакційної колегії якої був В. Кубійович, становили зміст майже сорока повоєнних років його життя. Ця ґрунтовна наукова праця про Україну, її минуле і сучасне стала візитною карткою українства у світі. Поява «Енциклопедії українознавства» стала подією в історії української енциклопедичної справи. Однак, за слушним зауваженням дослідника історії енциклопедичної справи М. Железняка, віддаленість від джерельної бази і дещо нерівномірне подання матеріалу з різних регіонів України – слабкі сторони цього видання¹⁴. Успішно реалізовано видання англomовних енциклопедичних проєктів – двотомника «Україна: Коротка енциклопедія» (Ukraine: A Concise Encyclopedia; Торонто, 1963, 1971) та п'ятитомника «Енциклопедія України/українознавства» (Торонто, Баффало, Лондон, 1984–1993, за редакцією В. Кубійовича та Д. Гузар-Струка).

Одним із унікальних енциклопедичних проєктів, який вдалося реалізувати, стало видання «Української малої енциклопедії» проф. Є. Онацького

¹³ Джерелознавство історії України. Довідник / За ред. М. Я. Варшавчика та ін. – К. : [Б. в.], 1998. – С. 177–178.

¹⁴ Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи // Україна дипломатична. – 2009. – Вип. X. – С. 1077–1081; Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи // Україна дипломатична. – 2006. – Вип. VII. – С. 615–627.

(1894–1979). Енциклопедія вийшла друком в Буенос-Айресі (Аргентина) у 16 книгах (1957–1967) накладом 1000 примірників¹⁵. «Українська мала енциклопедія» стала видатною пам'яткою української культури, унікальність якої в тому, що це твір одного автора і відображає його світогляд та особисті погляди на людей, події та речі. В цій енциклопедії протрактовано теми суспільних наук, української духовної культури – етики, релігії, суспільної психології і філософії, вірувань, забобонів, символіки, народної творчості, історії, літератури. За своїм стилем ця енциклопедія є специфічним виданням, відмінним від традиційних енциклопедичних словників¹⁶. Її автор вважав, що на відміну від звичайних лексиконів, котрі мають безособовий характер, «Українська мала енциклопедія» має висвітлювати матеріали з позицій християнської етики та української духовності¹⁷. У цілому видання «Української загальної енциклопедії» І. Раковського та «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича як і «Української малої енциклопедії» Є. Онацького, послужили поштовхом до видання «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) та «Українського радянського енциклопедичного словника» (УРЕС)¹⁸.

Енциклопедичні студії діаспорних учених спонукали керівництво радянської України до змагання енциклопедичних проєктів універсального характеру, передовсім, «Енциклопедії українознавства» і «Української радянської енциклопедії». У 1957 р. було створено Головну редакцію «Української радянської енциклопедії». З 1958 р. року вона перейшла у підпорядкування Академії наук УРСР. Очолив новостворений видавничий осередок академік М. Бажан (1904–1983) – відомий поет, людина зі значним досвідом журналістської, редакційно-видавничої діяльності,

¹⁵ Українська мала енциклопедія : [у 8 т., 16 кн.] / Є. Онацький. – Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1957–1967.

¹⁶ Мушинка М. Євген Онацький – призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 99–104.

¹⁷ Зубець Н. О. «Українська мала енциклопедія» – видатна пам'ятка української лексикографії // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 32. – С. 124–127.

¹⁸ Мушинка М. Євген Онацький – призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 99–104.

високоавторитетний громадський діяч, знаний науковець-літературознавець. Саме під керівництвом М. Бажана колектив Головної редакції УРЕ виявив і неодноразово підтвердив свою спроможність створювати фундаментальні енциклопедичні праці¹⁹. Упродовж 1959–1965 рр. було випущено 17 томів. Всього до УРЕ увійшло близько 45 000 гасел. Наклад видання становив 80 000 примірників, а у підготовці УРЕ взяло участь понад 5000 авторів. На думку М. Железняка, видання «Української радянської енциклопедії» стало своєрідним компромісом між владою, що хотіла зробити енциклопедію знаряддям пропаганди, і більшістю авторів та працівників, котрі намагалися якнайповніше висвітлити досягнення українського народу в культурі, науці, економіці. У ній вдалося опублікувати відомості про окремих діячів культури, репресованих комуністичним режимом і замовчуваних у попередніх радянських виданнях²⁰. З 1974 р. почало виходити друге видання УРЕ за редакцією того ж М. Бажана, випуск якого завершено 1985 року. Видання складалося із 12 томів і 50 000 гасел. Саме М. Бажану вперше вдалося реалізувати концепцію створеного в другій половині ХХ ст. нового різновиду енциклопедичних видань – республіканської універсальної енциклопедії, визначити її місце в історії і культурі українського народу, змістову структуру, сформулювати цілісне уявлення про системність матеріалів довідника, суттєво збагатити поняття «культура енциклопедичного видання». Завдяки невтомній багаторічній діяльності М. Бажана Україна впевнено увійшла до числа країн-лідерів з високорозвинутою енциклопедичною справою. Однак нестача українознавчого матеріалу в певній мірі позбавляла УРЕ певної національної самобутності, нівелювала її зміст²¹.

¹⁹ Черниш Н. І. Концептуальні засади української енциклопедичної справи (з редакторського досвіду М. П. Бажана) // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 177–185.

²⁰ Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи // Україна дипломатична. – 2009. – Вип. Х. – С. 1077–1081; Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи // Україна дипломатична. – 2006. – Вип. VII. – 2006. – С. 615–627.

²¹ Черниш Н. І. Концептуальні засади української енциклопедичної справи (з редакторського досвіду М. П. Бажана) // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 177–185; Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. – Львів : Фенікс, 1998. – 92 с.

Очевидно, що редакційні колеги «Української радянської енциклопедії», «Радянської енциклопедії історії України» (1969–1972) мали пряме завдання утвердити офіційно-партійне тлумачення подій та фактів історії України, уніфікувати оцінки політичних і громадських діячів, українських істориків²². Незважаючи на ідеологічну заангажованість, видання «Української радянської енциклопедії» відіграло значну роль у розвитку енциклопедистики.

У роки незалежності енциклопедичні студії посіли особливе місце в українській науці. Вийшли десятки галузевих енциклопедій. Своїм змістом та наповненням привертають увагу: «Юридична енциклопедія» (у шести томах), «Енциклопедія етнокультурознавства» (у восьми томах), «Географічна енциклопедія України» (в трьох томах), «Екологічна енциклопедія» (в трьох томах), «Енциклопедія “Українська мова”», «Музична енциклопедія» (в трьох томах), «Медична енциклопедія» (один том), «Енциклопедія історії України» (в десяти томах), «Українська літературна енциклопедія» (в трьох томах) та інші.

У 1990-х рр. реалізовано проект під головуванням філософа М. Поповича – переклад та адаптацію до українського проблематики «Європедії». Перше видання, що отримало назву «Універсальний словник-енциклопедія», оприєвнено в 1999 р. (у подальшому енциклопедія чотири рази перевидавалася). Однак за змістом видання більше нагадувало короткий енциклопедичний словник із кольоровими ілюстраціями, аніж енциклопедію.

За масштабністю та універсальністю привертає увагу «Енциклопедія Сучасної України», яка на 2017 р. має вже 17 опублікованих томів. Підготовку та видання цієї багатотомної праці здійснює Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, створений в 2004 р. на базі координаційного бюро «Енциклопедії Сучасної України». «Енциклопедія Сучасної України» – алфавітна загальна енциклопедія про Україну ХХ століття в особах, інституціях, поняттях. ЕСУ охоплює всі сфери буття України, від географічного положення, природи, історії, політичного устрою, економіки й промисловості до науки, культури, мистецтва, літератури, спорту й молодіжної субкультури. За визначенням М. Железняка, «Енциклопедія сучасної України» в

²² Калакура Я. С. Українська історіографія. – К. : Генеза, 2004. – С. 372.

певному значенні унікальний проект, оскільки на сьогодні немає енциклопедій, що охоплювали б за столітній період всі сфери життєдіяльності цілої країни²³. Специфіка ЕСУ полягає в тому, що в ній переважає сучасний матеріал, особлива увага приділяється явищам, процесам, поняттям, що характеризують добу державної незалежності України.

Сучасний стан енциклопедичної справи в Україні оприявнює необхідність створення універсальної енциклопедії, яка б врахувала досвід попередніх енциклопедичних видань, і водночас була б динамічною, доступною, зручною. Саме з цією метою згідно з Указом Президента України від 2 січня 2013 р. шляхом реорганізації було створено державну наукову установу «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана». Одним із пріоритетних завдань установи є підготовка «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) – багатотомного енциклопедичного видання універсального характеру, публікація якого запланована на 2013–2026 рр. згідно з Указами Президента України № 1/2013 «Про Велику українську енциклопедію» та № 7/2015 «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії». «Велика українська енциклопедія» – національний широкомасштабний видавничий проект, покликаний систематизувати і сприяти поширенню наукових знань про розвиток людської цивілізації та внесок України у світову історію й культуру. До написання енциклопедичних статей залучено провідних фахівців України, що гарантує високий фаховий рівень видання.

Одним із перших кроків створення ВУЕ стало створення словника – переліку гасел з коротким визначенням (близько 70 тисяч одиниць), що увійдуть в універсальну енциклопедію. Значущим для авторського колективу було усвідомлення того, що укладання реєстру гасел, а відповідно й формування наповнення томів для формату універсальної енциклопедії вимагає врахування досягнень різних напрямів сучасних наукових досліджень, широкого спектру критеріїв, виокремлення категорій і підкатегорій різного порядку тощо. У процесі складання Словника враховувався попередній досвід створення універсальних енциклопедій. Словник став важливим методичним інструментом для упорядкування ма-

²³ Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи // Україна дипломатична. – 2009. – Вип. X. – С. 1077–1081.

сиву гасел, унормовування категорійно-понятійних систем та формування схем статей для енциклопедії²⁴. Крім вітчизняного досвіду предметом аналізу стала й практика формування словників енциклопедій за кордоном, що зокрема дозволило поповнити тематичні словники ВУЕ інформацією про світові досягнення в галузі науки, техніки, мистецтва й спорту²⁵.

2016 р. видано перший том «Великої української енциклопедії», що містить близько 1700 енциклопедичних статей («А-Акц»). В енциклопедії вміщено понад 1000 кольорових ілюстрацій: фото, малюнків, схем, таблиць, діаграм, понад 35 карт. У підготовці першого тому взяло участь більше 300 провідних науковців України. В подальшому передбачено функціонування розширеного сучасного енциклопедичного порталу «Великої української енциклопедії», на якому будуть розміщені енциклопедичні статті у двох версіях – друкованій і електронній (які можна умовно назвати «базовою» і «розширеною»), що дозволить реалізувати на практиці ідею створення національної енциклопедії з онлайн доступом та відповідною пошуковою системою. Ці варіанти різняться передусім за кількістю гасел, а також глибиною опису представлених понять.

Серед енциклопедій універсального характеру привертає увагу «Велика сучасна енциклопедія» (в 10 т., 2012–2013 рр.), підготовлена А. Івченком. Це універсальне довідкове видання віддзеркалює всі сфери сучасного знання. В енциклопедії висвітлені найактуальніші питання природничих, точних і суспільно-гуманітарних наук. Кожна з цих галузей представлена в основних термінах і персоналіях²⁶. Однак за своїм наповненням та змістом видання більш нагадує енциклопедичний словник.

²⁴ Велика українська енциклопедія. Словник. – К. : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2015. – 1492 с.

²⁵ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Фізичне виховання і спорт» / Укл. Чорна М. В.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. – 144 с.; Велика українська енциклопедія. Реєстр гасел з напрямку «Біологія» (у 2-х частинах) / Уклад. Межжеріна Я. О. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. – Частина I: А-Л. – 224 с.; Велика українська енциклопедія. Реєстр гасел з напрямку «Біологія» (у 2-х частинах) / Укл. Межжеріна Я. О. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. – Частина II: М-Я. – 224 с.; Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Політичні науки» / Укл. Бабка В. Л., Дем'яненко Б. Л., Любовець О. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. – 216 с.

²⁶ Велика сучасна енциклопедія. У 10 т. / Укл. А. С. Івченко. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2012–2013.

Сучасні тенденції глобалізованого інформаційного світу покладають нові вимоги до енциклопедичного продукту. Передовсім це онлайн-енциклопедії з відповідною пошуковою навігацією та зручним контентом. Однією із найпопулярніших є загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія «Вікіпедія». За обсягом відомостей і тематикою «Вікіпедія» вважається найповнішою енциклопедією в історії людства. Український розділ «Вікіпедії» нараховує понад 746 тисяч статей (станом на листопад 2017 р.). Попри те, що за обсягом українська «Вікіпедія» переважає усі відомі паперові енциклопедії, оприявлені у «Вікіпедії» знання про історію України і за формою, і за змістом не вповні відповідають вимогам, що традиційно висувають до енциклопедичних праць. Потребують поліпшення мова і стиль текстового наповнення, точність наведених фактів, обґрунтованість надійними джерелами тощо. Однак «Вікіпедія» має безперечні переваги порівняно з традиційними енциклопедіями, зокрема такі:

1) технічна та технологічна сторони організації знань «Вікіпедії» забезпечують швидко їх досяжність для редагування й постійного оновлення великим колективом;

2) фіксація знань про історичний розвиток України десятками мов і їх діалектів забезпечує широку багатомовну базу потенційних користувачів-читачів;

3) гіпертекстовий спосіб-інструмент організації історичних знань про Україну є ефективним у великому інформаційному ресурсі, що містить десятки мільйонів статей²⁷.

З-поміж інших електронних онлайн-енциклопедій, що доступні в мережі Інтернет, увиразнюються «Енциклопедія українознавства» (розробка та підтримка здійснюється Канадським інститутом українських студій); «Енциклопедія сучасної України» – багатотомне енциклопедичне видання (алфавітна енциклопедія) про Україну в усіх вимірах від початку ХХ століття до сьогодення; «Енциклопедія історії України» – онлайн-версія друкованої енциклопедії, присвячена історії України, проєкт Інституту історії України НАН України; «Українська бібліотечна енциклопедія» – містить основні відомості про бібліотечно-інформаційну

²⁷ Чирков О. А. Організація знань про історію України у вільній енциклопедії – Вікіпедії // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 186–195.

сферу України; «Українці в світі» – подає відомості про українців світу та ін.

Таким чином, можна констатувати, що в останні десятиліття підготовлено низку різноманітних енциклопедичних видань. Енциклопедії з окремих галузей науки заклали надійне підґрунтя для створення великої сучасної універсальної національної енциклопедії, яка б врахувала досвід попередніх енциклопедичних видань, а також була динамічною, доступною, зручною. Водночас сучасні тенденції глобалізованого інформаційного світу висувають нові вимоги до енциклопедичного продукту, невід’ємними атрибутами якого є відповідна пошукова навігація, гіперпоширення, мультимедійний контент тощо.

1.2. Українознавчі дослідження XIX – початку XX ст. і спроби видання енциклопедії

Довідкові праці XIX – початку XX ст. для української енциклопедичної справи XVIII–XIX ст. не стали періодом переходу від лексикографічних і навіть навчальних видань (таких як «Лексикон словенороський» П. Беринди та «Синопис» 1674 р.) до новочасних довідників, близьких за структурою і змістом до європейських енциклопедій. Якщо для європейського книговидання XVIII ст. – «століття експериментів» – підсумувало здобутки попередників, адже саме тоді з’явилися перші ґрунтовні національні (французька, пізніше – англійська) енциклопедії, чітко сформульовано та запроваджено методичні засади їх укладання й опрацювання, більш-менш усталено структуру видань і визначено обов’язкові складові, то в Україні все ще переважали праці, які поєднували ознаки тлумачного, етимологічного та меншою мірою енциклопедичного словників.

Праці українознавчого спрямування, зокрема, дослідження П. Симонівського «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765), С. Лукомського «Собрание историческое» (1770), В. Рубана «Краткая летопись Малой России» (1776), О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» (1786), О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» (1778), Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798), хоча й об’єднували цінний фактичний матеріал, все ж викладали його доволіно, без дотримання обов’язкових вимог до енциклопедій.

У контексті формування українських енциклопедичних видань важливу роль відіграла невелика за обсягом (90 сторінок) праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях», видрукувана у Санкт-Петербурзі 1798 р. Дослідники вважають, що разом з «Енеїдою» І. Котляревського та «Історією Русов» вона стала основоположною для українського національно-культурного відродження, адже слугувала своєрідною, але цілком закономірною відповіддю козацької старшини Лівобережної України на посилення тиску російського царату, особливо відчутного наприкінці XVIII ст.²⁸

Я. Маркович працював над «Записками», ймовірно, лише упродовж 1797–1798 рр., однак зумів охопити у їхньому змісті всю доступну йому українознавчу інформацію, узагальнив її та представив читачеві у чіткій системі, характерній для енциклопедій означеного періоду.

Дослідження Я. Марковича складається з шести тематичних розділів, кожний із яких присвячений певній галузі українознавства. Перший розділ «Историческое изображение страны, называемой ныне Малой Россией, с древних времен до первого на десять века» містить історичні відомості від найдавніших часів до доби князя Ярослава Мудрого. На основі археологічних знахідок, текстів літописів, наукових досліджень попередників Я. Маркович обґрунтовує формування «руської народності», представниками якої були скіфи, сармати і слов'яни. Хоча цей розділ найменш «енциклопедичний», адже подає матеріали здебільшого в нетрадиційному для наукових праць стилі²⁹, початок викладу саме з історії підкреслює всеохопний (тобто суто енциклопедичний) характер «Записок».

Другий розділ називається «Взгляд на прежнее и нынешнее устройство Малороссии». Він об'єднує історичні відомості й факти, дотичні до інших дисциплін, зокрема, географії, права, філософії, а ще – наводить статистичні дані про чисельність і склад населення тогочасної України, що, зрештою, цілком очікувано в енциклопедії. Наступні розділи – «Общее физическое описание Малороссии» та «Этнографическая характеристика малороссов» подають відомості про природу України, а також описують ет-

²⁸ Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» // Укр. Іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 60.

²⁹ Зелінська Н. Поетика приголомшеного слова (Українська наукова література XIX – початку XX ст.). – Львів : Світ, 2003. – С. 13.

нографічну характеристику українців, зумовлену, на думку Я. Марковича, природою краю. «Малороссийская гидрография, или Описание историческое или физическое примечательных рек, текущих в Малороссии» (шостий розділ) логічно доповнює багатоаспектну характеристику України.

Отже, «Записки» Я. Марковича засвідчують прагнення автора цілісно, вичерпно, з енциклопедичною повнотою висвітлити всі ділянки українознавства – від історії й етнографії до географії та мінералогії. Невелика за обсягом, однак ґрунтовна за джерельною базою (вірогідно, це історичні твори Плутарха, Геродота, Нестора-літописця, тогочасні європейські географічні словники, книги Вольтера, Дідро, Монтеск'є, інших відомих філософів доби Просвітництва)³⁰, праця Я. Марковича не лише стала помітною віхою в процесах становлення українознавства як науки, а й відіграла важливу роль у формуванні українських енциклопедій, адже охопила низку питань, пов'язаних з історією, географією, етнографією України, вперше виклала накопичені автором відомості системно, неупереджено та доволі всеохопно. Я. Маркович мав намір продовжити дослідження, планував видати другий том «Записок», для чого збирав документальний і практичний матеріал, однак не встиг цього зробити.

XIX ст. ознаменувалося передусім штучним гальмуванням українського національного розвитку, що до нього вдався російський царат, забороняючи видання українських книг і стримуючи розгортання українознавчих наукових досліджень. Антиукраїнська політика особливо виразно виявилась у другій половині XIX ст., коли Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876) заборонено випуск літератури українською мовою. Саме тому енциклопедичні праці українських учених у Києві, Харкові, Одесі друкувались російською мовою. Це були спеціалізовані енциклопедії, поява яких засвідчувала розвиток певних галузей науки в Україні. Зокрема, в 1839–1840 рр. у друкарні Київського університету св. Володимира вийшла друком двотомна «Энциклопедия законоведения» К. Неволіна (ректора цього навчального закладу), а 1885 р. в Одесі Я. Гурлянда підготував і видрукував «Юридический лексикон». Там само 1894 р. Ф. Йогансон видав «Словарь юридической терминологии».

³⁰ Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». – С. 16.

гии». Власне, це дає підстави зробити висновок про високий рівень розвитку юридичних наук в Україні у XIX ст., а також про існування попиту на довідкові видання такого тематичного спрямування, що, можливо, пояснюється швидкою зміною юридичних актів на теренах Російської імперії.

«Энциклопедия законоведения» К. Неволіна стала першою в Російській імперії галузевою енциклопедією європейського зразка, яка за змістовим наповненням перевершувала аналогічні зарубіжні видання³¹. Праця містила значний за обсягом масив цінного фактичного матеріалу про закони історичного розвитку суспільства, про ступені та форми розвитку держави і права та ін. Автор енциклопедії вважав, що у змісті видання треба подолати вузькопредметну орієнтацію, показати законодавство у цілісності й безперервності розвитку. Саме такий підхід зробив «Энциклопедию законоведения» К. Неволіна незамінним джерелом фактової інформації для багатьох поколінь юристів³². Її вихід у світ переконливо довів, що підготовка та видання ґрунтовної галузевої енциклопедії можливі не лише у столичних наукових центрах (Санкт-Петербурзі чи Москві), а й у провінційних містах, яким тоді вважали Київ.

Україна в XIX ст. – це аграрна країна, більшість населення якої було зайняте в сільському господарстві. Саме тому цілком природним є видання енциклопедичних довідників із питань рослинництва. 1853 р. в Одесі у друкарні Францова і Нітче випущено «Словарь садовых, лесных, огородных, врачебных и других хозяйственных растений», перекладений, доповнений та упорядкований І. Палімпсестовим, а 1855 р. – «Словарь сельскохозяйственных растений» цього автора. Праці мають виразний прикладний і науково-популярний характер. 1874 р. у Києві видруковано «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми повериями и рассказами о них» А. Роговича, а в 1891–1895 рр. у друкарні П. Барського – «Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства» С. Богданова. Усі ці видання були популярними серед читачів, адже їхній матеріал передусім призначався для практичного використання та самоосвіти.

³¹ Шмоткін О. В. Неволін Костянтин Олексійович // Юридична енциклопедія : в 6 т. – К. : Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4. – С. 111.

³² «Энциклопедия законоведения» К. Неволіна була перевидана 1997 р. в Санкт-Петербурзі.

Фундаментальною працею з питань філософії став чотиритомний енциклопедичний «Философский лексикон» С. Гогоцького, що вийшов друком у Києві в 1857–1873 рр. 1876 р. у друкарні газети «Киевский телеграф» надруковано «Философский словарь» того ж автора.

Видавали в Україні й перекладні енциклопедії, серед яких привертає увагу оригінальний «Словарь гомеровской мифологии и географии» (Київ, 1890), укладений професором Е. Леру та перекладений з французької І. Боговським.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. започатковується діяльність українських просвітницьких товариств, спрямована на піднесення рівня освіченості широких народних мас. Одним із напрямів цієї діяльності було видання літератури (здебільшого брошур), призначеної для самоосвіти населення. Стали вкладати кошти у книговидавництво меценати. Видатні науковці, культурні діячі та представники громадськості (зокрема, Д. Багалій – ректор Харківського університету, М. Сумцов та В. Данилевський – професори цього ж навчального закладу, Х. Д. Алчевська – відома громадська діячка) за ініціативи Харківського товариства поширення в народі грамотності підготували й випустили в світ російськомовну «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний» (у 14 т., 1910–1912, м. Москва, видання І. Ситіна). До роботи над енциклопедією залучено майже 150 учених, письменників, громадських діячів із різних українських просвітницьких осередків, однак основу колективу авторів, що працював під керівництвом В. Данилевського, сформували представники Харківського товариства поширення в народі грамотності. Проект фінансував відомий російський видавець І. Ситін, який на той час був зацікавлений у виданні популярних енциклопедій. Згодом він видав «Детскую энциклопедию» (1913) та «Военную энциклопедию» (1911–1915). І. Ситін вклав у харківський проект 100 тис. рублів – надзвичайно велику на той час суму.

Видання «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний» цілком відповідало основним напрямам видавничої діяльності І. Ситіна, що передусім мали на меті просвітництво. Нова енциклопедія складалася з систематично згрупованих статей невеликого обсягу, переважно наукового та прикладного змісту, і була призначена для осіб, які вже мали початкову освіту, однак прагнули знати більше. Кожний із 14 томів видання присвячений окремій галузі знань:

- Т. 1 (у 2 частинах): ч. 1 – математика; ч. 2 – фізика та хімія;
- Т. 2 (у 2 частинах): природознавство (зоологія, ботаніка, мінералогія, геологія, палеонтологія);
- Т. 3 (у 2 частинах): техніка;
- Т. 4 (у 2 частинах): ч. 1 – скотарство; ч. 2 – землеробство;
- Т. 5: медицина;
- Т. 6: антропологія і географія;
- Т. 7: мова та історія літератури (цей том був найпопулярнішим серед читачів);
- Т. 8 (у 2 частинах): ч. 1 – історія Російської імперії; ч. 2 – всесвітня історія;
- Т. 9: філософія і педагогіка;
- Т. 10: історія та організація народної освіти в Російській імперії;
- Т. 11 (у 2 частинах): ч. 1 – юриспруденція; ч. 2 – судочинство;
- Т. 12: політекономія і статистика;
- Т. 13 і 14: народногосподарська політика³³.

Завдяки багатогранному змісту й зручній структурі «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» швидко завоювала прихильність читачів, адже на той час популярних довідкових видань енциклопедичного характеру в Україні не було. Об'єднання зусиль видатних українських учених – В. Данилевського (головного редактора), Д. Багалія, М. Сумцова та багатьох інших, громадських діячів – М. Міхновського, Х. Д. Алчевської, О. Русова, за фінансової та організаційної підтримки мецената й видавця І. Ситіна, дало змогу підготувати й видати наукову за характером матеріалу, популярну за викладом довідкових відомостей енциклопедію.

Однак можемо перекоонатись, що згадані в цьому підрозділі нечисленні довідкові видання – невеликі за обсягом галузеві чи спеціалізовані енциклопедії, популярні енциклопедичні словники, а також довідники, призначені для самоосвіти, – не могли вповні задовольнити читачькі потреби. У XIX – на початку XX ст. українське наукове й культурне життя перебігало за таких складних суспільних і політичних обставин, що не було жодних шансів нагромадити значний за обсягом масив наукової ін-

³³ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст. : проекти, виконавці, перспективи дослідження. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – С. 86–87.

формації, систематизувати його й відтворити в енциклопедичних працях. Національні утиски, жорсткі заборони та всевладність цензури штучно стримували розвиток вітчизняного енциклопедичного книговидання, позбавляючи український народ можливості мати власну національну енциклопедію.

Розвиток українознавства як передумова створення енциклопедії. Основа будь-якої енциклопедії – це передусім всеосяжний масив достовірних відомостей, покликаних задовольнити інформаційні потреби суспільства. Створення енциклопедії неможливе без потужного наукового поступу нації, тобто без розвитку різноманітних галузей знань (географії, антропології, історії, мови, етнографії, фольклористики та ін.), нагромадження багатогранного комплексу українознавчих матеріалів.

Уже зі середини XIX ст. найкращі представники української громадськості (вчені, письменники, діячі культури) активно включилися у наукову розробку проблем українського національного життя. Починаючи з доби Т. Шевченка, національна ідея виступала головним стимулятивним чинником прогресу в усіх сферах життя українського суспільства. Будь-яку можливість вивчення тем українознавчого характеру, дослідження національного питання як самостійного в культурно-історичному контексті та подальше оприлюднення результатів таких досліджень українські вчені сприймали з великим ентузіазмом. Етап піднесення національної науки, культури став своєрідним фундаментом і для майбутніх українських енциклопедій, адже попри стагнацію тогочасного українського національно-культурного життя, переслідування українства в царській Росії і несприятливі політичні явища в Австро-Угорській імперії, дослідники наполегливо збирали цінний фактичний матеріал, необхідний для створення енциклопедичної праці.

Підготовці національної енциклопедії передувала низка обставин:

по-перше, широке розгортання українознавчих досліджень із окремих галузей знань на східних українських землях, що перебували під владою російського царату та підпадали під дію Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876), у супереч заборонам на будь-які прояви української національної свідомості (йдеться про численні наукові розробки, випуск книжок українською мовою та ін.);

по-друге, узагальнення величезного масиву емпіричного фактичного матеріалу українознавчого змісту й формування національної наукової школи (передусім історичної, антропологічної, етнографічної), а ще – цілеспрямоване поширення наукових відомостей у вигляді збірників, серійних видань, монографій Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові;

по-третє, участь видатних українських учених у підготовці українознавчих статей для авторитетних зарубіжних енциклопедій (зокрема, польських, французьких, німецьких, а головне – російських), що мало важливе значення не лише в контексті запозичення цінного науково-методичного досвіду, а й з метою пропагування українознавчих досліджень у загальноєвропейському науковому просторі.

Українознавство як цілісна науково-інтегрована система знань про Україну в усій повноті їхнього часово-просторового буття, розвитку та перспектив, наука історичної пам'яті, культури, досвіду, своєрідна «філософія і політика державності» стало формуватися лише наприкінці XVIII ст. Початки ґрунтовних українознавчих досліджень сягають 1798 р., коли український історик і етнограф Я. Маркович на основі вивчення архівних документів, літописів, знахідок, нагромадження цінних фактичних відомостей підготував і видав працю «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» – короткий огляд географії та етнографії України. Укласти справжню українську енциклопедію ученому не вдалося – книга не мала продовження. Однак саме вона дала поштовх іншим. Історик і археограф Д. Бантиш-Каменський видав п'ятитомну «Историю Малой России» (1822) – насичену багатим архівним матеріалом, але загалом лояльну до російського царату працю. В. Полетиці приписують авторство «Истории Русов» (1829) – дослідження, що переконливо доводило невмирущість українського духу. Низку ґрунтовних, неоцінених за змістом історичних монографій дав українському суспільству П. Куліш – це «Записки о Южной Руси» (1856–1857), «История воссоединения Руси» (1874), «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (1888) та ін.

Саме історичний напрям українознавства у XIX ст. розвивається найактивніше. Суттєво збагачується проблематика наукових досліджень, українському суспільству пропонуються нові ідеї, відбувається радикальне переосмислення наукових концепцій, нав'язаних проімперською наукою. Серед корифеїв історичного напрямку українознавства – М. Костомаров,

М. Драгоманов, В. Антонович, Д. Яворницький та ін. Історія козацько-гетьманської України, боротьба українського народу з польським панством та московським централізмом, що становлять основний зміст наукових розробок М. Костомарова («Руїна», 1879–1880; «Богдан Хмельницький», 1857; «Павло Полуботок», 1876; «Мазепинці», 1884 та ін.), археологія та історія Правобережної України XVI–XVIII ст. у дослідженнях В. Антоновича (цій темі він присвятив майже 300 наукових праць, серед яких «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI в.», 1882) та М. Драгоманова («Чудацькі думки про українську національну справу», 1891), багатоаспектно вивчена козацька тема («Исторические письма о казаках приднепровских» (1876) М. Максимовича, «Филипп Орлик и запорожцы» (1882) А. Скальковського та особливо «История запорожских казаков» (1892–1897) Д. Яворницького й інші численні праці) засвідчують високий рівень розвитку національного історичного українознавства.

Видатні дослідники-патріоти, використовуючи достовірні наукові факти, маловідомі архівні документи, літописи та історичні хроніки, щиро прагнули відродити справжню українську історію, довести самобутність української нації, показати її багатовікову боротьбу за незалежність. Та для українознавчих праць не було місця в офіційних наукових виданнях, царська цензура докладала значних зусиль для усунення будь-якого прояву національної свідомості українців. Попри це накопичений дослідниками фактичний матеріал не втрачено, пізніше він став безцінним фундаментом для українських довідкових видань.

Майже одночасно з розгортаннями історичних досліджень розпочинається активна праця зі збирання та опрацювання фольклорного спадку. На початку XIX ст. в українському суспільстві пробуджується інтерес до наукового осмислення усної народної творчості, звичаїв і обрядів народного життя, що набуває особливого розмаху в другій половині століття³⁴. Відтак з'являються праці А. Чернецького (основна з них – «Про слов'янщину до прийняття християнства» (1813) – фактично перша спроба загального огляду української народної творчості як цінного джерела вивчення історії слов'янства), М. Драгоманова (його двотомні «Исторические песни малорусского народа» (1874–1875) привернули увагу

³⁴ Зелінська Н. В. Поетика приголошеного слова. – С. 75–76.

наукової спільноти не лише в Україні, а й у Російській імперії), О. Потебні («О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (1883–1889)) та ін.

Увага до вивчення народної творчості актуалізувала мовознавчі розробки: фонетичні особливості української мови висвітлені в наукових працях К. Михальчука (саме його вважають основоположником української діалектології (завдяки дослідженню «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1872)), І. Срезневського («Давні пам'ятки руського письма та мови» (1866)), П. Житецького («Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876)), О. Потебні («Мысль и язык» (1892)) та ін.

У ХІХ ст. набули розвитку також етнографія та етнологія. Дослідження особливостей побуту українців, їхніх звичаїв, обрядів, збирання різноманітних речей (вишивок, писанок, господарського реманенту, меблів, інших предметів побуту) мало на меті довести самобутність українського етносу, багатство його культури. 1870 р. український дослідник-етнограф П. Чубинський очолив створену Російським географічним товариством експедицію, що мала зібрати й опрацювати фольклорні матеріали на Правобережжі. Результатом напруженої і тривалої праці стало фундаментальне видання «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» у семи томах (1872–1878). Це видання містить унікальні народні пісні, казки, обряди, вірування, звичаї і є справжньою енциклопедією українського народного життя. Завдяки дослідженням П. Чубинського (вчений підготував також два томи «Записок Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества» (1874–1875) наука збагатилася цінними маловідомими фактами з українознавства, що згодом прислужилися для створення національних енциклопедій.

Працю П. Чубинського в галузі етнографії продовжили М. Сумцов (його розробки «К истории южнорусских свадебных обычаев» (1883), «Хлеб в обрядах и песнях» (1885), «Очерки народного быта» (1902) вирізняються багатством накопиченого емпіричного матеріалу), Б. Грінченко – автор тритомника «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідній з нею губерніях» (1895–1899), збірок «Пісні та думи» (1895), «Думи кобзарські» (1897) та ін.

Як бачимо, попри цензурні утиски та заборони, українознавчі дослідження на теренах Східної України, що входила до складу Російської імперії, у XIX ст. все ж активно розвиваються – збагачується їхня проблематика, відбувається бурхливий процес глибокого наукового узагальнення великого масиву фактичного матеріалу (передусім у галузі етнографії та фольклористики), формується наукова школа історичного українознавства, активізуються мовознавчі студії, адже саме мова, що збереглася завдяки народній творчості, стала тією важливою складовою національної ідентичності, яка сприяла поступу українського відродження.

У умовах тривалих заборон і обмежень усіх сфер національного життя в Східній Україні західні українські землі, що перебували під владою Австро-Угорщини, в XIX ст., а особливо наприкінці століття, перебрали на себе функції центру українознавства. Пожвавлення національного руху в Галичині після європейських революцій 1848 р. позитивно позначилося на розгортанні наукової роботи. Це засвідчують, зокрема, праці І. Могильницького з мовознавства (так, передмова «Відомість о руськім язичі» до його підручника «Грамматика языка словено-руського» (1823) вміщувала нарис з історії України та виокремлювала українську мову як одну з самостійних східнослов'янських мов), Я. Головацького – з етнографії («Народные песни Галицкой и Югорской Руси», в 3 т., 1863–1878).

У другій половині XIX ст. через несприятливу суспільно-політичну ситуацію на підросійських територіях ідея створення центрального осередку українознавчих досліджень у Західній Україні набула особливої актуальності. 1892 р. у Львові Літературну фундацію ім. Т. Шевченка реорганізовано в Наукове товариство ім. Т. Шевченка, що поставило собі за мету розвивати українознавчі дослідження.

Наукова діяльність НТШ від самого початку мала чітко окреслене національне та націоналістичне спрямування. Видатні вчені у своїх працях розбудовували систему українознавчих знань у галузях історії, історіософії та історіографії (М. Грушевський, О. Барвінський, І. Крип'якевич, І. Кривецький), мови (В. Доманицький, В. Домбровський, В. Сімович), літературознавства (І. Франко, Ю. Романчук, О. Огоновський), географії (В. Кубійович), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський, В. Шухевич), етнографії, етнології та фольклористики (М. Павлик, В. Гнатюк, З. Кузеля), економіки (В. Навроцький), правознавства (К. Левицький, М. Туган-

Барановський), фіксували й науково опрацьовували багатомістові здобутки українського народу в контексті його культурно-історичного розвитку. Це була, по суті, багатопрофільна академія наук із незмінним акцентом на українознавчих дослідженнях. Особливу вагу мала багатогранна наукова діяльність «золотої трійці» НТШ – М. Грушевського (голови товариства), І. Франка (голови філологічної секції) та В. Гнатюка (наукового секретаря), для яких національна проблематика завжди була пріоритетною.

Як ми вже зазначали, українська історіографія наприкінці XIX ст. мала вагомий науковий доробок: зокрема, це згадані вище монографії М. Костомарова, М. Драгоманова, Д. Яворницького та ін., ґрунтовні археографічні праці, унікальні публікації літописів і хронік. Однак тогочасне українське суспільство нагально потребувало також видань, які б популяризували історію, поширювали наукові відомості про минуле України, її видатних громадських і політичних діячів. «Історія України-Руси» М. Грушевського – десяти томне дослідження, видане з перервами упродовж 1895–1936 рр. (останній том побачив світ уже після смерті вченого), стало не лише визначним явищем українознавства та національної історіографії, а й суттєво вплинуло на формування української історії нового часу. До 1904 р. науковий доробок ученого налічував майже 600 публікацій, які тематично охоплювали всі головні аспекти історії України. Науково-популярні нариси М. Грушевського («Очерк истории украинского народа» (1906), «Про старі часи на Україні» (1907), «Ілюстрована історія України» (1913) та ін.) сприяли вихованню національної свідомості не лише галичан, а й українського суспільства загалом, а також (що не менш важливо) запроваджували у науковий обіг цілісну концепцію історії українського народу.

Яскравим віддзеркаленням теоретичного та практичного вивчення життя українського народу стали етнографічні праці М. Павлика, І. Франка (для нього цей напрям – лише один із багатьох, де він зреалізував власні зацікавлення в українознавстві й досяг визначних успіхів; додамо до його етнографічних розробок дослідження в галузі літературознавства, історії, бібліографії, мовознавства та багатьох інших наук) і особливо В. Гнатюка. Його «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (1897–1911), «Галицько-руські народні легенди» (1902–1903), «Коломийки» (1905–1907), «Колядки і щедрівки» (1914), «Українські народні

байки» (1916), «Народні новели» (1917) увійшли до скарбниці українського народознавства та яскраво засвідчили європейській науковій спільноті унікальність і багатство української народної творчості.

Для НТШ важливо було не лише організовувати й провадити ґрунтовні українознавчі дослідження, а й відображати досягнення вчених у публікаціях у збірниках, серійних виданнях, монографіях. Центральним науковим збірником товариства стали «Записки НТШ», засновані 1892 р. Упродовж 1895–1914 рр. їх редактором був голова осередку М. Грушевський, під керівництвом якого побачило світ 107 томів. Він залучив до авторського колективу найвидатніших українознавців кінця ХІХ – початку ХХ ст. До згаданих вище імен членів НТШ додамо й тих, хто перебував за межами Галичини, – О. Лотоцького, М. Ковалевського, М. Туган-Барановського, А. Кримського та ін. «Джерела до історії України-Руси» (22 т.), «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (8 т.), «Етнографічний збірник» (40 т.), «Матеріали до українсько-руської етнології» (22 т.), «Українсько-руський архів» (14 т.), а головне – «Літературно-науковий вісник» (1898–1932) – усі ці видання переконливо засвідчували широке розгортання українознавчих досліджень у НТШ, багатогранно віддзеркалювали вагомі наукові здобутки вчених – істориків, етнографів, антропологів, мовознавців, фольклористів, а також поступово накопичували комплекс фактичних відомостей, який є важливою і необхідною передумовою національної енциклопедії.

Отже, у ХІХ ст. – в період бурхливого розвитку енциклопедичної справи у Європі, появи авторитетних новітніх енциклопедій «Британіки», «Брокгауза», «Ларусса» та ін. – українське культурне та наукове життя зазнавало утисків російського царату. Особливо яскраво це виявилось у другій половині ХІХ ст., коли Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) узагалі заборонили видання літератури українською мовою. І. Огієнко писав про ті часи: «Наслідки всіх цих утисків, всіх цих заборон були страшні для України. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї. Свідомість українська падала, історія забувалася, при-таманні ознаки наші нищилися»³⁵.

³⁵ Огієнко І. Українська культура : Коротка історія культурного життя українського народу. – К. : Абрис, 1991. – С. 54.

Водночас саме наприкінці XIX – на початку XX ст. українознавство, по-перше, досягло чіткої наукової окресленості в археології, етнології, фольклористиці, історіософії та історіографії, мовознавстві, географії, літературознавстві та інших галузях. Воно стало, по-друге, на шлях системної науки, що в особі М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Ф. Вовка, А. Кримського, І. Огієнка, а також у дослідженнях Наукового товариства ім. Шевченка досягло найвищої інтеграції і постало як теоретико-методологічна основа всіх сфер суспільного життя, як комплекс синтетичних знань про Україну – тобто як фундамент енциклопедичних видань.

«Украинский народ в его прошлом и настоящем» – перша спроба видання української енциклопедії. Вагомі здобутки в українознавстві, численні ґрунтовні дослідження вітчизняних учених – істориків, етнографів, філологів, антропологів – сприяли нагромадженню значного за обсягом цінного фактичного матеріалу, необхідного, зокрема, для створення національних енциклопедій. На кінець XIX ст. припадають перші спроби енциклопедично охопити знання про Україну в працях українських авторів, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях. Ідеться про статтю «Україна», написану М. Драгомановим для «*Lexique de geographic*» Е. Реклю, українознавчі матеріали Ф. Вовка, вміщені в «*La Grand Encyclopedie*», низку дописів Ф. Вовка та І. Франка в «*Ottů Slovník Nauky*» Й. Коржана, публікації О. Огоновського в німецькій енциклопедії Й. Грубера. Характер довідника мали також окремі томи краєзнавчого збірника «*Österreich Ungarische Monarchie in Wort und Bild*», наприклад, т. 12 – «Галичина» і т. 13 – «Буковина», що подавали статті відомих західноукраїнських учених І. Шараневича, О. Огоновського, І. Верхратського, О. Барвінського з географії, історії, літератури, етнографії регіону.

Українознавчі статті були також і в поважних польських енциклопедіях початку XX ст., передусім у «*Encyclopedia polska*», підготовленій і видрукованій у 1908–1909 рр. Польською академією наук у Кракові, та в енциклопедії С. Ольгельбранта (1898–1904)³⁶. Досить широко (хоча й доволі упереджено) висвітлювалось українське життя в «*Энциклопедиче-*

³⁶ Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: маловідомі факти XIX – першої третини XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2005. – Вип. 10. – С. 199–211.

ском словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1890–1907), де свої кращі статті опублікували І. Франко, І. Лучицький, М. Сумцов, М. Житецький, В. Науменко, М. Василенко, П. Тутковський, А. Кримський, та в енциклопедії братів О. та І. Гранат, із редакцією якої співпрацювали М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко (саме йому належить авторство понад 100 матеріалів, присвячених видатним українським фольклористам, етнографам, літераторам)³⁷.

Безперечно, дослідження українських учених готували ґрунт для розробки фундаментальної науково-довідкової праці українознавчого змісту, спроби видання якої на початку ХХ ст. здійснювались неодноразово, адже потребу створити власну енциклопедію усвідомлювали більшість вітчизняних науковців і громадських діячів. Перший крок до обговорення майбутньої українознавчої енциклопедичної праці можна датувати 1905 р., коли відомі вчені (В. Доманицький, І. Житецький, А. Кримський) та громадські діячі (М. Славинський, О. Русов – саме його, зокрема, вважають ініціатором проекту) виступили з ідеєю видання, що мало б називатися «Вопросы современной украинской жизни»³⁸. Планували підготувати й видрукувати російськомовну однотомну працю обсягом близько 500 с. з нарисами енциклопедичного змісту:

1. Українська (малоруська) мова (А. Кримський);
2. Минуле українського народу з сучасної точки зору (В. Доманицький);
3. Станові та економічні відносини в Україні (О. Русов);
4. Українські політичні, релігійні та побутові погляди, народна психологія, народна поетична творчість, культура і мистецтво (В. Лесевич);
5. Українська література у минулому і сучасному (С. Єфремов);
6. Цензура та малоруська література (С. Єфремов);
7. Питання про українську школу (Б. Грінченко);
8. Український рух у ХІХ ст. (С. Русова);
9. Галицький рух у ХІХ ст. (М. Грушевський);
10. Сучасний стан галицької народної справи; відносини галицького та національного руху (М. Славинський);

³⁷ Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи. – К. : Наша культура і наука, 2009. – С. 176–177.

³⁸ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – С. 96.

11. Ставлення російського та польського суспільства до українського руху (О. Лотоцький);

12. Сучасний стан питання про український рух та його кінцеву мету (П. Стебницький)³⁹.

Чимало українських науковців, громадських і культурних діячів, що на той час мешкали в Санкт-Петербурзі та Москві й могли підтримати українознавчу енциклопедичну працю, висловлювали стурбованість і відверті побоювання, чи зможе таке скромне видання конкурувати з ґрунтовними українознавчими статтями, вміщеними в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона.

Справу було відтерміновано, але ненадовго. Вже 1914 р. вийшов друком перший том довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», який деякі дослідники називають першою українською модерною енциклопедією⁴⁰. Ідея створення цього видання ґрунтувалася на попередніх проектах, адже сформувалася в середовищі українських учених, що з різних причин опинилися в столиці Російської імперії – Петербурзі, та була підтримана прогресивними російськими науковцями, симпатиками України. І хоча мовою майбутньої праці мала стати російська, сама назва підкреслювала її українознавчу спрямованість і наголошувала на основних тематичних особливостях – подати цілісну та багатогранну (тобто енциклопедичну) картину минулого й сучасного українського народу, ґрунтовно висвітлити всі аспекти його життя.

Підготовка енциклопедії розпочалася в 1909–1911 рр., випуск першого тому (із початково запланованих чотирьох) мав відбутися в листопаді 1912 р. в Москві, в енциклопедичній фірмі братів О. та І. Гранат. Їхні видання, зокрема «Энциклопедический словарь Гранат», не лише успішно конкурували з довідниками фірми Ф. Брокгауза та І. Ефрона, а й мали значний досвід співпраці з українськими авторами і вирізнялись прогресивним характером, передусім щодо національного питання. Однак власники видавництва не бажали мати контактів з українським рухом і поставили умову, щоб видавцем вважався М. Славинський – приватна особа⁴¹.

³⁹ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – С. 96.

⁴⁰ Борчук С. М. Перша українська модерна енциклопедія: структура видання і зміст // Наук. праці істор. ф-ту Запорізьк. нац. ун-ту. – 2014. – Вип. 41. – С. 275.

⁴¹ Борчук С. М. Перша українська модерна енциклопедія: структура видання і зміст. – С. 275.

Ініціатором створення довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» став О. Лотоцький, тогочасний лідер «Громади» Санкт-Петербурга. Щиро відданий ідеям національного відродження, він планував створити в російській столиці наукове товариство та залучити до нього українських і російських учених, що досліджували українознавчі проблеми (за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка). На початках ідея підготовки та видання чотири-п'ятитомної українознавчої праці енциклопедичного змісту не отримала належної підтримки науковців. Безперечно, конкурувати з авторитетними багатотомними енциклопедичними словниками Ф. Брокгауза та І. Ефрона було важко, адже вони хоча й побіжно, однак все ж висвітлювали питання, пов'язані з Україною (стаття І. Франка «Южнорусская литература», численні дописи Д. Багалія, П. Тутковського, М. Сумцова та ін.). Фінансування проекту, яке передбачалося здійснити переважно за рахунок прибутків від видання «Кобзаря» 1910 р. та інших українських друків (зокрема, творів О. Єфименко), також було непевним. Очолити видання енциклопедії, за задумом О. Лотоцького, мав М. Грушевський, а згодом планувалося залучити до написання статей і інших членів Наукового товариства ім. Т. Шевченка⁴².

До видання енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» долучився видатний український антрополог Ф. Вовк, який наприкінці 1905 р. переїхав з Парижа до Санкт-Петербурга. Він мав досвід енциклопедичної праці. На пропозицію І. Франка він написав низку матеріалів для «Ottů Slovnik naučný», якийсь час співпрацював із французькими географічними лексиконами Е. Реклю та Ф. Боуле, «La Grand Encyclopedie», а головне – чітко усвідомлював цінність національного довідника⁴³. При Петербурзькому університеті тоді ж була створена «Малоросійська комісія», яка з 1910 р. почала збирати матеріали, необхідні для підготовки українознавчої енциклопедії. Згодом її перейменовано в «Українську комісію» з відділеннями в Санкт-Петербурзі (під

⁴² Борчук С. М. Перша українська модерна енциклопедія: структура видання і зміст. – С. 275.

⁴³ Франко А., Франко О. Концептуальні міркування щодо проблеми формування передумов створення перших українських енциклопедій (за матеріалами особистих архівів Ф. Вовка та І. Франка) // Парадигма. – 2010. – Вип. 5. – С. 137–138.

керівництвом М. Ковалевського) та Москві (на чолі з Ф. Коршем), що представляли найкращі науково-інтелектуальні сили українських учених, які й стали авторами енциклопедичних статей.

До ідеї О. Лотоцького повернулися в 1909–1911 рр. Відомий філолог О. Шахматов запропонував об'єднати зусилля учених – М. Ковалевського, що пізніше очолив редакцію, його помічника М. Славинського, який виконував різноманітні організаційні завдання, та П. Стебницького, а також віднайшов нові джерела фінансування проекту (невитрачені кошти від стипендії М. Костомарова, свого часу призначені для видання словника української мови). Окрім цього, передбачалося залучити до роботи в Санкт-Петербурзі широке коло науковців, чий відомі імена та незаперечний авторитет забезпечили б комерційний успіх майбутньої енциклопедії.

За початковим задумом довідник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» планували видати в трьох томах. Кожний том мав складатися з декількох тематичних монографій, що висвітлювали б важливі в контексті тогочасної суспільної ситуації питання українознавства. Однак М. Грушевський, якого запрошено на посаду редактора історичного відділу, став вимагати для себе окремий том і зобов'язався якнайшвидше його підготувати. Таким чином, тритомне видання перетворилося на чотиритомне. Майбутня енциклопедія коштувала б 5 рублів за том, мала ошатне («люксове») оформлення та якісний друк. Видавці О. та І. Гранат, які початково планували включити матеріали енциклопедії як розділ до багатотомного довідника «Народы России», врешті-решт погодились із задумом чотиритомника⁴⁴.

Після розв'язання організаційних питань сформовано редакційну колегію енциклопедії, до складу якої увійшли: Ф. Вовк (антропологія, етнографія, мистецтво); М. Грушевський (історія, географія, статистика); Ф. Корш (мова, література, мистецтво); А. Кримський (мова й література); М. Ковалевський (господарство); М. Туган-Барановський (економіка); О. Шахматов (філологія). Співредактором праці став відомий діяч петербурзької «Громади» П. Стебницький, а секретарем – О. Лотоцький.

Редакційна колегія розробила й узгодила зміст томів:

⁴⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава : Друкарня НТШ у Львові, 1934. – Ч. 3. – С. 157.

Том I. Відділ I. Розвиток українських досліджень у XIX ст. й розкриття у них основних питань українознавства (автор – М. Грушевський);

Відділ II. Історія українського народу (М. Грушевський).

Том II. Відділ III. Нариси географії України (С. Рудницький); Статистика українського населення Європейської частини Росії (О. Русов); Галичина (В. Охримович); Буковина (В. Охримович); Угорська Русь (С. Томашівський);

Відділ IV. Антропологічні особливості українського народу (Ф. Вовк); Етнографічні особливості українського народу (Ф. Вовк); Звичаєве право українського народу (Т. Єфименко);

Відділ V. Короткий нарис історії малоросійської (української) мови (О. Шахматов); Діалектологія (І. Зілінський); Історія малоросійської (української) літературної мови (А. Кримський);

Відділ VI. Література. Малоросійська (українська) народна словесність (Н. Янчук); Література давнього періоду (І. Житецький); Література XIV–XVIII ст. (І. Стешенко); Українська література від Сковороди до Шевченка (М. Сумцов); Т. Шевченко (М. Славинський); Українська література 1860–1870 рр. (С. Єфремов); Українська література 1880–1910 рр. (О. Грушевський);

Відділ VII. Мистецтво (Д. Щербаківський); Архітектура (В. Щербаківський); Орнаментика (М. Біляшівський); Музика (А. Маслов).

Том III. Відділ VIII. Господарство. Історія українського землеволодіння (О. Єфименко); Походження старозаймового землеволодіння в Слобідській Україні (М. Ковалевський); Географічний опис України (Д. Ріхтер); Розселення та переселення українського селянства (А. Кауфман); Сільське господарство (Т. Осадчий); Селянські рухи останніх років (Т. Осадчий); Приватне землеволодіння (Т. Осадчий); Типи господарств південно-західного краю (О. Ярошевич); Цукроваріння (І. Левін); Гірничорудна промисловість (В. Воронцов); Кооперація на Україні (В. Хижняков).

Окрім іншого, том мав висвітлювати також теоретичні економічні проблеми, а його редактором планували призначити М. Туган-Барановського.

Том IV. Відділ IX. Сучасна культура та суспільне життя. Суспільне життя в останні десятиліття (С. Єфремов); Просвітництво та церква (О. Лотоцький); Міське управління та самоврядування (П. Чижевський);

Політичні та національні відносини (М. Славинський); Початки галицького відродження (В. Гнатюк); Суспільно-політичне та культурне життя Галичини, Буковини та Угорської Русі (М. Славинський).

У цьому томі мали намір умістити також великий відділ з історії української літератури, більшу частину матеріалів якого уклав би С. Єфремов.

Тривала підготовча робота, пов'язана з узгодженням змісту майбутнього видання, а також редакційне опрацювання текстів початкових томів відтермінували випуск першого тому енциклопедії: замість листопада 1912 р. він побачив світ лише 1914 р. Суперечки з видавництвом О. та І. Гранат, необхідність погоджувати матеріали в органах цензури, недостатність фінансування, а часом і безвідповідальність авторів – усі ці об'єктивні та суб'єктивні чинники гальмували роботу редакційної колегії.

Підготовка статей і випуск у світ томів енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» відбувалася по-різному. Найменше проблем було з першим, «історичним», томом довідника. М. Грушевський наполіг, щоб саме історичні відомості розпочинали працю, адже вважав, що лише знання власної історії дасть народові можливість усвідомити свою роль, сприятиме об'єднанню українських земель у єдиний національний державі. Така принципова позиція вченого, з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію, мала надзвичайно важливе значення. Незаперечний авторитет М. Грушевського – автора основних розділів першого тому – дозволив уникнути непорозумінь між членами редакційної колегії та забезпечив оперативне опрацювання матеріалів двох відділів: І. «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та ІІ. «История украинского народа»⁴⁵, які, власне, і склали перший том. Важливим є підхід М. Грушевського до викладу енциклопедичних відомостей, про що свідчить, зокрема, такий уривок авторської передмови: «Хотів я дати громадянству книгу, написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесності і знімками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і планами вікомних подій. Нелегка се річ – змістити в томі усе багатство українського життя, коли хочеться не обмежитися самою тільки зверхнею історією

⁴⁵ Тут і далі назви опублікованих у двох томах матеріалів подаємо мовою оригіналу.

володарів і війн, а показати і те, як жилося народові»⁴⁶ (переклад наш – *Н. Ч.*). Авторський матеріал унаочнювали численні ілюстрації – репродукції картин В. Штернберга, А. Куїнджі, портрети гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи та ін., українських письменників – Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, Д. Бантиш-Каменського, Т. Шевченка та ін.

Перший том довідника одразу ж після виходу отримав чимало схвальних відгуків. Так, П. Стебницький у рецензії, опублікованій у часописі «Вестник Европы», наголошував на важливості українського питання для російської політики та доводив потребу громадськості в ознайомленні з українознавчими матеріалами, високо оцінював наукові розвідки М. Грушевського, які завжди викликали значний науковий і громадський інтерес⁴⁷.

Значно повільніше просувалась робота над другим томом, на що було декілька причин. Зокрема, О. Лотоцький вважав головним у його змісті висвітлення антропологічних та етнографічних особливостей українського народу, його не влаштовувало те, як Ф. Вовк (автор однойменних розділів) виклав відомості, за якими можна було б однозначно визначити розбіжність між українцями та росіянами. Ф. Вовк навіть відмовився від редагування кінцевих розділів і висновків, що загальмувало випуск тому, адже розглядав свою працю виключно як наукову і не мав намірів політизувати її. Інша причина зволікань – затвердження кандидатури автора розділу історії літератури. С. Єфремов, який незадовго перед тим завершив власне ґрунтовне дослідження «Історія українського письменства» (1911) та вважався незаперечним авторитетом у цій галузі, був, на думку О. Лотоцького, найкращою кандидатурою. Але О. Шахматов рішуче виступив проти й запропонував залучити І. Житецького, що знайшло підтримку у П. Стебницького та Ф. Вовка. Позаяк підготовлений І. Житецьким матеріал лише віддзеркалював позицію офіційного імперського мовознавства та відповідно суперечив концептуальним засадам українознавчого видання, то був відхилений. Відділ «Література давнього

⁴⁶ Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград : Общественная польза, 1914. – Т. 1. – Предисловие.

⁴⁷ Борчук С. М. Перша українська модерна енциклопедія : структура видання і зміст. – С. 274.

періоду» опрацював І. Стешенко, а С. Єфремов став автором матеріалу про українське письменство 60–70-х років XIX ст., що врешті-решт влаштувало всіх членів редакційної колегії⁴⁸.

Ці та інші непорозуміння суттєво гальмували опрацювання другого тому енциклопедії, який побачив світ лише 1916 р. На відміну від першого тому, що цілком відповідав запланованому проекту, другий був трохи скорочений: до нього увійшли лише III і IV відділи, а найбільш дискусійні питання (зокрема, походження української мови, її зв'язки з російською) так і не висвітлено. III відділ мав назву «Очерки географии Украины» та був розроблений С. Рудницьким у співавторстві з О. Русовим («Статистика украинского населения Европейской части России»), В. Охримовичем («Галичина», «Буковина»), С. Томашівським («Угорская Русь»). Цей відділ, окрім суто географічної інформації, містив відомості про визначені межі розселення українців, демографічну ситуацію, а також викладав матеріали про населення Західної України, яку вважали втраченою українською територією. IV відділ складався з двох великих частин: антрополого-географічної («Антропологические особенности украинского народа» та «Этнографические особенности украинского народа» Ф. Вовка) і мовної («Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» О. Шахматова). Сюди ж увійшов нарис Т. Єфименка «Звичаєве право українського народу». Матеріал О. Шахматова мав певну проросійську тенденційність, адже вчений висвітлив витоки української мови відповідно до власної наукової теорії про «праруську» мову як спільну основу для російської, української та білоруської мов, формування яких як самостійних датує лише XII ст.⁴⁹ Однак загальний науковий рівень «Краткого очерка истории малорусского (украинского) языка», широка аргументація авторських тверджень переконали редакційну колегію у можливості його публікації.

Рецензентом другого (так само, як і першого) тому став П. Стебницький, який високо оцінив зміст праці та побажав видавцям: «Слід сподіватись, що редакційному комітету ніщо не завадить закінчити таке цінне

⁴⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – С. 159.

⁴⁹ Белей Л. Дволикий гросмейстер українсько-російської шахівниці : [Алексей Шахматов] // Український тиждень. – 2014. – № 48. – С. 46–47.

і солідне видання, яке до того ж так відповідає інтересам моменту, що владно висунув долю українського народу на видне місце»⁵⁰.

Це побажання виконати не вдалося. Підготовка до друку III тому праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем» супроводжувалась неабиякими труднощами. Відповідно до видавничого проекту він мав висвітлювати питання економіки та господарської діяльності. Однак ніхто з науковців української громади Петербурга не був авторитетним фахівцем з економіки. Навіть найвідоміший економіст того часу, українець за походженням, М. Туган-Барановський був далекий від проблем економічного життя України. Його наукові праці мали переважно загальний характер та не стосувались конкретно української економіки. Члену редакційного комітету М. Ковалевському вдалося зацікавити М. Туган-Барановського, який після ознайомлення з програмою економічного відділу (VIII) пообіцяв докласти всіх зусиль для його втілення. Вченого не влаштовувало лише одне – повноцінно висвітлити всі аспекти українського економічного життя в обсязі, який він вважав недостатнім, практично не було змоги. Але отримавши повноваження щодо одноосібного визначення наукової доцільності й важливості будь-якого матеріалу, вчений взявся до роботи⁵¹.

М. Туган-Барановському вдалося залучити до авторського колективу відомих російських економістів початку XX ст., зокрема, фахівця зі статистики Д. Ріхтера. Йому доручено скласти географічно-статистичний огляд економічного життя України та її районів. Цей економічний матеріал сучасні дослідники вважають однією з найкращих українознавчих праць того часу.

Автори працювали сумлінно, дотримуючись попередньо визначених термінів, однак редакторська робота над підготовленими статтями до III тому затягнулася: тексту було більше, ніж планувалося, а отже, доводилось вносити суттєві скорочення і погоджувати виправлення з авторами, що, безперечно, вимагало часу.

Затримки, які весь час супроводжували підготовку III тому енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», врешті-решт при-

⁵⁰ Борчук С. М. Перша українська модерна енциклопедія : структура видання і зміст. – С. 277.

⁵¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – С. 160.

звели до провалу всього видавничого проекту. Початок Першої світової війни (насамперед поразки російської армії 1915 р.) позначився на економічній і політичній ситуації в Російській імперії: посилювалися репресії проти українства та українців, яких царат звинуватив у співпраці з австрійцями, поглиблювалися економічні проблеми в усіх сферах життя, зокрема й у книговидаванні, – кризу переживало видавництво О. та І. Гранат, адже суттєво скоротилися продажі вже видрукованих томів енциклопедії. Антиукраїнська кампанія, розпочата в цей час, налякала видавців більше, ніж вірогідні фінансові та матеріальні збитки. У результаті жодне з петербурзьких видавництв не наважувалось співпрацювати з редакційною колегією довідника. Підготовлені до друку матеріали III тому так і осіли в редакції, що все ж не полишала сподівань із часом завершити роботу над енциклопедією.

Така ж ситуація склалася і з виданням IV тому, який заплановано присвятити актуальним проблемам громадського руху (зокрема, висвітлити суспільне життя України, особливості місцевого управління та самоврядування, тогочасні культурно-історичні процеси, що відбувалися в Галичині, Буковині та Угорській Русі, тобто в Закарпатті), а також українській культурі й початкам галицького відродження. Підготовку матеріалів автори – П. Чижевський, М. Славинський, В. Гнатюк та ін. – здійснювали успішно, однак незацікавленість видавців у продовженні співпраці призвела спочатку до затримки, а пізніше – й до скасування тому, хоча більшість статей уже були готові до друку. Згодом із усього масиву текстів була опублікована лише розвідка В. Гнатюка про культурне і громадське життя закордонних українських територій, та й то за кордоном. Усі підготовлені матеріали, що не увійшли до видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», зберігалися у М. Славинського та були втрачені в 1918 р.

Отже, велика організаційна, наукова та редакторська робота, здійснена кращими представниками української громадськості Санкт-Петербурга, дала змогу започаткувати й випустити у світ упродовж 1914–1916 рр. два томи довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» – фактично першої українознавчої енциклопедії. І хоча світ побачили лише два томи, до того ж зміст першого з них уже був відомий читачам завдяки іншим публікаціям автора – М. Грушевського, а другий уміщував лише частину матеріалу, передбаченого видавничим про-

ектом, сам факт створення фундаментального довідника мав важливе значення не лише для національної енциклопедичної справи, а й для українознавства загалом⁵². Набуто значний науковий досвід у розробці українознавчої тематики (як традиційних питань історії, етнографії, мови, культури, так і в тих галузях, що раніше не досліджувались, – статистиці, економіці, господарських відносинах); об'єднано зусилля української громади Санкт-Петербурга, до якої прилучилися і російські вчені; представлено комплекс відомостей з актуального на той час «українського питання», що давав змогу доволі широким колам читачів скласти більш-менш цілісне уявлення про Україну, зрозуміти й усвідомити унікальність її історії, культури, національного життя в різних проявах. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» переконливо засвідчив потугу українських учених, громадських, політичних і культурних діячів щодо створення національної фундаментальної енциклопедії.

Українознавчі збірники початку ХХ ст. Якщо праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем» довела спроможність українознавців багатогранно дослідити й з енциклопедичною глибиною викласти цілісний комплекс відомостей, дотичних до всіх аспектів національного життя, і є визнаною сторінкою історії вітчизняної книжкової справи, то про видання збірників «Украинский вопрос» (1914) та «Галичина, Буковина, Угорская Русь: исторический, географический и этнографический очерки» (1915) відомо менше. Вони були випущені у світ колективом редакції національного за духом часопису «Украинская жизнь» (1912–1917), який очолював видатний громадський і політичний діяч С. Петлюра (разом із О. Саліновським). Часопис не лише був популярним на той час науково-теоретичним органом московського українства, а й багато зробив для захисту прав, мови, культури українців загалом⁵³.

Зауважмо, що науковці не розглядають ці збірники в контексті становлення національної енциклопедичної справи, обмежуючись переважно

⁵² На цьому, власне, наголошує С. Борчук (див. : Борчук С. Вітчизняна енциклопедична традиція ХХ ст. // Галичина. – 2010. – Вип. 17. – С. 207.

⁵³ Ідзьо В. «Украинская жизнь» – культурний, науково-просвітницький, політичний орган українців Москви та Росії у 1912–1917 роках // Науковий вісник Українського історичного клубу. – 1999. – Т. 3. – С. 45–60.

констатацією їх суспільно-політичного значення⁵⁴. Попри це, вміщені там публікації за глибиною охоплення проблем, повнотою фактичних відомостей, логічністю викладу дають підстави зробити висновок про відповідність видань вимогам тогочасної енциклопедичної практики.

Ще 1911 р. Л. Жебуньов, відомий на той час громадський діяч, запропонував С. Єфремову написати «книжку по національному питанню». За втілення цього проекту С. Єфремов не взявся, зате П. Стебницький та О. Лотоцький підготували спільну працю «Украинский вопрос», яка побачила світ 1914 р. в Петербурзі, а згодом і в Москві (перше перевидання – 1915 р., з доповненням деяких глав та новим фактичним матеріалом; друге перевидання – 1917 р., доповнене й уточнене)⁵⁵.

У виданні 1914 р. був також і підзаголовок – «Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». Справді, напередодні Першої світової війни редакція «Украинской жизни» вирішила видрукувати масовим накладом російською мовою книгу під назвою «Украинский вопрос». Намір був надзвичайно актуальним з низки присутніх причин. По-перше, за обставин, коли російське суспільство стало трактувати українство виключно як «варіант російської культури», важливо було аргументовано донести до широкого кола читачів матеріал, що характеризував би український національний рух в історичному розвитку. По-друге, в тогочасних суспільно-політичних умовах нагальною потребою стало пробудження національної самосвідомості, заклик української інтелігенції до активізації просвітницької роботи серед українців рідною мовою. Поява збірника «Украинский вопрос» була зумовлена ще й тією надзвичайною ситуацією, коли внаслідок свавілля царської цензури та жорстоких національних утисків ускладнилось розповсюдження часопису «Украинская жизнь» не лише на теренах України, а й у Росії. Зацікавлення ж широкого загалу читачів у відомостях про минуле й сучасне українського національного руху на початках визвольних змагань зростали і поглиблювались.

Невелика за обсягом книга (133 с., з доповненнями у другому перевиданні – 191 с.) була покликана задовольнити потреби громадськості, не

⁵⁴ Див., зокрема, передмову М. Тимошика до перевидання праці «Українське питання» (К. : Вид-во О. Теліги, 1997. – С. 9–33).

⁵⁵ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст. : проекти, виконавці, перспективи дослідження. – С. 119–120.

лише викласти «основні елементи національної ідеї», «національні надбання українського народу», «ставлення російської державності та громадськості до українства», а й показати «український національний рух у минулому і теперішньому як прояв національного самовизначення», змалювати «українське питання на тлі світових подій останнього часу». Завдяки цим матеріалам збірник отримав широкий громадський і суспільно-політичний резонанс.

Підвищений інтерес до українського питання, швидке розповсюдження видання дають підстави зробити висновок, що зусилля колективу «Украинской жизни» увінчалися успіхом. Пропаганда національної ідеї в Україні сформувала нового читача – патріота, якому не байдуже було рідне слово, який прагнув знати правду про свою історію та сьогодення. Цей збірник допоміг значною мірою змінити ставлення до українства і в Росії. Останнє переконливо засвідчують відгуки, вміщені у тогочасній періодиці. «Для пересічного російського читача, який здебільшого мало й погано поінформований про малоросійське життя, – зазначав В. Короленко, – ця книжка може принести велику користь, допомагаючи йому звільнитися від туману націоналістичних упереджень, що широко розлився нині, ближче підійти до розуміння того явища, яке носить назву українського руху і точніше визначити потреби народного життя, що лежить в основі цього руху»⁵⁶.

Більшість критиків об'єднала думка: громадський інтерес до збірника «Украинский вопрос» пов'язаний передусім із переконливістю поданого матеріалу. Автори поділили збірник на чотири блоки: аналіз складових української національної ідеї; характеристика українського національного руху в історичній ретроспективі та в контексті політики російського царату щодо придушення цього руху; розгляд таких проявів українства, як художня, наукова література, преса, школа, громадські організації, театр, музика, мистецтво поза офіційною ідеологією великоросійського централізму; висвітлення українського питання на тлі міжнародних подій.

Така структура книги дала змогу авторам у межах кожного розділу подати матеріал за окремими напрямками тієї чи іншої теми у вигляді параграфів або підпараграфів, що наблизило збірник за побудовою до довідково-енциклопедичного видання. Свого часу воно й відігравало роль

⁵⁶ Миронюк Д. Видавнича діяльність редакції журналу «Украинская жизнь» (1915–1918 рр.) // Друкарство. – 2003. – № 2. – С. 94.

своєрідного українознавчого довідника, оскільки було «насичене» значним числом персоналій, цінним історичним фактичним матеріалом, поданим без зайвої публіцистичності чи белетристичності, політичної пристрасності та ідеологічної заангажованості. Факти, що ґрунтувалися на великій за обсягом джерельній базі, неупереджений аналіз і вагомі висновки – ось що насамперед характеризує дух і зміст збірника «Украинский вопрос».

У 1915 р. окрилена успіхом редакція часопису «Украинская жизнь» підготувала й інший збірник – «Галичина, Буковина, Угорская Русь: исторический, географический и этнографический очерки» (обсяг 226 с., перевидано з незначними доповненнями у 1916 р.). Він з енциклопедичною повнотою висвітлював минуле й сучасне національного життя самобутнього українського регіону. Видання відкривається географічним і етнографічним нарисами про Галичину та Північну Буковину. Читач дізнається, хто такі русини, гуцули, бойки, лемки, угорські русини, де і як вони живуть тощо. В історичному огляді особливу увагу приділено національному та літературному рухам ХІХ ст., адміністративному устрою, політичному й культурному життю, господарським і церковним відносинам. Докладно проаналізовано проблеми, пов'язані з просвітою, наукою, літературою, пресою, мистецтвом, професійними і клубними організаціями.

З викладених матеріалів випливало, що національне життя в Галичині та Буковині було значно яскравішим і відчутнішим, ніж у інших регіонах, зокрема Угорській Русі, відомості про яку завершували збірник. Читач переконувався, що насамперед на галицькому ґрунті національна ідея, національний рух досягли найвищого розквіту, об'єднали кращі культурні та громадські сили тогочасної України. Успіху поширення книги сприяло й те, що писали її відомі науковці, справжні українські патріоти – М. Грушевський, Д. Донцов, В. Дорошенко, С. Єфремов, М. Сумцов.

Загалом збірники «Украинский вопрос» та «Галичина, Буковина, Угорская Русь» не лише відіграли важливу роль у громадсько-політичному житті початку ХХ ст., пропаганді української ідеї, а й сприяли формуванню науково-методичних засад національної енциклопедичної справи, адже об'єднували й узагальнювали великий обсяг чітко структурованого фактичного матеріалу.

Бурхливі історичні події (Перша світова війна, зміна державного устрою та влади, визвольні змагання на українських землях) відтерміну-

вали роботу науковців і видавців над енциклопедичними працями, хоча тогочасне суспільство не втратило зацікавленості довідковими виданнями чи наближеними до них за змістом збірниками. У лихоліття воєнного та повоєнного часу майже непоміченими залишилися намагання вчених об'єднати відомості про Україну німецькою, французькою, англійською та іншими мовами у довідниках, надрукованих за кордоном.

Зокрема, 1919 р. у швейцарському місті Берн побачило світ довідкове видання «L'Ukraine», а ще пізніше, 1921 р. у Стокгольмі за редакцією знаного шведського україніста проф. А. Єнзена та за участі українських наукових кіл випущено шведську «енциклопедію українознавства» – «Ukrainagna». Обидва видання, так само, як і праці О. Барвінського «Die Ukraine» (1919) та Г. Лянце «Ukraine» (1919), з характерною для енциклопедій повнотою викладали відомості про різні ділянки національного українського життя. Багатий матеріал уміщувало й дослідження С. Рудницького «Die Ukraine, Land und Volk» (Відень, 1916), своїм змістом виходячи за межі традиційного підручника з географії, що дає підстави розглядати його як своєрідну географічну енциклопедію⁵⁷.

Після завершення подій Першої світової війни спроби вітчизняних науковців за кордоном підготувати й випустити у світ українознавчий енциклопедичний довідник не припинились. Так, через брак коштів зупинено на підготовчому етапі (а саме – на другому аркуші) працю над «Українською енциклопедією», яку разом із ученим та енциклопедистом З. Кузелею розпочав письменник Б. Лепкий у друкарні Л. Шарфе (м. Вецляр) під час свого перебування у Німеччині 1924 р.

Велику роботу з підготовки енциклопедій виконував також Український науковий інститут у Берліні. Лексиконова комісія на чолі з З. Кузелею і Д. Дорошенком та у складі І. Мірчука, Б. Крупницького, М. Антоновича співпрацювала з німецькими енциклопедистами, зокрема, з такою відомою європейською енциклопедією, як «Брокгауз». Члени комісії запропонували для вміщення низку енциклопедичних статей

⁵⁷ Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія українознавства: систематична частина. – К. : Глобус, 1994. – Т. 1. – С. 9–10.

з українознавства, які й були опубліковані. У 1930 р. інститут випустив енциклопедичну збірку «Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Ausland» (головний редактор – В. Залозецький), розпочав збір відомостей до довідника «Ukraine, Land der Zukunft», що побачив світ значно пізніше, у 1939 р. 1941 р. в Берліні випущено також однотомний українознавчий збірник німецькою мовою «Handbuch der Ukraine» (за редакцією І. Мірчука), що у 21 розвідці охопив різні галузі українознавства, зокрема, широко висвітлив господарські відносини в Україні.

Брак коштів для належного опрацювання та випуску в світ енциклопедії, розпорошеність авторитетних наукових сил (Берлін, Стокгольм, Вецляр, Відень, Берн), відсутність науково-методичного досвіду, невеликі наклади видань – все це вплинуло на долю українських довідників і наукових збірників енциклопедичного характеру, що побачили світ на початку ХХ ст., однак так і не стали визначними віхами історії національної енциклопедичної справи.

Як бачимо, спроби підготувати й видрукувати довідник українознавчого змісту, які неодноразово та наполегливо здійснювались у ХІХ – на початку ХХ ст., переконливо засвідчують, що не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців, а передусім через несприятливі суспільно-політичні обставини того часу фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національного наукового та культурного життя порівняно пізно. Українська еліта (згадаймо, зокрема, М. Грушевського, І. Франка, М. Драгоманова, Ф. Вовка, А. Кримського) чітко усвідомлювала суспільну необхідність ґрунтовного енциклопедичного видання з пріоритетністю в його змісті українознавчих матеріалів. І хоча її зусилля протягом тривалого періоду не були результативними, однак саме вони сприяли нагромадженню науково-методичного досвіду, що знадобився у майбутньому.

1.3. Джерела української енциклопедистики: перша спроба видання «Української радянської енциклопедії»

Одним із етапів розвитку вітчизняної енциклопедистики є перший проєкт підготовки та видання «Української радянської енциклопедії» (УРЕ), який розпочався 1927 р. й тривав до 1934 р.

Як зазначає дослідниця вітчизняної енциклопедистики Н. Черниш⁵⁸, головний редактор Головної редакції «Української радянської енциклопедії» М. Бажан звертався до міністра внутрішніх справ України з проханням передати видавництву матеріали УРЕ періоду 1930–1934 рр. і неодноразово наголошував на необхідності «поновлення» діяльності Головної редакції УРЕ. Йшлося про те, щоб використати не тільки досвід попередників, але й продовжити енциклопедичну традицію, підкреслюючи спадковість однойменного проекту.

В умовах ідеологічно-регламентованого радянськими владними структурами суспільства, можливості оприлюднити чи дослідити матеріали щодо першої спроби видання УРЕ не було. Лише зі здобуттям Україною незалежності уможливлено доступ до джерел, що дозволило зокрема звернутися й до вивчення історії вітчизняної енциклопедистики на ґрунтовній джерельній базі. Зокрема йдеться про залучення архівних джерел для вивчення історії Державного видавництва «Українська радянська енциклопедія» по створенню УРЕ (1930–1934 рр.)⁵⁹.

Історик М. Фельбаба в дисертаційному дослідженні «Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.)»⁶⁰ виявив і упровадив до наукового обігу значний масив раніше невідомих архівних джерел. Водночас поза увагою дослідника опинилися матеріали фонду 4284 ЦДАВО України. Натомість в зазначеній праці щодо існування друкованого 1-го тому «Української радянської енциклопедії» М. Фельбаба посилається на дослідження Н. Черниш⁶¹, умовно виділяючи дві основні або «апокрифічні» версії:

1. Том було надруковано в обмеженій кількості і надіслано вищому партійному керівництву на апробацію, а невдовзі даний наклад було знищено.

⁵⁸ Черниш Н. І. Концептуальні засади української енциклопедичної справи (з редакторського досвіду М. Бажана) // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 177.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 4284 (Державне видавництво «Українська радянська енциклопедія» («УРЕ»)) м. Харків).

⁶⁰ Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 233 арк.

⁶¹ Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. – Львів : Фенікс, 1998. – С. 19.

2. Було надруковано весь тираж першого тому, який розіслали передплатникам – установам, організаціям, бібліотекам та фізичним особам. Через деякий час його вилучили і знищили.

Сам дослідник дотримується першої версії⁶², але наводить публікацію Ю. Смолича⁶³, який стверджував, що є власником друкованої книги енциклопедії⁶⁴.

Інший дослідник С. Борчук у монографії⁶⁵ хоч і використовує справи згаданого фонду 4284, але доволі опосередковано, не згадавши готові гранки 1-го тому⁶⁶ та проект обкладинки⁶⁷, схеми та ескізу побудови⁶⁸ та інші матеріали, підготовлені до друку 1-го тому УРЕ⁶⁹. Це нашттовхує на міркування, що перший том УРЕ все ж було видруковано (можливо тільки сигнальний примірник чи авторські примірники)⁷⁰.

На жаль, з-поміж ілюстративного матеріалу до енциклопедій різних періодів, у монографії С. Борчука не виявилось проекту обкладинки до видрукованого тому⁷¹.

Подекуди міркування дослідника нечіткі. Так, автор зауважує: «Втім реалії життя змушували порушувати ідеологічні заборони й удаватися до послуг позапартійних фахівців, представників академічної та вишівської науки ...»⁷², але ж ідеологічна складова була іманентно закладена в розроблених схемах статей. Наприклад, серед позицій в шаблоні «Стандарт статті» (тобто схема – *авт.*) «Біографія», який розроблено відділом

⁶² Фельбаба М. М. історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «Українізації» (1927–1934 рр.). – 139–140 арк.

⁶³ Смолич Ю. Не пощастило, панове фашисти! // Ленінська зміна. – 1934. – 26 жовтня. – № 68.

⁶⁴ Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «Українізації» (1927–1934 рр.). – 139 арк.

⁶⁵ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 604 с.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 25 (Гранки 1-го тому «УРЕ» з літ «А» до сл. «Алчевський»).

⁶⁷ Там само, ф. 4284, оп. 1, спр. 27 (Зразки 1-го тому «УРЕ» 1932 р.).

⁶⁸ Там само, ф. 4284, оп. 1, спр. 26 (Схема-ескіз побудови 1-го тому).

⁶⁹ Там само, ф. 4284, оп. 1, спр. 28 (Матеріали щодо друку 1-го тому «УРЕ»)

⁷⁰ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – С. 195–256.

⁷¹ Там само. – С. 534–541.

⁷² Там само. – С. 299.

«Освіта й педагогіка», зазначалися пункти: «1. Прізвище ім'я та по батькові /псевдонім, коли він був/. (...) 7. Наближення його поглядів, до марксо-ленінської науки»⁷³ або «стандарт» історичної статті чи дисципліни зобов'язував автора до критики на засадах «діалектичного матеріалізму»⁷⁴ та визначення сучасних проблем «в світлі марксизму лєнінізму»⁷⁵. Аналогічні характеристики притаманні й для розробленої пам'ятки «Методологічні вимоги до статтів до У.Р.Е.»⁷⁶ від 16.01.1932 (наклад 20 примірників): «1. Весь матеріал в статтях треба подавати в дусі чіткої і виразної комуністичної партійності, марксизм-ленінізм мусить бути єдиною вирішальною засадою, тобто теми УРЕ висвітлюються на ґрунті генеральної лінії партії та завдань соціалістичного будівництва (...). 2. Автори статей повинні викривати, як праві опортуністичні твердження, так і «лівий» опортунізм та примиренство до них, виявляючи до них більшовицьку непримиренність, як і до всіх спроб відходу від лєнінського принципу партійності в науці до контрреволюції (...). Тому у вузько-технічних і наукових питаннях потрібно викривати перекозчення та ухил, щоб попередити можливі невірні тлумачення даної теми у читачів УРЕ, і тим організувати в них правильні настанови, на основі генеральної лінії партії»⁷⁷.

Окремого розгляду заслуговує питання щодо взаємообумовленості припинення українізації та згортання проекту УРЕ. Також поза увагою дослідників опинилося питання щодо підготовки статей за напрямком «педологія», за яким було підготовлено «Тематичний словник з педології»⁷⁸. На архівному примірнику на першій сторінці словника закреслено рік, кількість сторінок, прізвище автора (очевидно укладачем був А. Хільченко).

Прикметно, що архівні джерела містять інформацію, що спростовує чи доповнює існуючі «апокрифічні» версії долі першого видання «Української радянської енциклопедії». Так, виявлено гранки та договори з

⁷³ ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 24, арк. 3.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само, спр. 8, арк. 29, 30.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 24, арк. 3.

⁷⁸ Там само, спр. 24, арк.30–45.

⁷⁹ Там само, спр. 49, арк. 17.

друкарнею Держвидаву ім. Г. І. Петровського, датовані 27.08.1932 р.; коректура кольорової карти «Алжирія» (помічено червоним: «Утверджено к печати Главлитом I/X 34 г.»⁷⁹); коректура чорно-білої карти Південної Америки з поміткою «4-я коректура (...) 26.08.1934»⁸⁰; протокол засідання редакційного бюро 1934 р. про видання 1-го та 2-го томів⁸¹; «План редвідділу ЛІММ на Серпень місяць 1934 р.» (зокрема йшлося про те, щоб «закінчити всю роботу по 1-му тому та закінчити замовлення статей до 2-го тому»⁸². За планом роботи на серпень-грудень 1934 р. редакційні відділи вже приступали до редагування статей 2-го та 3-го томів, і вже не йшлося про редагування 1-го тому⁸³, він навіть не згадується в «Контрольному завданні» роботи редвідділів на 1934 р.⁸⁴. Прикметно, що згадана Ю. Смоличем інформація щодо виходу друком першого тому УРЕ датована 27 жовтня 1934 р., а наказ про ліквідацію видавництва оприлюднено 9 листопада 1934 р.

Загалом фонд містить 1 опис, 65 справ, що дають можливість не тільки відповісти на питання щодо видрукування 1-го тому УРЕ, але й детально реконструювати історію його підготовки, проаналізувати ідейно-теоретичні засади роботи, дослідити структуру, кадровий склад видавництва та його динаміку, особливості роботи з авторами та установами, порівняти україноцентричний сегмент енциклопедії в умовах українізації й після смерті М. Скрипника, схарактеризувати джерела для створення тематичних словників та словників гасел, кількість унікальних статей, ілюстративний та картографічний матеріал тощо. Вивчення виявлених архівних джерел має не тільки суто історичну складову, але є дотичним до видавничої справи, книгознавства, системи популяризації та розповсюдження УРЕ.

Справи фонду умовно можна розподілити за тематикою на 4 категорії:

1. Справи стосовно налагодження роботи (початково акційного товариства «Українська радянська енциклопедія» (1930 р.), пізніше видавництва «Українська радянська енциклопедія» (від 1931 р.): протоколи

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 24, арк. 45.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 34, арк. 2. («Протокол засідань редакційного бюро «УРЕ»).

⁸² Там само, спр. 42, арк. 1.

⁸³ Там само, арк. 3. («Виробничі та календарні плани роботи редакційних відділів «УРЕ» на серпень–грудень 1934 р.).

⁸⁴ Там само, арк. 5.

засідань правління, договори про розповсюдження УРЕ, листування з держустановами, організаціями, об'єднаннями про передплату УРЕ, кошториси, розрахунково-кредитні плани та інші фінансово-економічні і господарчі документи, промфінплани, листування про забезпечення папером, іноземної літератури, видача хлібних карток, договори з автурою, платіжні відомості, звіти, комплектування штатів УРЕ, списки співробітників, листування з держустановами щодо ліквідації УРЕ, справа за позовом видавництва про стягнення авансу від автора.

2. Справи щодо організації роботи відділів видавництва: протоколи засідань редколегії філософського, історичного, географічного, освіти та педагогічного відділів, листування з авторами, тематичні словники, схеми побудови та списки статей, виробничі та календарні плани робіт редакційних відділів, вирізки з газет про події в історії мистецтвознавства, літературознавства, ілюстративний матеріал до військового, географічного відділів.

3. Справи, що стосуються безпосередньо підготовки та видання 1-го тому УРЕ: схеми розділів УРЕ, методологічні вимоги, «проект мовного оформлення» (правопис), списки та адреси інститутів і автури, що взяли участь у складанні УРЕ, гранки 1-го тому, список статей на літеру «А» з «Аа» до «Аляріх» (словник гасел), список статей 1-го тому від «А» до «Аячко», список статей 1 тому УРЕ від «А» до «Ая», схема-ескіз побудови 1-го тому УРЕ, зразки обкладинки 1-го тому УРЕ, матеріали, щодо друку 1-го тому УРЕ – договір з типографією, зразки шрифтів і обкладинки, та «іноземний кеттер».

4. Осібно виокремлюється бюлетень УРЕ № 1 за квітень 1931 та інвентарна книга бібліотеки.

Хронологічні рамки фонду охоплюють період з 1927–1934 рр. від створення до ліквідації видавництва. За характером справ логічно виокремлюється 4 періоди: створення акційного товариства і налагодження роботи видавництва (1927–1931 рр.), підготовка перших томів енциклопедії під головуванням М. Скрипника (1931–1933 рр.), підготовка енциклопедії під головуванням В. Затонського (друга половина 1933 – кін. жовтня 1934 рр.), ліквідація видавництва (від 9 листопада 1934 р.).

Отже, виявлені у ЦДАВО України документи розширюють джерельну базу досліджень з вітчизняної енциклопедистики. Попри упро-

вадження низки архівних джерел (протоколи Редакційного бюро УРЕ за 1930–1933 рр. та Правління УРЕ за 1930–1931 рр., листування Редбюро та Правління енциклопедії з установами та відомствами республіки з питань підготовки та поліграфічного забезпечення УРЕ), планування мережі передплатників видання⁸⁵, а також протоколи засідань Президії ВУАН⁸⁶ та «Бюлетені УРЕ»⁸⁷ до наукового обігу, фонд 4284 ЦДАВО України залишається маловідомим. Перспективним видається детальне дослідження історії формування «скрипниківської» УРЕ, з'ясування процесу підготовки видання «ізсередини» на рівні редагування, коректури тощо, а не лише через роботу її вищих органів правління.

1.4. Ідеологічні чистки видавництва «Українська радянська енциклопедія» періоду 1933–1934 років

Початок 1930-х рр. в УСРР ознаменувався посиленням ідеологічного контролю над інтелектуальним життям суспільства. Кардинальні зміни в національній політиці породили відповідні акції із пошуку проявів буржуазної ідеології. Визначальним чинником загроз для єдності країни назвали місцевий націоналізм, що, фактично, стало останньою фазою згорання процесу українізації і дало поштовх для наступу на сферу української культури. У заявленому контексті правлячій владі слід було терміново переглянути і розширити напрями роботи органів політичної цензури. Так, невдовзі проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів, які відтепер отримали повне право на відкриття видавництв і реалізацію контролю над ними. Надалі спеціальним циркуляром від 19 липня 1931 р. установлювалася судова відповідальність до уповноважених осіб на рівні республіканських цензурних відомств за дозвіл до друку антирадянських матеріалів⁸⁸.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 166. (Міністерство освіти України), ф. 177. (Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ), м. Харків), ф. 555. (Комітет у справах друку при РНК УСРР, м. Харків).

⁸⁶ Архів Президії НАНУ, ф. Р-251. (Протоколи засідань Президії ВУАН).

⁸⁷ Бюлетень УРЕ: Орган Редакції Української Рдянської Енциклопедії / Відп. ред. А. Геттлер. – № 1. – 1931. – Квітень. – 47 ст.; Бюлетень УРЕ. – № 2. – 1931. – Вересень. – 45 ст.; Бюлетень УРЕ. – № 3: До ювілею – 60 роковин з дня народження та 35 років революційної діяльності Головного редактора Української Радянської Енциклопедії М. О. Скрипника. – 1932. – Січень. – 20 с.

⁸⁸ История советской политической цензуры. Документы и материалы / Т. М. Горяева (сост.); Арх. През. Рос. Фед. – М. : РОССПЭН, 1997. – 672 с.

На тому етапі цензура заборонила і обмежила ряд видавничих проєктів. Зокрема, в об'єктиві уваги ЦК КП(б)У постійно перебувала підготовка «Української радянської енциклопедії», проєкт із запровадження якої, приурочений до 10 річниці жовтневого перевороту, був свого часу оголошений на X з'їзді КП(б)У. Так, у резолюції його рішень зазначалося, що зростання української культури за роки радянської влади обумовило потребу видання «Великої радянської української енциклопедії», відповідальність за організацію якої покладалася на партійні органи.

Упродовж усього періоду існування видавництва (1927–1934 рр.) навколо його діяльності тривав нескінченний конфлікт між стараннями вчених надати матеріал з урахуванням етнічних особливостей українського народу та намаганнями партійно-державних органів не відступити в ході підготовки видання від офіційних ідеологічних канонів.

Від моменту створення, впродовж наступних трьох років, діяльність УРЕ пригальмувалася. На необхідності активізації роботи видавництва на державному рівні зацентрували увагу лише навесні 1930 року, що, вочевидь, обумовлювалося появою у друці львівської «Української загальної енциклопедії». Стосовно до того, на засіданні Комісії ЦК КП(б) від 1 березня, присвяченому «Українській радянській енциклопедії», затверджено загальну редколегію видання у складі С. Косіора, П. Любченка, М. Скрипника, В. Затонського, В. Чубаря, О. Шліхтера, А. Хвилі, А. Річицького, Й. Якіра та В. Порайка. Надалі рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У головним редактором енциклопедії призначено наркома освіти УСРР М. Скрипника, а головою видавництва УРЕ І. Фалькевича⁸⁹ (колишнього очільника Головліту УСРР). З брошури останнього дізнаємось про подальші перспективи проєкту. Так, планувалося протягом 8 років підготувати від 40 до 50 томів УРЕ на основі 50% оригінального матеріалу з усіх галузей знань, який би територіально торкався як УСРР, так і Західної України⁹⁰.

⁸⁹ Борчук С. М. Репресована енциклопедія – скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фолькевича // «Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)»: Матеріали наукової конференції: 15 березня 2012 р. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 383.

⁹⁰ Фалькевич І. Українська Радянська Енциклопедія (до її видання). – Харків : Акційне т-во «Українська Радянська Енциклопедія», 1930. – 32 с.

Структурно редакцію енциклопедії сформували: Редакційна колегія у складі головного редактора, двох заступників та ученого секретаря; Редакційне бюро; 13 редакційних відділів; плановий відділ (з підрозділами – словниковим та обліку й комплектування); технічна редакція, бібліотека з відповідним фондом та спеціальні видавничі служби.

Конкретна робота видавництва розпочалася лише 1932 р. у Харкові. Головним редактором, як це згадувалося вище, був М. Скрипник, його заступником М. Бадан. На посадах редакторів відділів, зокрема, працювали С. Рудницький, В. Юринець, Ю. Бачинський. До підготовки енциклопедії залучили потужний науковий і творчий потенціал, репрезентований видатними вітчизняними діячами. Так, у підготовці енциклопедії брали участь О. Богомолець, Д. Заболотний, П. Козицький, Л. Курбас, І. Микитенко, О. Палладін, С. Пиlipенко, С. Рудницький, П. Тутковський та ін.

На 1933 р. припадає вирішальний наступ на українську культуру, який ознаменувався посиленням тотального контролю за політичним і духовним життям суспільства. Варто зазначити, що вже у новорічну ніч жертвою ідеологічних чисток та одним з основних підозрюваних у справі «Української військової організації» (УВО) став співробітник УРЕ А. Біленький-Березинський, оголошений «контрреволюціонером» і «шкідником» та звинувачений у підіривній діяльності по міфичній організації.

Переслідуючи за мету поставити крапку на «петлюрівській українізації» та перейти до «українізації більшовицької» (про що наголошувалося ще 1932 р. у постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області»)⁹¹, правлячий режим використовував політику ідеологічного тиску на ті ділянки сфери культури, які не вписувалися у нову систему координат. Саме такою ділянкою й стала УРЕ. Від середини 1933 р. діяльність її співробітників систематично зазнавала необґрунтованої критики, яка супроводжувалася вилученням з видання вже практично готових до друку статейних матеріалів, або поверненням їх на чергове доопрацювання. Авторів та редакторів постійно цькували за неналежний ідеологічний і науковий рівень підго-

⁹¹ Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «Українізації» (1927–1934 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2001. – С. 17.

товки статей, навішували клеймо «націоналістів». Останню думку можна проілюструвати прикладом щодо підготовки статті про Х. Алчевську, яку після дев'ятиразового рецензування взагалі зняли з енциклопедії⁹².

Надалі стимулом до активних дій з боку радянської влади стало зняття з посади наркома освіти М. Скрипника. Керуючись завданням боротьби зі «скрипниківщиною», по країні прокотилася хвиля арештів, спрямована проти української інтелігенції.

Розглядаючи питання «Про УРЕ» від 5 червня 1933 р., Політбюро ЦК(КП(б)У визнало, що видавництво працювало непродуктивно, оскільки за період своєї діяльності не видало жодного тому на фоні загальних 1,5 млн. витрачених державних коштів. Головному редактору М. Скрипнику інкримінувався «брак ідеологічної пильності», внаслідок чого енциклопедія стала «ширмою для контрреволюційних елементів»⁹³.

Чергову порцію критиканства додав у своїй статті «Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ» завідувач сектора науки КПВ ЦК КП(б)У М. Орлов (колишній співробітник видавництва). У вказаній публікації автор тенденційно зазначав: «Націоналістичні збочення редбюра відбилися на характері підготовки енциклопедії»⁹⁴. На думку дописувача, робота видавництва ґрунтувалася на «механістичній позиції», «псевдопланових передбаченнях», «невірних методологічних настановах», подолати які в перспективі мало нове керівництво, максимально сприяючи виданню «справді більшовицької» енциклопедії.

Не витримавши лавини обвинувачень, 7 липня 1933 р. М. Скрипник покінчив життя самогубством.

Восени 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуте рішення «Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників», визнало роботу УРЕ на чолі з М. Скрипником незадовільною. Зокрема, констатувалося, що редбюро «Української радянської енциклопедії» «виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання», оскільки

⁹² Черниш Н. Репресована енциклопедія: з історії створення першої УРЕ // Український інформаційний простір. – 2014. – № 2. – С. 223–240.

⁹³ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 5 червня 1933 р. про роботу редколегії УРЕ. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 123.

⁹⁴ Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ № 1, 2, 3 // Більшовик України. – 1933. – № 7/8. – С. 66.

в ході роботи «потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам, допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами»⁹⁵.

Подальша підготовка енциклопедії покладалася на нову, більш відповідальну, на погляд партійних керівників, редколегію в складі В. Затонського (голова), М. Кілерога, М. Попова, П. Любченка, Й. Якіра, Ю. Коцюбинського, О. Богомольця, А. Хвилі та подібних «науковців», які мали забезпечити ідеологічне наповнення видання на 40% термінологією суспільних наук⁹⁶. Принагідно вказувалося, що матеріал з української історії, економіки, літератури, географії тощо в УРЕ мав становити лише 35–40 % від загального обсягу. Наповнення решти матеріалів мало включати усі поняття, вміщені у «Малій радянській енциклопедії», а також додаткові допоміжні відомості з «Великої радянської енциклопедії».

На підставі штучно запроваджених справ і безпідставних наклепів репресивні органи заарештували, а пізніше знищили завідувача сектором чужомовних словників УРЕ в 1930–1933 рр. професора О. Бадана (Яворенка), редактора підрозділу точних наук у 1931–1933 рр. професора, члена-кореспондента АН УСРР М. Орлова, заступника головного редактора в 1930–1933 р.р. професора, публіциста і перекладача А. Річицького. Згодом, у 1938 р., був страчений академік АН УРСР В. Затонський (наступник на посаді М. Скрипника). Під різного роду ідеологічними звинуваченнями було також репресовано, засуджено та відправлено до в'язниць та трудових таборів ряд працівників видавництва⁹⁷.

Показовим є те, що в контексті ідеологічних чисток репресій зазнавали не лише фізичні особи, але й інтелектуальний продукт їхньої творчості. Так, невдовзі після загибелі М. Скрипника на початку січня 1934 року заступником наркома освіти УСРР А. Хвилю до ЦК КП(б)У було подано

⁹⁵ Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 223.

⁹⁶ Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 128–141.

⁹⁷ Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–225.

доповідну записку, у якій ініціювалося вилучення усіх творів діяча з бібліотечної мережі через «цілий ряд шкідливих, націоналістичних, троцькістських теорій та настанов»⁹⁸. Вказувалося, що у зібранні творів вказаного автора: «...в I томі – по троцькістському трактується історія нашої партії, по націоналістичному історія революції на Україні. В I і II частині II тому Скрипник по націоналістичному тлумачить роль і значення національного питання в пролетарській революції і в соціалістичному будівництві...В V т. проведена лінія на відрив українського радянського мистецтва від мистецтва братніх нам республік; подано настанови про орієнтацію розвитку українського радянського мистецтва до “старих часів” тощо»⁹⁹.

У контексті «очищувальних заходів» Політбюро ЦК КП(б)У підхопило виявлену пропозицію, прийнявши 24 березня наказ про заборону видань автора та вилучення їх із масових бібліотек і книгарень¹⁰⁰.

Між тим, на початку 1933 р. співробітниками видавництва вже був підготовлений перший том (планувався до друку у травні). Стосовно до внесених змін, пізніше його видання запланували трохи раніше, у березні. Існує декілька версій щодо його подальшої долі. Так, автори публікації «Україна енциклопедична», колишній співробітник «Української радянської енциклопедії» А. Кудрицький, і, надалі, й її директор, та знаний український бібліограф Ф. Сарана вказували на факт виходу з друку певної частини накладу першого тому у другій половині жовтня 1934 р.¹⁰¹ Проте, на їхню думку, видання не потрапило до передплатників через припинення роботи видавництва. Враховуючи можливість виходу видання з друку, воно могло бути видрукувано обмеженим тиражем і розіслане на ознайомлення вищому партійному керівництву. Надалі, вірогідно, зазнало обмеження і конфіскації. Існує також інше припущення

⁹⁸ Доповідна записка заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 2 січня 1934 р. про вилучення з бібліотек творів М. Скрипника. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6457, арк. 19.

⁹⁹ Доповідна записка заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 2 січня 1934 р. про вилучення з бібліотек творів М. Скрипника. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6457, арк. 19.

¹⁰⁰ Наказ ЦК КП(б)У від 24 березня 1934 р. про заборону видань М. Скрипника та вилучення їх із масових бібліотек і книгарень. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1882, арк. 36.

¹⁰¹ Кудрицький А. Україна енциклопедична // Літературна Україна. – 1988. – 21 січня. – № 3. – С. 4.

(досить сумнівне), згідно з яким побачив світ повністю весь тираж тому, який був надісланий адресатам-передплатникам на рівні як установ, так і фізичних осіб. На користь даної версії свідчить той факт, що 26 жовтня 1934 р. харківська газета «Ленінська зміна» помістила у своєму номері аж дев'ять відгуків на щойно видрукувану енциклопедію (один з них належав українському письменникові Ю. Смоличу, котрий констатував наявність гарної поліграфічно оформленої книги на робочому столі)¹⁰². Очевидно, після припинення роботи видавництва, видання конфіскували й знищили. Як варіант, можлива також і третя версія, відповідно до якої на кінець 1934 р. том ще перебував у редакції на стадії доопрацювання (останнє засвідчують резолюції на оригіналах статей, датовані липнем–жовтнем)¹⁰³. У цьому разі факт виходу видання у жовтні був би далеким від реальності. На нашу думку, більш вірогідним можна вважати перше припущення. Загалом, у будь-якому разі доводиться констатувати, що дотепер згаданий перший том енциклопедії вітчизняними дослідниками не знайдений. Дивним є відсутність примірників видання у колишніх спецфондах великих бібліотек України, оскільки, за існуючою цензурною практикою, принаймні 2 примірники подібних видань від усього тиражу завжди передавалися для потреб науки. Архівні джерела відповідних цензурних органів, на жаль, не містять будь-якої інформації щодо подальшої долі тому.

Отже, основною причиною невдалої першої спроби підготовки УРЕ стали ідеологічні чистки та репресивні заходи, спрямовані проти її провідних співробітників. Ряд осіб було звинувачено у причетності до «справи» «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні». З 25 діячів, притягнутих по цій справі, лише четверо були задіяні в підготовці УРЕ: підготовки УРЕ: колишній голова правління видавництва І. Фалькевич та представники нового складу редколегії: Ю. Коцюбинський, Р. Левік і заступник головного редактора І.-Б. Шведов. Як зазначалося у матеріалах справи: «Троцькістська контрреволюційна організація щільно зімкнулася з прямою агентурою фашистських інтервентів – підпільними

¹⁰² Черниш Н. Репресована енциклопедія: з історії створення першої УРЕ // Український інформаційний простір. – 2014. – № 2. – С. 239.

¹⁰³ Ляшко С. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX–40-ті р.р. XX ст.): Нариси історії. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – 88 с.

націоналістичними організаціями, що проводили за закордонними директивами шпигунську й терористичну роботу на радянській Україні. Блок із націоналістами, прямими агентами західних інтервентів, поставив троцькістів у перші лави фашистської агентури, яка проводила на Україні підготовку інтервенції»¹⁰⁴. В результаті проваджуваної політики енциклопедія отримала ярлик «націоналістичного» видання.

Наступними роками органи радянської цензури усіляко переймалися, аби видання репресованих діячів були своєчасно обмежені і передані до бібліотечних спецфондів. Аналогічна доля спіткала і твори співробітників енциклопедії. Більш того, 1934 р. у «Довідці про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської літератури», адресованій завідувачем Культпропвідділу ЦК КП(б)У М. Кілерогом та заступником Наркома Освіти УСРР А. Хвилею секретарям ЦК С. Косіору, М. Попову та П. Постишеву, порушувалося питання про ліквідацію заборонених творів друку, а саме: «Практика дальшої роботи довела доцільність організації вилучення книжок не за докладними бібліографічними списками видань, а за списками авторів, що їхні твори підлягають вилученню і Головліт дав в квітні 34 р. такий зведений список авторів, що всі їхні твори призначені на конфіскацію і знищення»¹⁰⁵. Далі у документі надавався перелік осіб (46 діячів), серед яких фігурували й прізвища співробітників та авторів УРЕ. Відповідно до документа, конфіскації та повному знищенню підлягали усі книги О. Бадана, А. Біленького, С. Пилипенка, А. Річицького, М. Яворського.

У «Зведеному списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі згідно наказів Головліту УРСР за період з 1938 по 1954 рік включно» знаходимо прізвища авторів та редакторів «УРЕ»: М. Скрипника, О. Бадана, М. Орлова, А. Річицького, Р. Левіка, В. Затонського (який після смерті М. Скрипника займав посаду

¹⁰⁴ Борчук С. М. Репресована енциклопедія – скрипниківська «УРЕ»: доля Ісає Фалькевича // «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)»: Матеріали наукової конференції: 15 березня 2012 р. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 240.

¹⁰⁵ Довідка про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської літератури завідувача Культпропвідділу ЦК КП(б)У М. Кілерогом та заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі секретарям ЦК С. Косіору, М. Попову та П. Постишеву. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 165.

головного редактора енциклопедії), В. Юринця, М. Яворського, І. Микитенка, С. Пилипенка, С. Рудницького.

Отже, у 1933–1934 рр. в ході активізації наступу на українську культуру під механізм репресій повною мірою підпало видавництво «Українська радянська енциклопедія». Концепція підготовки довідково-енциклопедичного видання, ініційована М. Скрипником, не вкладалася в офіційні ідеологічні канони діючої влади, наслідком чого стали «ідеологічні чистки», що супроводжувалися цькуванням, переслідуванням, арештом та ув'язненням співробітників УРЕ та завершилися фізичною стратою окремих осіб. Проваджувана політика суттєво пригальмувала процес роботи над українською енциклопедією, видання якої поновили лише 1957 року.

РОЗДІЛ 2. ІННОВАЦІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

2.1. Етос енциклопедистики в умовах інформаційного розвитку суспільства

Особливістю сучасності є зростання темпів і масштабів перетворень, обумовлених становленням інформаційного суспільства, в якому пріоритет мають інформація та інформаційні процеси, знання та високі технології. Упровадження в усі сфери діяльності комп'ютерних технологій, формування електронних інформаційних мереж, активне поповнення і використання небачених раніше можливостей електронного світового середовища свідчить про входження людства в еру інформаційного суспільства. Середовище Інтернету – поєднання інформаційно-комунікативної й технічної складової з соціокультурною, що стало уособленням та синонімом інформаційного суспільства і його розвитку, головним чинником та виразником світової цивілізації. Перетворюючись поступово із суто каналу і засобу комунікації в потужне медіа- і культурне середовище, Інтернет став мультифеноменом для різних сфер суспільного буття та окремих індивідів¹.

Кожне суспільство володіє певним притаманним саме йому етосом – сукупністю цінностей, традицій, релігійних уподобань, правил співжиття, політичної організації тощо. При цьому в усіх царинах культури й суспільного життя оприявнюється глобальний динамізм змін у суспільстві. Для сучасного світового суспільного розвитку характерними є тенденції до розбудови інформаційного суспільства, що кардинально інтенсифікує всі сфери життєдіяльності, змінює традиційний суспільний устрій, посилює глобалізацію економіки і політичних впливів, активізує процеси якісних

¹ Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: 36. наук. праць. – Х. : ХДАК, 2017. – Вип. 58. – С. 179.

перетворень в науці, освіті, культурі, громадському житті. Новий інформаційний простір, генерований і детермінований інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості. Відповідно йдеться про істотне трансформувannya сучасної соціокультурної реальності, де головним об'єктом управління стають не матеріальні об'єкти, а символи, ідеї, образи, інтелект, знання.

Нове суспільство вимагає формування нового типу мислення та нових орієнтирів світогляду. Таким орієнтиром стає інформаційно-технологічна парадигма, основною цінністю якої є інформація. Остання починає набувати рис синергетичної системи, вона відкрита, самоорганізована, володіє внутрішньою логікою, рухома, динамічна, розгорнута. У такій системі можливим є виникнення точок біфуркації, а відповідно, різка зміна темпу та напрямку руху. Системний і мережевий характер організації інформаційно-технологічної парадигми робить її виключно гнучкою, мінливою, податливою, здатною об'єднуватися з конкретними технологіями та утворювати високо інтегровані системи.

Основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства та суспільства знань було визначено в Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», які (з урахуванням сучасного стану та тенденцій розвитку України) зокрема передбачають прискорення процесу розроблення та впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у державне управління, охорону здоров'я, культуру, освіту, науку, охорону навколишнього природного середовища, бізнес тощо; повномасштабне входження України до глобального інформаційного простору; впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя та ін.²

Важливу роль на сучасному етапі інформаційного розвитку відіграють енциклопедичні видання, які є джерелом комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Як слушно зауважив М. Бажан: «Енциклопедія – це не лише довідкове видання. Це – конденсоване відбиття історії культури того чи іншого народу, його

² Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p/page#n8>

портрет, змальований найголовнішими рисами, його узагальнений упорядкований підсумок».

Енциклопедія – це довідково-інформаційний масив на паперових або електронних носіях, з певним алгоритмом пошуку інформації – як правило, у вигляді алфавітного розташування статей, покажчиків (індексів), відсилань (гіпертексту), інших пошукових систем, при складанні якого дотримано таких необхідних вимог:

- Повнота інформації за даним критерієм відбору матеріалу.
- Системність викладу кожної галузі знання – як ієрархічна (від вищого до нижчого), так і лінійна (горизонтальна).
- Відсилання (у самій статті або у вигляді відсильних статей) – необхідний елемент забезпечення системності енциклопедії.
- Науковість, тобто виклад встановлених наукою і суспільною практикою фактів прийнятими в науці термінами і поняттями – як правило, без опису авторських гіпотез і прогнозів, а також без використання авторських неологізмів.
- Об'єктивність при характеристиці понять, подій, об'єктів і біографічних даних, в т. ч. шляхом дотримання пропорцій обсягу.
- Фактологічна точність.
- Уніфікація подання матеріалу, що не виключає в багатотомних універсальних енциклопедіях (головним чином у великих оглядових статтях) збереження стилістики автора.
- Лаконічність і популярність викладу.
- Наявність дефініції (визначення) в кожній статті.
- Схематичність викладу (більш-менш жорстка – в залежності від типу видання і характеру енциклопедичної статті).
- Наведення фактів без емоційних особистісних оцінок (як позитивних, так і негативних).
- Ілюстрації й карти в енциклопедії – не «прикраса» книги, а невід'ємна частина системної науково-довідкової інформації, тісно пов'язана з текстом статей, в т.ч. через підписи під рисунками/малюнками й легенди карт³.

Динамічні процеси сьогодення внеможливають у друкованих енциклопедичних виданнях оперативну фіксацію новітніх змін чи явищ су-

³ Что такое энциклопедия? Методические и методологические критерии и требования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rubricon.com/about_rubricon.asp?pid=2

спільно-політичного, культурного, економічного життя, внесення важливих та необхідних корект у зміст довідкової літератури (статистичні відомості, бібліографію тощо). Зрештою, як зауважує Н. Черниш, видання друкованих енциклопедій, ретельно підготовлених численним авторським і висококваліфікованим науково-редакційним колективом, видрукованих на належному рівні культури та поліграфічного відтворення (тобто з використанням якісних матеріальних ресурсів), потребує, поперше, значних організаційних і науково-методичних зусиль, по-друге, тривалого часу, і по-третє, неабияких фінансових витрат. Саме тому в різних країнах світу в останнє десятиліття XX ст. розпочався бурхливий процес створення електронних енциклопедій, як тих, що є мультимедійними аналогами друкованих видань, так і тих, які існують у вигляді самостійних праць на CD або DVD чи у мережевих версіях⁴.

З розвитком у сфері інформаційних технологій книги, зокрема й енциклопедії, стають доступними широкому загалу не лише як паперові видання, але й електронні видання. Електронна форма енциклопедичного видання з'являється у 1992 р. під час купівлі компанією «Майкрософт» аутсайдера енциклопедичного ринку «Енциклопедії Функа й Уогнеллса». Енциклопедію відредагували, доповнили інформацією та ілюстраціями, розмістили на електронному носії CD-ROM за назвою «Майкрософт-Енкарта». Упродовж 1994 р. було продано понад 6 млн. примірників «Енкарти», а згодом енциклопедії вже належало понад 60% ринку електронних енциклопедій. Відтоді енциклопедичні видання електронного формату набувають широкого розповсюдження також у мережі Інтернет⁵.

Від 1994 р. на оптичних дисках почала видаватися всесвітньо відома енциклопедія «Британіка», а згодом її електронну версію було розміщено в Мережі⁶. 1997 р. навіть припинився випуск прінтового варіанту (утім 2002 р., під тиском традиціоналістів, друк відновлено). Останній том

⁴ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. – 2016. – № 1 (71). – С. 168.

⁵ Друковані та інтернет-видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=7>; Жежнич П., Гіряк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Комп'ютер. науки та інформ. технології. – 2012. – № 732. – С. 399.

⁶ Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/>

паперової версії «Британіки» побачив світ 2010 р. У березні 2012 р. редакція цієї енциклопедії оголосила про остаточний перехід на мультимедійний формат унаслідок жорсткої конкуренції як із безкоштовною й загальнодоступною «Вікіпедією», так й іншими англомовними енциклопедичними проектами («Енциклопедія Кольєра», «Енциклопедія Американа», «Енкарта» тощо)⁷.

В Україні доволі швидко запозичили досвід зарубіжних колег щодо створення електронних енциклопедій. Однією з перших 1998 р. з'явилася українська «Веб-енциклопедія Києва»⁸.

Тотальна комп'ютеризація суспільства зумовила необхідність переходу від паперового подання інформації до цифрового. Це позначилося й на характері підготовки вітчизняних електронних енциклопедичних видань, де окреме місце посіли оцифровані (переведені в електронний вигляд паперові видання шляхом сканування, а також розміщені на тих чи інших носіях оригінал-макети паперових видань). Станом на 2015 р. в Україні створено оцифровані копії енциклопедичних паперових видань (переважно у форматі PDF), розміщені в мережі Інтернет на різних ресурсах⁹:

- Банківська енциклопедія / Укл. С. Г. Арбузов та ін. – К. : Центр наукових досліджень Національного банку України; Знання, 2011. – 504 с.

- Білецький В. С. Мала гірнича енциклопедія. – Донецьк: Донбас, 2004. – 640 с.

- Вінквіст Ч., Тейлор В. Енциклопедія постмодернізму / Пер. з англ. В. Шовкун. – К. : Основи, 2003. – 500 с.

- Енциклопедія державного управління / В. С. Загорський, Ю. В. Ковбасюк, С. О. Телешун; Львівський регіональний інститут державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011.

⁷ Смолій В. А., Боряк Г. В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Укр. іст. журн. – 2014. – № 4. – С. 14.

⁸ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. – 2016. – № 1 (71). – С. 169.

⁹ Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: науковий збірник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. – К., 2015. – С. 214–215.

- Енциклопедія історії України: в 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2010–2013.
- Енциклопедія Львова: в 6 т. / Укл. А. Козицький, І. Підкова та ін. – Львів : Літопис, 2007–2014.
- Енциклопедія трипільської цивілізації : в 2 т. / Л. М. Новохатько та ін. – К. : Міністерство культури і мистецтв України, 2004.
- Зверєва І. Д. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – Київ; Сімферополь: Універсум, 2012. – 536 с.
- Кусайкіна Н. Твоя країна – Україна: енциклопедія українського народознавства. – Харків: Школа, 2009. – 513 с.
- Леонтьєв Д. В. Архітектура України: Велика ілюстрована енциклопедія. – Харків : Веста–Ранок, 2010. – 224 с.
- Симоненко В. Українська енциклопедія джазу. – К. : Центрмузінформ, 2004. – 232 с.
- Стадник О. Г. Відкритий космос: велика ілюстрована енциклопедія. – Харків: Веста–Ранок, 2010. – 242 с.
- Сушинський Б. Всесвітня енциклопедія козацтва. – Одеса: Видавничий дім ЯВФ, 2007. – 570 с.
- Українська загальна енциклопедія: В 3 т. / Гол. ред. І. Раковський. – Львів, 1930–1936.
- Українська мала енциклопедія / Укл. Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1957.
- Українська дипломатична енциклопедія: в 2 т. / Гол. ред. Л. Губерський. – К. : Знання України, 2004.
- Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
- Юридична енциклопедія : В 6 т. / Гол. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004.

Широке впровадження комп'ютерних технологій та Інтернету уможливило створення електронних баз даних, які значно прискорили оброблення та класифікацію інформації будь-якого типу. У комунікативному процесі одна з провідних ролей на сьогодні належить інтернет-середовищу як інструменту, через який реалізується пізнавальна діяльність людини. За рівнем всеохопності і взаємопов'язаності інтернет-комунікація

стала універсальним середовищем продукування культурних сенсів і значень, які експлікуються в сучасний соціокультурний простір, набуваючи нових обрисів у вигляді семантичних конструктів, ціннісних відношень. Сьогодні електронні видання відіграють важливу роль у забезпеченні доступності інформації, виступають невід'ємною частиною інформаційного суспільства і виконують низку важливих функцій, серед яких:

- реалізація гарантованого права на доступ до інформації;
- створення та зберігання значних масивів інформації;
- системна організація електронних ресурсів за галузями знань та іншими ознаками.

Середовище інтернет-комунікації спричинилося до формування культурного простору, який в новому дискурсі окреслюється концептами віртуальної, мережевої, дигітальної, цифрової культури; ряду мистецьких явищ з переважанням візуального компоненту на основі медіа-технологій з використанням комп'ютерної графіки, відео-інсталяцій, що створюють мультисенсорний інтерактивний простір¹⁰. У віртуальному просторі змінюється не тільки ресурсна база, а й технологія підготовки та репрезентації інформації. Водночас варто зауважити, що автори більшості сучасних електронних та друкованих видань спираються на різні теоретичні позиції в доборі, інтерпретації та відтворенні матеріалу.

Сьогодні фахівці інформаційних технологій та різних галузей знань активно пропонують створення електронних версій видань, зокрема – енциклопедичних. Відповідно до чинного ДСТУ 7157: 2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості», «електронне видання» – це електронний документ або сукупність електронних документів, які пройшли редакційно-видавниче опрацювання, мають вихідні відомості та призначені для розповсюдження у незмінному вигляді¹¹. Водночас Стандарт не виокремлює за цільовим призначенням

¹⁰ Денисюк Ж. З. Семантика Інтернет-простору як середовища формування творів пост фольклорного типу // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: 36. наук. праць. – 2017. – Вип. 38. – С. 16.

¹¹ Інформація та документація. Електронні видання. Основні види та вихідні відомості: ДСТУ 7157: 2010. – К. : Держспоживстандарт, 2010. – С. 2; Положення про електронні освітні ресурси: затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1060 від 01.10.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1695-12>

й не подає жодних відомостей про електронні енциклопедії (або ж електронні енциклопедичні видання).

На підставі синтезу запропонованого Стандартом загального поняття «енциклопедія»¹² та «електронне видання», Н. Черниш запропонувала сучасну дефініцію поняття «*електронна енциклопедія*»: це електронне довідкове видання, яке містить відомості з однієї, декількох чи усіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей із можливим залученням таких елементів мультимедіа, як зображення, анімація, аудіо– та відеоматеріали, а також має зручну (спрощену) систему пошуку й дає змогу переходити від однієї статті до іншої за допомогою гіперпосилань у тексті, розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет. При цьому авторкою враховано як загальні типологічні ознаки енциклопедії (зокрема наголошено, що вона містить відомості з однієї, декількох чи всіх галузей знань, викладені у вигляді статей, має зручну систему пошуку інформації), так і особливості її матеріального втілення (наприклад, зазначено, що в електронній енциклопедії наявні гіперпосилання в тексті, а сама вона може бути розміщена або на електронному носії інформації, або в мережі Інтернет)¹³.

Отже, на відміну від паперових видань, де способами організації фігурують алфавітний (впорядкування заголовкових слів та словосполучень за абеткою) та ієрархічний (за тематичною добіркою), електронним енциклопедіям властиве застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема:

- застосування широкого спектра подання інформації, а саме: тексту, таблиць, графіків, діаграм, анімації, аудіо- та відеоматеріалів;
- залучення низки навчальних та консультаційних матеріалів;
- можливість постійного оновлення та редагування інформації;
- інформаційне моделювання та грамотна навігація;
- особливий сервіс (використання гіперпосилань, що забезпечує динамічний зв'язок між об'єктами обраної статті та іншими джерелами; детальна система класифікаторів (рубрикаторів); зручний інтерфейс

¹² Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ 3017–95. – К. : Держспоживстандарт, 1995. – 45 с.

¹³ Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 2. – С. 29–34. – С. 30.

користувача; розвинений пошуковий механізм із врахуванням функції ігнорування реєстру літер) тощо¹⁴.

У сучасному інформаційному просторі України існує низка електронних енциклопедій, покликаних своїм змістом задовольнити потреби різних категорій читачів (як фахівців певних галузей знань, так і масової аудиторії, а також користувачів наймолодшого віку). Класифікація електронних енциклопедій зорієнтована на врахування загальних критеріїв типологічного поділу (йдеться про цільове призначення, читацьку адресу, характер інформації, структуру праці) та особливостей електронних видань (наявність друкованого аналога, включення до змісту зображень, аудіо- чи відеоматеріалів, формат тощо)¹⁵.

З-поміж переваг електронних енциклопедій – компактність, зручність пошуку необхідних довідок, відсутність обмежень у доступі до різних праць, зокрема й зарубіжних, можливість інтерактивної взаємодії між читачем та електронним виданням, низька вартість тощо. Забезпечення онлайнового доступу дозволяє отримати інформацію інтегровано та комплексно. Водночас є й недоліки: незвичність електронної форми подання довідкової інформації для окремих категорій читачів; шкідливість тривалого вивчення матеріалу, розміщеного на екрані; обов'язкова наявність спеціальних пристроїв та відповідних навичок користувача електронної техніки тощо. Відтак у сучасних умовах прогнозується тривалий період співіснування та взаємодоповнення друкованих енциклопедій і електронних енциклопедичних ресурсів. Бурхливий розвиток останніх можливий передусім за умов їх тематичного урізноманітнення та суттєвого якісного поліпшення, зокрема, піднесення наукового рівня фактичного матеріалу, мовностилістичних властивостей, естетичного вигляду, а також усунення недоцільної в енциклопедіях реклами. У майбутньому електронні ресурси переважатимуть над друкованими виданнями та забезпечуватимуть інформаційні потреби користувачів у актуальній, оперативній інформації,

¹⁴ Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Комп'ютер. науки та інформ. технології. – 2012. – № 732. – С. 403.

¹⁵ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. – 2016. – № 1 (71). – С. 168.

¹⁶ Там само. – С. 180–181.

однак навряд чи остаточно витіснять традиційні енциклопедії¹⁶.

Енциклопедичні видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ. Найважливіше завдання будь-якого енциклопедичного видання – адекватно представити сучасну наукову картину світу в усій її повноті й різноманітті, надати читачеві універсальну, повну, достовірну інформацію, викладену систематизовано й доступно для розуміння¹⁷.

Національні енциклопедії універсального характеру віддзеркалюють інтелектуальний потенціал суспільства, оприявнюють синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації, репрезентують розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації, виконують місію збереження духовної спадщини, а відтак є важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань країни, ї мають бути справою загальнодержавного значення. Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості відповідного суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. В сучасних умовах інформаційного розвитку суспільства, де основним ресурсом нового суспільного порядку є інформація, національні енциклопедії «набувають особливого значення як форма інтелектуальної адаптації до світового життя і концентроване вираження власного творчого потенціалу»¹⁸. Розвиток новітніх технологій, широке впровадження у видавничу справу здобутків інформатики, можливостей, які дає Інтернет, сучасні електронні бази даних, нові пошукові системи тощо – спонукають до вироблення особливих підходів до формування енциклопедій.

«Велика українська енциклопедія» (ВУЕ та e-ВУЕ) за характером інформації – універсальна енциклопедія, яка має стати виявом духовної зрілості нації, своєрідним підсумком її цивілізаційного розвитку впродовж

¹⁷ Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. – К., 2015. – С. 3.

¹⁸ Дзюба І. Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf>

століть, одним із провідних ретрансляторів національної ідеї та національної культури. ВУЕ подає найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності. До універсальних енциклопедій за довідкою звертаються найширші кола читачів з різним рівнем підготовки. У цій ситуації важливого значення набуває проблема доступності інформації.

Концептуально «Велика українська енциклопедія» передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, але й систематизацію та репрезентацію в доступному вигляді (друкованій та електронній версіях) напрацювань попередніх поколінь. Концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. У ній представлені найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпретовані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також знайшли відображення докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо.

Основою підготовки проекту є україноцентричність: за усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне національного матеріалу в ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання. Україна виступає не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й як суб'єкт інтерпретації – в тому значенні, що цю енциклопедію творили українські вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність українства запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства.

У контексті практичного досвіду укладання паперової версії наблизилися до усвідомлення необхідності електронної версії «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). Постає необхідність актуалізувати й узагальнити наявний матеріал про правила, способи та засоби підготовки он-лайн енциклопедії.

Найпростішим був шлях – створення аналогової версії видання. *Електронний аналог друкованого видання* (електронна книга) – електронне видання, що в основному відтворює відповідне друковане видання, зберігаючи розташування на сторінці тексту, ілюстрацій, посилань, приміток тощо¹⁹. Так, друкований аналог мають «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія політичної думки» та інші; натовість, наприклад, українська «Вікіпедія», такого друкованого аналога не має.

Попри складність технічно-організаційних та інших проблем, колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» взявся за реалізацію унікального національного проекту е-ВУЕ. *Особливості і унікальність проекту ВУЕ* полягає в тому, що фактично створюється дві версії – друковану й електронну. Йдеться про співіснування та взаємодоповнення друкованої версії та електронного енциклопедичного ресурсу. Концептуальною відмінністю електронного видання від друкованого аналогу є широке функціональне застосування інтерактивних та мультимедійних засобів, елементів навігації, гіпертексту й пошуку.

Розробка е-ВУЕ вимагає творчого підходу й оригінальних рішень. Випрацювання концептуальних засад створення е-ВУЕ ґрунтоване на концепції «подвійного кодування» канадського психолога Аллана Пайвіо. На його думку, специфіка обробки візуальної і вербальної інформації вимагає наявності різних систем у слухачів / глядачів / читачів. Ці системи створюють самостійні репрезентації (вербальні і візуальні коди). Візуальний код забезпечує вирішення завдань одномоментного просторового плану. Аудіальний та вербальний коди забезпечують вирішення завдань абстрактної символіки. Тож, на всіх підсистемах людської психіки (виконавця/слухача/глядача/критика) працює «первісна сенсорна обробка». Вагомим стало усвідомлення й того, що Інтернет з точки зору семіотики – фактично є вторинною семіотичною системою, що використовує знаково-символічні коди, на основі перетворень яких з доданими новими елементами вибудовуються нові символічно-знакові конструкти.

¹⁹ Положення про електронні освітні ресурси: затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1060 від 01.10.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1695-12>

При цьому важливим є врахування інформаційних інтересів суспільства, потреб та запитів аудиторії, цілі й мотиви споживання нею тієї чи іншої продукції. Інформаційний інтерес як головний мотив звернення аудиторії до мас-медіа належить до її соціально-психологічних характеристик.

При підготовці концепції й розробки семантичного простору e-ВУЕ враховано й те, що упродовж відносно нетривалого періоду розвитку Інтернет-комунікація набула сталих ознак і характеристик, які якісно вирізняють її з-поміж інших медіа. У визначенні сутності особливостей семантики Інтернет-середовища важливу роль відіграє розуміння принципів його організації та функціонування, що зумовлено комунікативними й технологічними чинниками. Окрім віртуальної реальності (а також такого самого часу і простору), до засадничих понять Інтернет-комунікації Л. Компанцева долучає гіпертекст та гіпертекстуальність як загальну властивість мережі. У середовищі Інтернет-комунікації пріоритетність візуального компонента над вербальним з додаванням відео- та звукоряду, анімації вможливили символічно-текстові поєднання, які утворили синтетичне семантичне середовище існування зразків Інтернет-культури, що ретранслюють цінності та ціннісні орієнтири. Інтернет-комунікація характеризується також інтерактивністю, варіативністю, особливим співвідношенням наявної інформації зі знаковими системами її кодування, появою знаків без означуваного, активною взаємодією із позамережевим середовищем. Усі ці чинники утворюють єдиний простір, у межах якого функціонують різноманітні тексти, що ним і формуються і опосередковуються. Так само вони є визначальними в започаткуванні різноманітних гібридних візуально-текстових жанрів та загалом у віртуальному дискурсі Інтернет-середовища²⁰.

Вагомим видається й те, що видання енциклопедії в електронному форматі породжує власну комунікативну мережеву культуру. Основою Інтернету залишається саме текст, який не ототожнюється з текстами традиційних видань. Як зауважує В. Буряк: «Сучасний електронний текст поєднаний численними зв'язками (nodes, links) з іншими e-texts, являючи собою безкінечну текстову тканину, яка збільшується кожної хвилини і сприяє поширенню комунікативного процесу з іншими комунікантами. Аспект тотального

²⁰ Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: 36. наук. праць. – Х. : ХДАК, 2017. – Вип. 58. – С. 180.

зростання тексту в гіперпросторі відображає поняття «гіпертекст»²¹. З точки зору знаково-символічної репрезентації культури тексти/твори Інтернет-середовища є полікодовими багаторівневими утвореннями з варіативною інтерпретацією на основі конотацій, контекстних відношень та набуття знань, характерних для певного соціокультурного простору²².

Перевагами проекту e-ВУЕ є:

- Динамічність, простота оновлення матеріалу, а також висока швидкість, із якою ці зміни передаються користувачам.
- Можливість побудови простого і зручного механізму навігації.
- Використання можливостей мультимедіа, об'єднання в інтерактивний продукт кількох способів подання інформації: текст, статична ілюстративна частина, динамічна ілюстративна частина та звук. Мультимедійні об'єкти поєднуються між собою гіперпосиланнями, відтак видання стає гіпермедійним.
- Розвинутий пошуковий механізм.
- Можливість переходу за посиланнями до додаткових джерел інформації.
- Зручний перегляд інформації.
- Інтерактивність, тобто наявність зворотного зв'язку.

При цьому з-поміж головних принципів створення залишаються якість; глибина й повнота довідок; персоніфікація статей; перевіреність фактів і достовірність інформації; україноцентричність тощо. В електронному виданні (порівняно з друкованим) змінюється не змістове сутнісне наповнення, а в першу чергу, архітектоніка енциклопедії²³. Особливість матеріального втілення e-видання (e-ВУЕ): розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет; наявність гіперпосилань. Створення e-ВУЕ відбувається на основі використання wiki-технології.

Таким чином, стрімкий розвиток інформаційних технологій докорінно змінив сучасне суспільство. Інформаційне та технологічне середовище фактично зумовило не лише інтенсивність інформаційного навантаження, але

²¹ Буряк В. В. От текста к гипертексту // Культура народов Причерноморья. – 2001. – Вып. 23. – С. 21.

²² Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: 36. наук. праць. – Х. : ХДАК, 2017. – Вип. 58. – С. 181.

²³ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. – 2016. – № 1 (71). – С. 186–187.

й кардинальні перетворення всіх сфер суспільного буття в практичній площині та багатьох аспектах світоглядного і ціннісного відношень, трансформуючи усвідомлення різних рівнів людського життя в умовах новітніх медіа-комунікацій. Медіальний простір разом з нарощуванням комунікативного потенціалу сформував власне семантичне поле, утворюючи нові способи знаково-символічного освоєння і осмислення мозаїчної реальності, застосовуючи при цьому технологічний цифровий інструментарій. Як реалія інформаційного суспільства, мережеві е-видання поступово зміцнюють свій вплив в інформаційному середовищі та перетворюються на чинник, що обумовлює подальший розвиток сучасного суспільства. У цьому інформаційному просторі електронна версія «Великої української енциклопедії» має стати постійним, систематично оновлюваним ресурсом з факховою репрезентацією різноманітних галузей знань.

2.2. Електронні енциклопедії в Україні

У сучасному суспільстві, що вже давно вступило в інформаційну еру, постійно з'являються нові засоби та форми поширення довідкових відомостей, які дають змогу швидко, без технічних затримок опрацьовувати й надавати споживачеві великий обсяг фактичного матеріалу. На жаль, у друкованих енциклопедичних працях досить важко оперативно висвітлювати ті непоодинокі нові явища, які чи не щодня спостерігаються в суспільно-політичному, культурному, економічному житті, вносити важливі та необхідні зміни у зміст довідника (у статистичні відомості, бібліографію тощо). Зрештою, видання друкованих енциклопедій, ретельно підготовлених численним авторським і висококваліфікованим науково-редакційним колективом, видрукованих на належному рівні культури та поліграфічного відтворення (тобто з використанням якісних матеріальних ресурсів), потребує, по-перше, значних організаційних і науково-методичних зусиль, по-друге, тривалого часу, і по-третє, неабияких фінансових витрат.

Саме тому в різних країнах світу в останнє десятиліття XX ст. розпочався бурхливий процес створення електронних енциклопедій, як тих, що є мультимедійними аналогами друкованих видань, так і тих, які існують у вигляді самостійних праць на CD або DVD чи у мережевих версіях. Мережеві версії, які є фактично прообразом інтегрованих інформаційних систем майбутнього, доступних онлайн і не обмежених в обсягах та видах

інформації, нині суттєво переважають. Вони виявляють помітну тенденцію до якісного удосконалення не лише з технічного боку (зокрема щодо прискорення та зручності пошуку відомостей за гіпертекстовими посиланнями або ж уміщення цифрових звукових чи відеофрагментів, анімаційних вставок і елементів віртуальної реальності), а й з погляду контенту – науково достовірних, точних, апробованих фактів.

Безперечно, наша країна не ізольована від світу, вона активно реагує на всі зміни, які відбуваються в різних сферах, зокрема й в інформаційній. В Україні доволі швидко запозичили досвід зарубіжних колег щодо створення електронних енциклопедій. І якщо процес переходу енциклопедичних видань у електронний формат остаточно відбувся в 1993 р. (саме тоді з'явилася відома енциклопедія «Енкарта» – продукт фірми «Майкрософт»), то українська «Веб-енциклопедія Києва» (одна з перших) стала доступною для всіх зацікавлених через п'ять років. Сьогодні пріоритетність розвитку електронних енциклопедій не викликає жодних сумнівів і перебуває в центрі уваги фахівців інформаційних технологій та різних галузей знань, які здатні створити та запропонувати суспільству якісний український продукт, що з повним правом претендував би на звання енциклопедії.

Проблеми становлення та подальшого розвитку сучасних електронних інформаційних ресурсів неодноразово привертала увагу дослідників, про що свідчать, зокрема, ґрунтовні публікації В. Теремка²⁴, Т. Киричок²⁵, Г. Боряка та Г. Папакіна²⁶. Особливо цінними є наукові праці Т. Добко²⁷, В. Смоля та Г. Боряка²⁸, де на основі новітніх відомостей розглянуто як загальні проблеми наповнення Інтернет-мережі електронними енциклопедичними виданнями (не лише онлайн-овими, а й цифровими копіями та електрон-

²⁴ Теремко В. І. Стратегічні випробування електронною книжністю // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 4. – С. 38–47.

²⁵ Добко Т. В. Українська енциклопедія в електронному середовищі // Українська енциклопедистика: матер. III міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С. 45–50.

²⁶ Боряк Г. В. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті: Сучасний стан і проблеми функціонування // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – Вип. 21: Електронні інформаційні ресурси. – С. 73–89.

²⁷ Добко Т. В. Українська енциклопедія в електронному середовищі // Українська енциклопедистика: матер. III міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С. 45–50.

²⁸ Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобуття і перспективи розвитку // Вісник НАН України. – 2015. – № 3. – С. 44–60.

ними версіями друкованих енциклопедій), так і нові виклики, пов'язані з просуванням енциклопедичних продуктів широкого тематичного спектра.

Чинний ДСТУ 7157: 2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості» наводить чітке визначення поняття «електронне видання» (це – електронний документ або сукупність електронних документів, які пройшли редакційно-видавниче опрацювання, мають вихідні відомості та призначені для розповсюдження у незмінному вигляді²⁹). Стандарт навіть виокремлює за цільовим призначенням довідкове електронне видання, однак не подає жодних відомостей про електронні енциклопедії (або ж електронні енциклопедичні видання). Сучасна дефініція поняття «електронна енциклопедія» може бути сформована як синтез понять «електронне видання» та «енциклопедія» (загальне визначення енциклопедії див. ДСТУ 3017–95³⁰): електронна енциклопедія – це електронне довідкове видання, яке містить відомості з однієї, декількох чи усіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей із можливим залученням таких елементів мультимедіа, як зображення, анімація, аудіо- та відеоматеріали, а також має зручну (спрощену) систему пошуку й дає змогу переходити від однієї статті до іншої за допомогою гіперпосилань у тексті, розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет. У цьому визначенні враховано як загальні типологічні ознаки енциклопедії (зокрема наголошено, що вона містить відомості з однієї, декількох чи всіх галузей знань, викладені у вигляді статей, має зручну систему пошуку інформації), так і особливості її матеріального втілення (наприклад, зазначено, що в електронній енциклопедії наявні гіперпосилання в тексті, а сама вона може бути розміщена або на електронному носії інформації, або в мережі Інтернет).

Без сумніву, критерії типологічного поділу, які використовуються для друкованих енциклопедій, не можна повною мірою застосовувати для класифікації аналогічних електронних видань. Однак, зауважимо, деякі з цих критеріїв є доречними (читацьке призначення, характер інформації, структура праці та ін.), адже в електронному виданні зазнала змін пере-

²⁹ Інформація та документація. Електронні видання. Основні види та вихідні відомості: ДСТУ 7157: 2010. – К. : Держспоживстандарт, 2010. – С. 2.

³⁰ Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ 3017 – 95. – К. : Держспоживстандарт, 1995. – 45 с.

дусім матеріальна конструкція енциклопедії, а не її суть. Тому доцільно лише доповнити та конкретизувати деякі критерії типологічного поділу, визначені в праці Н. І. Черниш³¹, не змінюючи їх принципово. Отже, класифікація електронних енциклопедій передбачає наявність таких різновидів цих довідників:

1. За цільовим призначенням енциклопедії поділяються на наукові – мають на меті задовольнити інформаційні потреби спеціалістів, надавши у своєму змісті матеріали, які відзначаються глибиною презентації будь-якої галузі знань чи практичної діяльності (наприклад, як «Українська гірнича енциклопедія»); науково-популярні – призначені для широкого кола читачів і висвітлюють будь-яку галузь знань досить повно та різнобічно, однак із чітким урахуванням читацьких інтересів (зокрема, «Енциклопедія лікарських рослин»); популярні – уміщують переважно загальні відомості, необхідні насамперед у повсякденному житті або ж для організації дозвілля (наприклад, «Енциклопедія пам'яток України»). Для класифікації друкованих енциклопедій застосовано ті самі критерії.

2. Читацька адреса електронних енциклопедій досить широка. По-перше, це фаховий читач, спеціаліст певної або суміжних галузей знань, який звертається за довідкою, необхідною у його науковій чи практичній діяльності (для нього призначені «Економічна енциклопедія», «Фармацевтична енциклопедія» та ін.). По-друге, масова аудиторія користувачів Інтернету, що цікавиться різними за тематикою довідковими матеріалами, які охоплюють усі без винятку галузі знань або ж практичної діяльності (саме для них – українська «Вікіпедія»). І, нарешті, дитячий читач. Нині навіть учні початкової школи володіють комп'ютерною технікою, а тому мають змогу користуватися відомостями електронних «Всеукраїнської великої енциклопедії тварин» або ж «Всеукраїнської великої енциклопедії рослин»).

3. Для електронних енциклопедій цілком прийнятною є класифікація за характером інформації, яку використовують для друкованих видань означеного типу: універсальні, галузеві, спеціалізовані та регіональні енциклопедії, а також їх різновиди. Як ми вже наголошували, трансформації відбулися в матеріальній конструкції енциклопедій (власне, якщо

³¹ Черниш Н. І. До питання про сучасну типологію енциклопедій // Вісник Книжкової палати. – 2015. – № 4. – С. 3–8.

порівнювати друковані видання з електронними), однак суть праці, зміст довідкових відомостей не змінилися. Сучасні електронні енциклопедії різноманітні. Якщо «Енциклопедія сучасної України» чи українська «Вікіпедія» належать до універсальних, «Економічна енциклопедія», «Лінгвістична енциклопедія», «АгроСаєнс», «Енциклопедія політичної думки» – до галузевих, а «Фармацевтична енциклопедія» чи «Українська гірнична енциклопедія» – до підгалузевих, то інші види енциклопедій за характером інформації здебільшого представлені одним електронним продуктом. Це, зокрема, тематична енциклопедія «Українці у Сполученому Королівстві», де зібрано відомості про українську діаспору у Великій Британії, численні регіональні праці («Веб-енциклопедія Києва», «Энциклопедия Днепропетровска», «Кам'янець і Кам'янецьчина: від А до Я», «Одессика: энциклопедия об Одессе», «Николаевская область»), персональна «Енциклопедія Михайла Грушевського» (хоча подібні видання присвячені і Т. Шевченку, І. Франкові, Лесі Українці, однак значний обсяг літературно-художніх творів, які увійшли до їх складу, не дає підстав чітко класифікувати такі електронні ресурси, як власне енциклопедії). Оскільки чисельність користувачів комп'ютерної техніки в Україні постійно зростає, потреба в електронних довідкових виданнях, різних за змістом і тематикою (зокрема в енциклопедіях), загострюється. Це дає підстави стверджувати, що саме різноманітні за характером інформації електронні енциклопедії матимуть найближчим часом пріоритетне значення для розробників такого продукту.

4. За структурою (розміщенням матеріалу) між друкованими та електронними енциклопедіями немає відмінностей, адже останні також побудовані за алфавітним («Фармацевтична енциклопедія»), систематичним («АгроСаєнс», «Енциклопедія Михайла Грушевського») або ж алфавітно-систематичним принципом («Українці у Сполученому Королівстві»).

Інші критерії типологічного поділу електронних енциклопедій – специфічні, суттєво відмінні від тих, які використовуються для класифікації друкованих праць аналогічного призначення.

5. Електронні енциклопедії поділяються за наявністю друкованого аналога чи версії: одні мають такий аналог (наприклад, «Енциклопедія політичної думки» чи «Енциклопедія сучасної України»), інші – ні (зокрема, українська «Вікіпедія», «Українська гірнична енциклопедія»).

6. Важливою характеристикою електронних праць слугує також мультимедійність – наявність у їхньому змісті зображень, аудіо- та відеоматеріалів (так, у «Фармацевтичній енциклопедії» чимало зображень, а до складу «Веб-енциклопедії Києва», окрім зображень, входить також і анімація).

7. Обсяг електронних енциклопедій однозначно визначають за кількістю (числом) довідкових статей. Інші одиниці вимірювання (наприклад, кількість знаків чи томів) тут не використовують із огляду на особливості матеріального втілення електронного видання. Наприклад, обсяг універсальної української «Вікіпедії» нині становить понад 752 000 статей, а галузева енциклопедія «АгроСаєнс» налічує понад 4000 статей.

8. Формати електронних енциклопедій – це суто технічна характеристика. Вони можуть бути мережевими (наприклад, HTML – стандартна мова розмітки гіпертекстових документів – веб-сторінок в Інтернеті) або ж немережевими (PDF, DjVu чи, приміром, FB2 – формат електронних книг у вигляді XML-документів). У сучасних умовах формати електронних видань загалом та енциклопедій зокрема постійно удосконалюються та змінюються, тому класифікація за цією ознакою не є остаточною.

Таким чином, хоча сучасні нормативні документи, зокрема ДСТУ 7157:2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості», не подають визначення електронної енциклопедії, синтез понять «електронне видання» та «енциклопедія» дають змогу сформулювати її дефініцію, яка об'єднує як типологічні ознаки власне енциклопедій (передусім характеризує змістові особливості праці, її структуру, наголошує на зручності пошуку довідкових відомостей), так і специфіку матеріального втілення (наприклад те, що такі видання можуть бути розміщені на електронному носії інформації або в мережі Інтернет). Класифікація електронних енциклопедій так само зорієнтована на врахування загальних критеріїв типологічного поділу (йдеться про цільове призначення, читачку адресу, характер інформації, структуру праці) та особливостей електронних видань (наявність друкованого аналога, включення до змісту зображень, аудіо- чи відеоматеріалів, формат тощо).

Для користувачів електронних енциклопедій найзручнішим і найбільш прийнятним є таке розміщення, коли сайт не надає іншої інформації,

окрім енциклопедичних матеріалів. Окремий сайт дає змогу обрати оптимальний шлях пошуку довідкових відомостей (зазвичай пошук у таких енциклопедіях є розгалуженим), скористатися не лише текстом, а й зображеннями, таблицями, аудіо- та відеоматеріалами, що його супроводжують.

Серед вітчизняних електронних енциклопедій лідером є українська «Вікіпедія» – україномовний сегмент універсальної вікі-енциклопедії. «Вікіпедія» (англ. Wikipedia) – відкрита багатомовна вікі-енциклопедія. Її засновники – Ларрі Сенгер і Джиммі Вейлз. Офіційне відкриття відбулося 15 січня 2001 р. Назва «Вікіпедія» утворена від слів «вікі» та «енциклопедія»: вікі – це веб-сайт (або інша гіпертекстова збірка документів), яка дає змогу користувачам самостійно змінювати вміст сторінок через браузер, застосовувати спрощену й зручнішу вікі-розмітку тексту. Вікі-розмітка (вікі-текст) – полегшена мова розмітки, що застосовується для запису сторінки у вікі-сайти. Її сенс полягає в тому, що практично кожен може вносити інформацію на певний сайт, не володіючи при цьому спеціальними мовами програмування. Основний принцип «Вікіпедії» полягає в можливості кожного користувача Інтернету створити власну статтю або доопрацювати чи доповнити вже створену.

Як уже зазначалось, українська «Вікіпедія» – україномовний сегмент «Вікіпедії». Її засновано 4 квітня 2004 р., хоча робота над створенням тривала з 2003 р. Оформлення, засоби пошуку та принципи редагування видання однакові для всіх сегментів «Вікіпедії». Започаткування україномовного сегмента «Вікіпедії» відкрило нову еру української енциклопедистики, адже українська «Вікіпедія» налічує більше статей, ніж видані в Україні паперові енциклопедичні видання: учетверо більше, ніж «Універсальний словник-енциклопедія», та вдвічі більше, ніж друге видання УРЕ в 12 т. Нині кількість статей тут становить понад 752 000. «Українська Вікіпедія» є найпотужнішим джерелом знань про Україну, українців, українство, українське, і в цьому сенсі не має конкурентів. Окрім цього, вона є найбільшим у світі електронним ресурсом українською мовою. Принагідно зазначимо, що «саме унікальні революційні можливості у сфері доступності знання роблять «Вікіпедію» потенційно небезпечною, адже за умов сучасних інформаційних воєн цілком можливе використання її як інформаційної зброї, що взагалі ставить під сумнів

питання належності україномовної «Вікіпедії» до числа національних інформаційних продуктів»³². Однак ця електронна енциклопедія поки що поступається друкованим працям («Енциклопедії українознавства», УРЕ та ін.) якістю та глибиною довідок. Натомість «Вікіпедія» перевершує паперові видання за обсягом ілюстрованого матеріалу, можливістю отримати інформацію з потрібного читачеві питання одночасно кількома мовами, а мультимедійні можливості комп'ютера дають змогу не лише проілюструвати статтю, а й додати аудіофайли чи відеоматеріали.

Здебільшого «Вікіпедію» використовують із навчальною, науково-популярною метою, рідше – у фаховій чи науковій діяльності. Це пов'язано насамперед із якістю матеріалів, уміщених у виданні. До ресурсу звертаються переважно нефахівці у відповідній галузі знань (науковці – радше для ознайомлення з тим, як висвітлюють їхню галузь, ніж для використання відомостей у фаховій діяльності) та масовий читач.

Безумовно, «Вікіпедія» – це універсальна енциклопедія, адже вона вміщує відомості з різних галузей знань і діяльності людини. Проте варто звернути увагу, що матеріали з певних галузей можуть бути надто широкими й деталізованими. Тобто у «Вікіпедії», образно кажучи, об'єднано декілька галузевих енциклопедій. Відомості тут унаочнені – є зображення, анімація, а також відеоматеріали. Структура «Вікіпедії» надзвичайно складна: вона початково поділена на вісім розділів, кожному з яких підпорядковується низка категорій. Категорія своєю чергою поділяється на підкатегорії, які, по суті, виявляють усі матеріали. Основні її розділи: «Україна», «Культура та мистецтво», «Релігії і вірування», «Особисте життя та розваги», «Суспільство», «Гуманітарні та соціальні науки», «Прикладні та природничі науки», «Технології та інженерія». Для пошуку та навігації слугує «Індекс» – сторінка швидкої індексації, яка дає змогу знайти всі інші сторінки, що починаються на дві подібні літери. Проте «Індекс» не надто активно використовують для пошуку необхідної інформації. Значно ефективнішим засобом є рядок «Пошук» (у правому верхньому куті вікна). Читач має ввести ключове слово – подати своєрідний інформаційний запит і натиснути на клавішу «Enter» або команду «Пошук». За лічені секунди на екрані з'явиться відповідь.

³² Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобуття і перспективи розвитку // Вісник НАН України. – 2015. – № 3. – С. 56.

«Вибрані статті» – це матеріали, які, за визначенням користувачів, вважаються найкращими у «Вікіпедії». Аналогічно «Вибрані списки» – це списки, що належать до найбільш вдалих, за відгуками читачів, а «Добрі статті» – статті, які поряд із вибраними, є найбільш змістовними. «Добра» стаття відрізняється від «вибраної» здебільшого глибиною розкриття теми, обсягом залучених ілюстрацій тощо. «Довідкові таблиці та списки» – особливий розділ «Вікіпедії». Він вміщує різноманітні табличні матеріали та списки (наприклад, «Список річок», «Список областей України»), розміщені за тематичним принципом – галузями знань чи діяльності людини. «Історична вісь» – службовий перелік статей, створений для координації роботи з розвитку теми, тобто опису подій, які відбулися в певному історичному періоді.

До «Вікіпедії» залучені статті різного типу, зокрема, огляди, довідки та статті-тлумачення, однак тут немає статей-відсилань, як у друкованих виданнях. У друкованих енциклопедіях курсивом виокремлюються слова, що вказують читачеві, які ще додаткові відомості з певної теми він може знайти у праці. «Вікіпедія» також має такі виокремлення, однак не курсивом, а синім кольором. Натискаючи на них, читач автоматично переходить до відповідного матеріалу. «Вікіпедія» – досить популярний веб-ресурс, який активно використовують у навчанні. Водночас треба критично перевіряти вміщені тут матеріали, адже, на відміну від друкованих видань, «Вікіпедію» поки що не вважають авторитетним джерелом відомостей.

Серед універсальних енциклопедій безсумнівним авторитетом у читачів нашої країни користується «Енциклопедія сучасної України». Електронна енциклопедія поки що перебуває на стадії бета-версії. З головної сторінки можемо одразу потрапити до основних рубрик видання: «Всесвіт і Земля», «Людина», «Суспільство», «Наука», «Культура». На головній сторінці також доступний глобальний пошук за матеріалами енциклопедії. Нижче користувачеві пропонують переглянути вибрані статті, галерею фотографій та кращі з них. На цій сторінці вміщено і блок зі змінними новинами, що пропонує до перегляду статті, написані напередодні. Наприкінці сторінки – блок із контактною інформацією та відомості про енциклопедію.

В електронному англомовному світі Україну представляє проект «Internet Encyclopedia of Ukraine» – англомовна енциклопедія, створена в

м. Торонто (Канада), джерело цінних відомостей англійською мовою про Україну, її історію, видатних людей, географію, суспільство, економіку та культурну спадщину. Вона містить оновлену інформацію п'яти томів відомого довідкового видання «Encyclopedia of Ukraine» (Торонто, 1984–1993). Ресурс складається з шести розділів: історія, землі, люди, культура, мистецтво, література. Головна сторінка ознайомлює користувачів з особливостями енциклопедії, її складом, визначає, які матеріали лягли в її основу, розповідає про команду, що працювала над створенням видання. Також там є важлива для користувачів інформація про те, як працювати з ресурсом.

Створено низку галузевих електронних енциклопедій – «Українська гірничо-енциклопедія», «Фармацевтична енциклопедія», «АгроСаєнс», а також електронні версії виданих друком «Економічної енциклопедії» та «Енциклопедії політичної думки». Так, «Фармацевтична енциклопедія» стала доступною в мережі Інтернет 2010 р. В її основі – друге видання друкованої «Фармацевтичної енциклопедії», ґрунтовної довідкової праці, що вміщує майже 5000 статей, обсягом понад 800 с. Головний редактор енциклопедії – член-кореспондент НАН України, професор В. П. Черних. Мета «Фармацевтичної енциклопедії» – систематизувати й узагальнити відомості про вітчизняну фармацевтичну галузь. Важко визначити, однак, чи ця енциклопедія є власне галузевою, підгалузевою чи міжгалузевою, оскільки вона містить чимало відомостей із різних напрямів біології («Будова рослинної клітини», «Будова тваринної клітини», «Корінь»), хімії («Купрум», «Кислоти карбонові») та медицини («Хірургія», «Гінекологія»). «Фармацевтична енциклопедія» призначена для використання у фаховій та науковій діяльності, а також у процесі навчання. Її читацька аудиторія – це насамперед фахівці, спеціалісти в галузі медицини (лікарі, фармацевти, біотехнологи, студенти вищих медичних закладів освіти). Видання має чітку алфавітну структуру. Користувач може здійснювати пошук інформації як за абеткою, так і використовуючи рядок «Пошук». «Фармацевтична енциклопедія» є досить авторитетним джерелом відомостей, адже вміщує ретельно опрацьовані та підготовлені матеріали. На жаль, система пошуку в енциклопедії не включає гіперпосилань, а обмежується лише індексом та пошуковим рядком. У виданні багато зображень, однак низка матеріалів

(наприклад, будова нервової клітини, м'язової тканини тощо) потребує унаочнення.

Корисною для фахівців є також «Українська гірнича енциклопедія». Автором цієї галузевої енциклопедії є професор В. Білецький. На головній сторінці у вступному слові визначено мету видання, його структуру, охарактеризовано роль України як провідної мінерально-сировинної держави світу. Матеріал електронного видання поділений на 10 рубрик за країнами – Австралія, Канада, Китай, ОАЕ, ПАР, Польща, Португалія, РФ, США, Україна. Зазначимо, що на сторінках енциклопедії читачі можуть залишати відгуки.

Електронна енциклопедія сільського господарства «АгроСаєнс» – молодий проект, який перебуває на стадії розробки (тобто ресурс ще не є повним та вичерпним). Однак варто звернути увагу на його доцільність, оскільки існує небагато таких вузькогалузових видань українською мовою. Адміністратори сайту зазначають: «Наша головна мета – створити електронний інформаційний ресурс, який би забезпечував інформацією спеціалістів, пов'язаних із сільським господарством, та дозволяв їм швидко знаходити саме те, що потрібно для прийняття правильних рішень». На сайті майже немає реклами (всі вміщені оголошення пов'язані з конкретними товарами та послугами, що будуть корисні для тих, хто займається сільським господарством), він досить просто, проте естетично оформлений. «АгроСаєнс» не має друкованого аналога чи версії, проте варто мати на увазі, що ця енциклопедія створена на базі низки інших енциклопедій та довідників, присвячених темі сільського господарства. Це зазначають і адміністратори: «При створенні енциклопедії «АгроСаєнс» ми виступаємо як укладачі, використовуючи інформацію з кращих літературних джерел». Майже 4000 статей ресурсу призначені для всіх тих, хто займається сільським господарством, незалежно від рівня підготовки чи кваліфікації. Ця галузева енциклопедія подає відомості про сільсько-господарські культури, добрива, пестициди, техніку, яка використовується для обробки землі, а також інформацію про організацію роботи в господарстві, зокрема, висвітлює важливі юридичні аспекти. Досить складно визначити побудову енциклопедії. Вочевидь автори запланували розробити систематичну структуру – у виданні виокремлено чотири розділи, розташовані на розсуд адміністрації. Статті, що належать до цих

розділів, подані хаотично, що створює незручності для читача. Гадаємо, такий недолік пов'язаний із тим, що сайт наразі остаточно не оформлений та не структурований. У виданні вміщено чимало зображень, є багато графіків і таблиць. Як бачимо, енциклопедія «АгроСаєнс» має ще низку недоліків, головний із яких – хаотичне розміщення матеріалів. Адміністрації варто додати до системи пошуку гіпертекстові посилання, щоб статті були взаємопов'язаними, а енциклопедія становила цілісну структуру. Позитивно, що у виданні безліч таблиць і графіків, які вдало узагальнюють відомості, а також зображень, що яскраво унаочнюють матеріал.

«Економічна енциклопедія», а також «Енциклопедія політичної думки» не мають власних сайтів. Вони розміщені на сайті «Словопедія» і є аналогами друкованих видань. На цьому сайті зосереджено й низку інших довідкових праць. Друкований аналог «Економічної енциклопедії» – видання у трьох томах, підготовлене видавничим центром «Академія» (м. Київ) упродовж 2000–2002 рр. Оскільки «Економічна енциклопедія» присвячена лише економіці й тісно пов'язаним з економікою галузям знань, її можна вважати галузевою. Вона використовується зазвичай з навчальною метою, а також у фаховій діяльності. Відповідно її основна читацька аудиторія – студенти, які вивчають економіку, фахівці-економісти. Відомості у довіднику розміщено в алфавітному порядку, а саме – за абеткою назв статей здійснюють пошук необхідних довідок. Також можна скористатися пошуковим рядком.

«Енциклопедія політичної думки» так само вміщена на сайті «Словопедія» поряд з іншими довідковими виданнями. Вона є аналогом «Енциклопедії політичної думки» Я. Міллера, що в україномовному перекладі вийшла друком 2000 р. у київському видавництві «Дух і літера». Видання використовують здебільшого у фаховій та науковій діяльності, рідше – для навчання. Це зумовлено тим, що тема, яку висвітлюють матеріали енциклопедії, доволі вузька. На нашу думку, фахівець чи науковець, перш ніж застосувати отримані знання, перевірить їх у авторитетнішому джерелі. Основна читацька аудиторія цього видання – спеціалісти певної галузі, науковці, хоча з навчальною метою нею можуть скористатися і студенти, що вивчають політологію як профільний чи додатковий предмет. Енциклопедія належить до галузевих, проте важко однозначно вказати,

яким саме різновидом галузевої є «Енциклопедія політичної думки». З одного боку, вона стосується лише політології, з другого – у її змісті зосереджується увага на політичній думці різних часів та політичних поглядах видатних діячів культури та мистецтва, філософів, істориків, що підтверджує зв'язок з іншими науками, зокрема філософією, літературою та історією. Матеріали енциклопедії розміщено в алфавітному порядку. Так само, як і в інших електронних енциклопедіях, можна скористатися рядком «Пошук».

У мережі Інтернет представлено також низку спеціалізованих енциклопедій, призначених для різної читацької аудиторії. Розглянемо їх докладніше.

Привертає увагу тематична інтернет-енциклопедія «Українці в Сполученому Королівстві» – спільний проект британського представництва редакції «Енциклопедії української діаспори» (ЕУД) та Союзу українців у Великій Британії. Україномовну частину сайту відкрито в серпні 2008 р. з початковим складанням статей, англomовну – в жовтні 2009 р. Мета загального проекту ЕУД (спонсор – Наукове товариство ім. Т. Шевченка у США, головний редактор – В. Маркусь, м. Чикаго) полягає у виданні багатотомної енциклопедії про українську діаспору в світі. Інтернет-енциклопедія «Українці в Сполученому Королівстві», як ми попередньо визначили, належить до спеціалізованих, а саме – до тематичних, адже вміщує відомості з конкретної локальної теми. Таку енциклопедію використовують із науково-популярною метою, а також у фаховій та науковій діяльності. Відомості, вміщені у ній, можуть знадобитися усім, хто досліджує українську діаспору. Аудиторією енциклопедії є передусім масовий читач, який хоче отримати інформацію про представників української діаспори, та спеціалісти (науковці), для яких матеріали про діаспору становлять фаховий інтерес. Енциклопедія «Українці в Сполученому Королівстві» має алфавітно-систематичну побудову. В енциклопедії можна здійснювати пошук статей як за абеткою, так і за темами-рубриками. Як і в попередніх проаналізованих електронних енциклопедіях, доступний також пошуковий рядок.

Чимало тематичних енциклопедій – науково-популярні, частина з них може бути використана і дитячим читачем. Так, неабиякий інтерес для масової аудиторії становить «Енциклопедія пам'яток України». Сортую-

вати її контент можна через вибір регіону (області), пам'ятки, яка цікавить читача, та категорії пам'яток (фортифікація, релігія, палаци, природа, прадавнина, цивільна архітектура, промисловість, народний побут, поховання, допоміжні будівлі тощо). На сайті енциклопедії можна також ознайомитися з путівниками, присвяченими обраній області, переглянути список готелів, мапи тощо. Користувачі енциклопедії мають змогу інтерактивного спілкування, тобто можуть коментувати відомості, ставити запитання, додавати факти. На головній сторінці бачимо список об'єктів, про які вміщено інформацію в електронному виданні, рубрику з новинами сайту (тут ідеться про матеріали, додані нещодавно), останні коментарі, важливу статистику (кількість статей, фотографій тощо).

Корисною для масової аудиторії стане й «Енциклопедія лікарських трав і рослин». На головній сторінці можна ознайомитися зі вступною статтею та переліком літер, на які починаються статті довідника. Матеріал викладено за алфавітом. Структура типової енциклопедичної статті така: назва лікарської рослини (із народним варіантом), лікування, аптечне найменування, ботанічний опис, діючі речовини, особливості використання. Зауважмо, що в довіднику чимало якісних зображень лікарських рослин, які вдало унаочнюють довідкові відомості.

Увагу дитячої аудиторії користувачів Інтернету обов'язково привернуть «Всеукраїнська велика енциклопедія рослин» та «Всеукраїнська велика енциклопедія тварин», а також оригінальні «Ілюстрована енциклопедія тварин» та «Астрономічна енциклопедія школяра», адже їх тематика пріоритетна для друкованих довідників, призначених для дітей та підлітків. Наприклад, на головній сторінці «Всеукраїнської великої енциклопедії тварин» уміщено рубрики, за якими автори сортують матеріали («Собаки», «Членистоногі», «Риби», «Кішки», «Гризунни», «Дикі тварини», «Птахи», «Амфібії», «Безхребетні», «Коні», «Рептилії»), та перелік тем із найцікавішими статтями. Також праворуч можна побачити низку «випадкових», однак корисних і важливих статей про тварин. Ці матеріали змінюються з кожним оновленням головної сторінки енциклопедії та відіграють роль своєрідної реклами – привертають увагу користувачів.

Аналогічна за розробкою «Всеукраїнська велика енциклопедія рослин». Тут на головній сторінці інформація структурована в межах таких рубрик: «Рубрики рослин», «Цікаве», «Корисне», «Фото рослин». Також

у центрі вміщено важливу статтю-звернення до користувачів, де зазначено, який саме довідковий матеріал вони знайдуть у енциклопедії.

Принципово іншою за оформленням і забезпеченням зручності пошуку відомостей є «Ілюстрована енциклопедія тварин» (російськомовний ресурс). Головна сторінка видання містить анімований каталог – своєрідну класифікацію тварин. Натискаючи на певну клавішу, можна розпочати перегляд потрібної користувачеві рубрики енциклопедії. Також тут можна ознайомитися з інформацією про проект створення енциклопедії, мету, яку поставили перед собою розробники ресурсу. Особливо цінним для користувачів є розділ з оновленнями, де повідомляється, які статті і коли саме були створені чи оновлені. Усі матеріали енциклопедії поділені за типами, класами, видами тварин, тобто відомості викладаються в певній системі. Наприклад (мовою видання):

Тип: Онихофори (Onychophora);

Клас: Первичнотрахейные (Prottracheata); Отряд: Онихофори (Onychophora).

Особливо привертає увагу та виокремлює аналізовану енциклопедію з-поміж інших цінний ілюстративний матеріал, численні яскраві зображення, які не лише унаочнюють текст, а й роблять його зрозумілим для масової аудиторії, передусім для дітей.

Цікавим є також інший, регіональний проект електронного енциклопедичного видання для дітей: вінницький міський центр дистанційної освіти та фізико-математична гімназія № 17 м. Вінниці розробили навчальну енциклопедію для школярів (том 1. Сонячна система; том 2. Галактики). Два віртуальні томи видання об'єднують різноманітний матеріал, що стосується планет сонячної системи та інформації про галактики. Наприкінці першого тому читач може знайти тести для перевірки набутих знань, а наприкінці другого тому запропоновано форму для того, щоб залишити відгуки про енциклопедію, поділитися враженнями чи поставити запитання.

Персональні енциклопедії (а ними завжди цікавляться не лише фахівці, а й найширші кола) також представлені в мережі Інтернет. Серед них виокремимо енциклопедію «Михайло Грушевський» та електронну версію новітньої праці «Шевченківська енциклопедія» (у 4 т.). Вони різні за будовою, змістом, що, очевидно, зумовлено відмінністю уявлень їх уклада-

чів (розробників) про електронні енциклопедії та їхні особливості. Енциклопедія «Михайло Грушевський» починається з короткої біографічної довідки про видатного українського діяча, інструкції з використання ресурсу, інформації про склад авторського колективу й повідомлення про електронні довідники аналогічного типу (зокрема про згадані вище електронні енциклопедії, присвячені Т. Шевченку, І. Франкові, Лесі Українці). Мову енциклопедії можна змінювати – доступні українська, російська й англійська. Енциклопедія структурована за такими розділами:

- новини (зазначено, які відомості оновлено в енциклопедії станнім часом);

- біографія (користувач має змогу переглядати інформацію за алфавітним та хронологічним показниками);

- історія України-Руси;

- інші історичні праці видатного науковця;

- літературні студії;

- красне письменство (в цій рубриці можна переглядати інформацію про твори, присвячені М. Грушевському, в розділах «Поезія», «Драматичні твори», «Прозові твори», «Незакінчені твори», «Переклади»);

- публіцистика; спогади, щоденник;

- листи М. Грушевського;

- галерея (портрети М. Грушевського, його автографи та фото видань, зображення пам'ятних місць, пам'ятників);

- дослідження (тут розміщено тексти деяких найважливіших статей про М. Грушевського).

Як можемо переконатися, персональна енциклопедія «Михайло Грушевський» є цінним джерелом багатогранної інформації, що охоплює життєвий шлях і головні напрями громадсько-політичної та наукової діяльності видатного представника українського суспільства.

Трохи інакше структурована «Шевченківська енциклопедія». На головній сторінці енциклопедії наголошено, що це – електронна версія «Шевченківської енциклопедії» (у 4 т.), виданої в 2010–2014 рр. Далі вміщено коротку біографічну довідку про Кобзаря, насичену новим, неупередженим та об'єктивним фактичним матеріалом. Відомості енциклопедії поділено на великі за обсягом рубрики: «Біографія», «Творчість», «Народна творчість і Шевченко», «Українська література і Шевченко»,

«Зарубіжна література і Шевченко», «Шевченко і мистецтво», «Вшанування та увічнення пам'яті Шевченка», «Шевченкознавство», а також ілюстровано численними зображеннями (портретами, репродукціями творів Шевченка-художника, фотографіями пам'ятників поетові в різних країнах світу тощо).

Варто наголосити, що розробка оригінальних електронних персональних енциклопедій має важливе значення як перший (початковий) етап створення друкованих довідників відповідного спрямування, а також як джерело оперативної науково достовірної інформації про визначних діячів української науки та культури, передусім тих, імена яких були затавровані тоталітарним режимом і про яких ми ще й досі маємо обмаль об'єктивних відомостей.

Краєзнавчі енциклопедії в мережі Інтернет широко представлені низкою оригінальних видань. Це, зокрема, «Веб-енциклопедія Києва». Хоча її відомості з 2011 р. практично не оновлювались, але вона й нині є найбільшим україномовним краєзнавчим веб-ресурсом та одним із найпопулярніших сайтів про Київ. За оформленням, можливостями пошуку та принципами редагування «Веб-енциклопедія Києва» подібна до «Вікіпедії». Основу видання становлять фактичні відомості авторитетного енциклопедичного довідника «Київ», виданого головною редакцією УРЕ в 1981 р., однак суттєво оновлені та доповнені з урахуванням реалій часу. Краєзнавча енциклопедія призначена передусім для масового читача, адже має яскраво виражений науково-популярний характер і покликана задовольняти потреби користувачів у ґрунтовних відомостях про історичне минуле й сучасне життя столиці України. Пошук довідкових матеріалів («Веб-енциклопедія Києва» нині налічує майже 4000 статей) здійснюють за назвою матеріалу (відповідно до алфавіту) чи за допомогою пошукового рядка, що, зрештою, не становить труднощів. Цінність видання полягає також в ілюстративному матеріалі – численних зображеннях, картах, схемах, фотографіях, а також анімації. Загалом принципи розміщення довідкових матеріалів, система пошуку, залучення ілюстрацій та анімації свідчать, що при належному доопрацюванні краєзнавча «Веб-енциклопедія Києва» стане якісним актуальним електронним ресурсом.

Не менш корисними для читачів будуть також інші краєзнавчі електронні енциклопедії – «Николаевская область», «Одессика: энциклопедия

об Одессе», «Кам'янець і Кам'янецьчина: від А до Я», «Енциклопедия Днепропетровска». Особливо вдалою є остання праця – чітко структурована, всі статті розподілені за тематикою («Архітектура», «Влада», «Міське управління», «Освіта», «Наука», «Медицина», «Культура», «Економіка» та ін. – усього 18 тем), а в межах тематичної групи – за абеткою. Енциклопедичний ресурс містить гіперпосилання на контакти, вказує партнерів та спонсорів проекту.

Отже, в сучасному інформаційному просторі України існує низка електронних енциклопедій, покликаних своїм змістом задовольнити потреби різних категорій читачів (як фахівців певних галузей знань, так і масової аудиторії, а також користувачів наймолодшого віку). За відомостями дослідників, у мережі Інтернет сьогодні розміщено 69 українських енциклопедичних видань, з яких 35 є онлайн-версіями книжкових публікацій у форматах Pdf або DjVu, а 34 належить до спеціальних мережеских енциклопедичних проєктів [6, с. 57].

Хоча електронні енциклопедії мають деякі недоліки (зокрема, це незвичність електронної форми подання довідкової інформації для окремих категорій читачів; шкідливість тривалого вивчення матеріалу, розміщеного на екрані; обов'язкова наявність спеціальних пристроїв та відповідних навичок користувача електронної техніки), однак суттєві переваги, які вони надають широкій аудиторії (йдеться про компактність, зручність пошуку необхідних довідок, відсутність обмежень у доступі до різних праць, зокрема й зарубіжних, можливість інтерактивної взаємодії між читачем та електронним виданням, низьку вартість та ін.), переконливо засвідчують, що за ними майбутнє. У сучасних умовах можна прогнозувати тривалий період співіснування та взаємодоповнення друкованих енциклопедій і електронних енциклопедичних ресурсів. Бурхливий розвиток останніх можливий передусім за умов їх тематичного урізноманітнення та суттєвого якісного поліпшення, зокрема, піднесення наукового рівня фактичного матеріалу, мовностилістичних властивостей, естетичного вигляду, а також усунення недоцільної в енциклопедіях реклами. Безперечно, у майбутньому електронні ресурси переважатимуть над друкованими виданнями та забезпечуватимуть інформаційні потреби користувачів у актуальній, оперативній інформації, однак навряд чи остаточно витіснять традиційні енциклопедії.

2.3. Принципи формування сучасного енциклопедичного порталу

З розвитком нових інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) поряд із традиційними розвиваються новітні засоби поширення наукової інформації, система наукової комунікації змінюється, розширюється й доповнюється новими, альтернативними шляхами передавання наукової інформації, що зумовлює стрімке збільшення наукової продукції, розпоширеної в комп'ютерних мережах. Саме тому одним із завдань «Великої української енциклопедії», яке має першорядне значення, є надання користувачам повсюдного доступу (24Х7Х365) до різнорівневої інформації (основний контент е-ВУЕ, контент сучасних галузевих енциклопедій, електронні копії повнотекстових версій наукових праць, електронні копії опублікованих раніше енциклопедій, довідників), що їх міститиме енциклопедичний портал е-ВУЕ.

Під енциклопедичним порталом розуміємо веб-орієнтовану інформаційну систему (ІС) для надання довідкових, аналітичних, комунікаційних, наукових, освітніх та інших інформаційних послуг; забезпечення інтегрованого та персоніфікованого доступу користувачів до інформації, додатків і інструментів співпраці.

Сучасні ІС, які ґрунтуються на знаннях, зокрема, веб-орієнтовані ІС, повинні базуватися на семантиці предметної області та знаннях про неї. Окрім того веб-орієнтовані ІС характеризуються великою кількістю документної інформації. Тому енциклопедичний портал як веб-орієнтована ІС повинен забезпечувати роботу як з онтологіями, так і з документами та множинами документів. Відтак, основу моделі інформаційної бази веб-орієнтованої ІС становлять онтологія предметної області та множина документів разом зі зв'язками між розрізненими документами.

Спільною рисою веб-орієнтованих ІС також є те, що користувачі повинні мати різні права щодо виконання різних операцій з даними ІС. Важливою вимогою до веб-орієнтованих ІС є використання сучасних стандартів і технологій з огляду перспективи їх розвитку. Так за останні роки створення систем інтеграції даних³³ стало важливим напрямком практичних розробок інформаційних систем різного призначення. Окре-

³³ Під інтеграцією даних в інформаційних системах розуміють забезпечення єдиного уніфікованого інтерфейсу для доступу користувачів до сукупності автономних джерел, які, як правило, бувають неоднорідні щодо деяких їх властивостей.

мий клас таких систем – це системи, які ґрунтуються на технології Ініціативи відкритих архівів³⁴ (Open Archive Initiative – OAI)³⁵, до основних особливостей яких можна віднести:

- *веб-орієнтовані бази даних* (розміщуються лише науково-освітні матеріали в електронному поданні);

- *кумулятивні та постійні* (зберігання та надання доступу здійснюється на довготривалій основі);

- *відкритий доступ до публікацій* (безкоштовний та постійний доступ (24 години на добу, 7 днів на тиждень, 365 днів на рік) в режимі он-лайн до повнотекстових версій науково-освітніх матеріалів з будь-якого місця);

- *реалізація концепції Веб 2.0* (як засобу активного формування змістової частини та співпраці); *акумуляція знань* (накопичення та зберігання електронних інформаційних матеріалів за певною ознакою: за прізвиськом автора, галуззю науки, науковою школою, установою тощо);

- *високі вебометричні характеристики доступу* до публікацій (швидка індексація пошуковими машинами та службами консолідованого пошуку);

- *уніфікація та стандартизація форматів зберігання даних та опису* (що забезпечує наступність, кросплатформенність, мігрованість ресурсів);

- *взаємосумісність з іншими системами* (підтримка протоколу обміну метаданими);

- *персоналізація робочого простору* (зручність інтерфейсу та відслідковування внеску користувача);

- *навігація в контенті на основі категоризації* (структурованість та логічне розміщення відомостей).

³⁴ Під архівом розуміється веб-сайт, на якому передбачається збереження, накопичення, систематизація електронних матеріалів, а також поширення цих матеріалів у відкритому доступі засобами Інтернет-технологій у національному та глобальному інформаційному просторі.

³⁵ Open Archives Initiative [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.openarchives.org/OAI/OAI-organization>; Резніченко В. А., Захарова О. В., Захарова Е. Г. Електронні бібліотеки: інформаційні ресурси та сервіси // Проблеми програмування. – 2005. – № 4. – С. 60–72; Лагозе К., Ван де Зомпель Г. Инициатива «Открытые архивы»: создание среды с высокой степенью интероперабельности [Електронний ресурс] // Российский научный электронный журнал «Электронные библиотеки». – 2001. – Т. 4. Вып. 6. – Режим доступу: <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2001/part6/LS>

Як веб-орієнтована ІС енциклопедичний портал е-ВУЕ забезпечує такі можливості³⁶:

- великий спектр інформаційних ресурсів та їх категоризація;
- обслуговування значної кількості користувачів та широкі можливості персоналізації;
- взаємодія користувачів з усіма додатками та інформаційними ресурсами через єдиний інтерфейс;
- поділ інформаційних ресурсів та функціональних можливостей на рівні для різних категорій користувачів;
- забезпечення балансу між інтересами різних груп користувачів при формуванні інформаційного наповнення;
- забезпечення принципу багатомовності;
- захист інформаційних ресурсів та користувачів (аутентифікація, управління доступом, конфіденційність і цілісність даних тощо);
- реалізація зручних і ефективних пошукових механізмів на різних інформаційних ресурсах (структуровані, неструктуровані, метадані);
- оцінка повноти отриманих даних, автоматизовані процедури категоризації результатів індивідуального пошуку тощо;
- позиціонування у глобальних пошукових системах (врахування міжнародних рекомендацій та стандартів щодо подання інформаційного наповнення – розроблення карти сайту, опис пунктів меню, структуризація веб-сторінок та їх опис);
- розроблення спеціалізованої версії порталу або адаптивного дизайну для забезпечення комфортного перегляду на мобільних пристроях;
- забезпечення каналу зворотного зв'язку з користувачами.

Енциклопедичний портал е-ВУЕ *за цільовою аудиторією* належить до порталу публікації інформації для великих різномірних спільнот користувачів; *за типом контенту і засобів подання інформації* – до порталу знань; *за способами реалізації* – до вертикальних порталів; *за масштабом і глобальністю пропонованих ресурсів* – до централізованих порталів.

Виокремимо основні функції енциклопедичного порталу:

- популяризувати здобутки української та світової науки (*просвітня функція веб-ресурсу*);

³⁶ Герасимов В. В., Гридина Е. Г., Кривошеев А. О., Курмышев Н. В., Попов С. В. Учебный курс «Технологии построения интернет-порталов» // Интернет-порталы: содержание и технологии / Редкол.: А. Н. Тихонов (пред.) и др.; ФГУ ГНИИ ИТТ «Информика». – М. : Просвещение, 2007. – Вып. 4 – С. 279–306.

– забезпечувати учнів та студентів широким спектром навчальних матеріалів (*навчальна функція веб-ресурсу*);

– зацікавлювати читачів, заохочувати їх до досліджень (*заохочувальна функція веб-ресурсу*);

– згуртовувати наукові спільноти, сприяти активнішому обміну досвідом та збільшенню кількості міждисциплінарних досліджень (*інтеграційна функція веб-ресурсу*).

Основні принципи побудови енциклопедичного порталу:

- використання перевірених рішень та передових технологій,
- постійна бета-версія,
- ефективне управління інформаційним наповненням та захист інформаційних ресурсів,
- сучасні інструменти інформаційної взаємодії,
- персоналізація та захист персональних даних користувачів,
- категоризація,
- повнота і релевантність пошуку,
- багатомовність,
- зворотній зв'язок.

Зазначені принципи побудови забезпечують безпрецедентні можливості концентрації інформаційних ресурсів і сучасних інформаційно-енциклопедичних технологій і, відповідно, організації енциклопедичного процесу в умовах стрімкого розвитку ІКТ.

Основними *компонентами* (об'єктами) енциклопедичного порталу є:

- електронні інформаційні ресурси (змістова компонента),
- засоби інформаційної взаємодії (технологічна компонента),
- організаційні структури (організаційна компонента).

Засоби інформаційної взаємодії та організаційні структури утворюють інформаційну інфраструктуру енциклопедичного порталу. Учасниками (суб'єктами) інформаційної взаємодії в межах енциклопедичного порталу е-ВУЕ є: користувачі, автори, експерти, співробітники установи та група підтримки функціонування енциклопедичного порталу.

До основних категорій інформаційних ресурсів портального рішення ВУЕ віднесено: класифікатори; статті; ілюстрації; карти; світлини; аудіо-та відео документи; тематичні колекції; видання; вихідні дані про статтю/видання.

Для забезпечення ефективного підходу до створення, опрацювання, структурування, оновлення, адміністрування електронних інформаційних ресурсів необхідно дотримуватись таких основних принципів:

- орієнтація «назовні»;
- ілюстративність (мультимедійність);
- відповідність опису інформаційного наповнення міжнародним стандартам;
- позиціонування інформаційного наповнення у глобальних пошукових системах;
- синдикація інформаційного наповнення;
- використання сучасних веб-спільнот для транслявання інформації про ВУЕ та е-ВУЕ.

Енциклопедичний портал складається з трьох основних підсистем:

1. *Підсистема підготовки контенту* (підготовка, редагування та форматування статті; внутрішнє рецензування; розмітка структури; оформлення гіпертекстових зв'язків та ілюстративного матеріалу; формування метаданих);

2. *Підсистема відображення контенту* (пошук та перегляд статті; навігація по структурі статі; переходи за гіперпосиланнями між документами; прослуховування тексту статті; перегляд відеофрагментів; перегляд додаткової та спеціальної інформації про статтю/видання; коментування; роздруківка тексту статті);

3. *Підсистема адміністрування* (автоматизація процесів з підготовки ВУЕ; автоматизація взаємодії між авторами, експертами та редакцією; визначення рівнів доступу до інформаційних ресурсів та сервісів; модифікація колекції електронного видання без її повного перевантаження).

Інструментальні засоби запропонованої загальної архітектури повинні відповідати таким основним вимогам:

- бути універсальними, гнучкими в експлуатації і розвитку, тобто базуватися на використанні бази метаданих для параметричного налагодження на вимоги конкретних користувачів, сучасних методів і засобів інтеграції програмних застосувань і електронних ресурсів;
- підтримувати ведення і загальне використання довідкової бази даних по електронному видавництву з використанням засобів навігації по базі, наративних для користувача;

- враховувати значні відмінності в технічних характеристиках окремих комп'ютерів комп'ютерного парку установи;
- забезпечувати надійність та безпеку зберігання даних, жорстку регламентацію прав доступу до даних для окремих груп користувачів, ідентифікацію користувачів;
- підтримувати формування електронних документів з можливістю відносно простого розширення набору документів шляхом створення і реєстрації у базі даних шаблонів нових документів.

Побудова енциклопедичного порталу потребує проектування та розгортання відповідної технологічної системи – від комунікацій до формування програмно-апаратного комплексу, що забезпечить накопичення, відбір та систематизацію інформаційних ресурсів, налагодження ефективної взаємодії учасників процесу формування ВУЕ, надання користувачам доступу як до сучасних наукових знань, так і до доробку попередніх поколінь вітчизняних науковців. Технологія створення та супроводу енциклопедичного порталу повинна задовольняти такі вимоги³⁷: систематизований опис, класифікація та агрегація знань; фіксація та збереження явних та неявних знань; накопичення та оновлення знань, доступ до них користувачів; розповсюдження знань відповідно до встановлених регламентів (рівнів доступу) та за запитами; семантичний пошук та навігація; однократне введення даних у систему; уніфікований інтерфейс користувача; інтеграцію даних у різних форматах; цілісність даних стосовно різних додатків; підтримку групової роботи; представлення відомостей, призначених для публічного доступу, через веб-інтерфейс; розмежування прав доступу до даних та функцій системи.

Енциклопедичний портал повинен забезпечувати таку функціональність:

- *інтеграція додатків і даних* – забезпечення відповідно до встановлених прав взаємодії користувачів з усіма додатками й інформаційними ресурсами через єдиний інтерфейс;

³⁷ Тузовский А. Ф., Чириков С. В., Ямпольский В. З. Системы управления знаниями (методы и технологии) / Под общ. ред. В. З. Ямпольского. – Томск: Изд-во НТЛ, 2005. – 260 с.; Боровикова О. И. и др. Система знаний информационного Интернет-портала по научной тематике // Молодая информатика: Сборник трудов аспирантов и молодых ученых. – Новосибирск, 2005. – С. 11–20.

– *категоризація* – упорядкування даних для здійснення зручної навігації інформаційними ресурсами; автоматизовані процедури категоризації результатів індивідуального пошуку;

– *повнота і релевантність пошуку* – реалізація ефективних пошукових механізмів із різних джерел даних (структуровані, неструктуровані, мета-дані), перегляд всіх ресурсів, які можуть містити потрібні дані, оцінка достовірності одержаних відомостей;

– *публікування та розповсюдження* – можливість публікування матеріалів користувача для загального доступу;

– *управління робочими процесами* – користувачі повинні мати можливість не лише стежити за ходом виконання процесів, але також ініціювати різні процеси й активно брати участь у них;

– *колективна робота* – забезпечення режиму командної роботи як у традиційному варіанті «співробітник-співробітник», так і в режимах «співробітник-автор», «співробітник-експерт» та «автор-експерт»;

– *персоналізація робочого простору* – формування середовища роботи співробітника з урахуванням його персональних потреб, звичок, методів власної роботи;

– *зворотній зв'язок і розвиток* – забезпечення гнучкої реакції на потреби і побажання всіх користувачів енциклопедичного порталу.

Вибір методології впровадження портального рішення (комплексне або поетапне) залежить від розміру наукової установи та її структури, особливостей виробничих процесів, характеристик інформаційних потоків, коштів, виділених на розробку та впровадження тощо.

У разі комплексного впровадження усі модулі (підсистеми) портального рішення вводяться в повномасштабну експлуатацію синхронно. Комплексне впровадження включає, в більшості випадків, три стадії: опис діючих або розробка нових процесів та їх реалізація в програмному забезпеченні; тестування розроблених програмних модулів та налагодження їх взаємодії; одночасний запуск нової системи у всіх підрозділах установи і по всіх процесах. До переваг методу комплексного впровадження можна віднести відсутність необхідності створення тимчасових інтерфейсів між модулями старої й нової системи, що дозволяє зосередити всі ресурси на розробці та тестуванні нової системи. При комплексному впровадженні всі модулі відразу використовуються в повнофункціональ-

ному режимі, в той час як при поступовому впровадженні нові модулі можуть мати обмежену функціональність через відсутність необхідних суміжних модулів.

Упровадження портального рішення відбувається стадійно, поетапно – проектування, розробка, тестування та встановлення окремих модулів. Це дозволяє за короткий термін продемонструвати працюючі модулі й ефект від їх упровадження. Крім того, потреба у фінансових ресурсах розподіляється рівномірно по всьому періоду впровадження портального рішення, що актуально за умов недостатнього фінансування та труднощів із залученням великого обсягу фінансових та трудових ресурсів.

У контексті викладеного, особливої значущості набуває питання подання на порталі вихідних текстових, графічних, фото та інших матеріалів енциклопедичних статей. Вимоги, що пред'являються до текстів для ресурсів мережі Інтернет, можуть бути поділені на загальні (стосуються всіх інформаційних ресурсів) і специфічні (характерні для інформаційних ресурсів мережі Інтернет). Серед загальних вимог: повнота, точність, логічність, послідовність, структурованість, чіткість і ясність викладу матеріалу, відповідність літературним нормам української мови, тощо. До специфічних вимог віднесемо такі: лаконічність, розподіл тексту на логічні блоки; рубрикація; диверсифікація різних стилів подання інформації залежно від типу сайту; гіпертекстова форма подання інформації (подолання лінійності звичайних текстів).

При підготовці електронних матеріалів до публікування на порталі слід враховувати кілька аспектів³⁸:

– Розміщення тексту і вільний простір на поверхні екрана. Розміщення блоків інформації на поверхні екрану та їх кількість відіграє важливу роль як при знаходженні потрібного фрагмента матеріалу із загальної множини блоків, так і в сприйнятті інформаційного змісту фрагментів тексту. Тут важлива не тільки композиція розділів тексту, а й розміщення заголовків, співвідношення розміру заголовків і фрагментів звичайного тексту, використання кольору для виділення окремих фрагментів тексту (заголовки, окремі блоки тексту, графіка та ілюстрації, гіпертекстові посилання тощо).

³⁸ Вуль В. А. Электронные издания Учебник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook119/01/title.htm>

– Види ілюстрацій і графіки, які є невід’ємною частиною системної науково-довідкової інформації, тісно пов’язаної з текстом статті. До способів візуального та графічного подання даних відносять графіки, діаграми, таблиці, списки, структурні схеми, карти тощо. До основних принципів компонування візуальних засобів подання інформації віднесемо³⁹: принцип лаконічності; принцип узагальнення та уніфікації; принцип акценту на основних смислових елементах; принцип автономності; принцип структурності; принцип стадійності; принцип використання звичних асоціацій і стереотипів. В електронних виданнях, на відміну від друкованих, графіка може не тільки знаходитися всередині тексту, але і виводиться в окремому вікні, яке відкривається (активізується) і закривається за бажанням користувача.

– Читабельність, логічна структура та зручна навігація електронним текстом. В електронних виданнях слід подавати матеріали в структурованому вигляді, що дозволяє користувачу швидко переглянути матеріал на екрані та відшукуючи потрібну інформацію. Для відображення структури матеріалу сучасні технології надають достатньо засобів, зокрема, традиційний гіпертекст; застосування дизайну сторінки та елементів верстки для різного відображення рівнів ієрархії і структурно логічних одиниць тексту; спливаючі вікна з матеріалом додаткового характеру, анімований зміст та засоби навігації статтею.

– Особливості реакції користувача на електронний матеріал (йдеться про суб’єктивні реакції на оформлення тексту).

Окрім того, при створенні електронного тексту важливо враховувати такі характеристики:

- початкова реакція користувача на текст;
- привабливість тексту та його ясність;
- медіафайли;
- прослуховування тексту статті;
- історія правок;
- форма зворотного зв’язку;
- форма авторизації авторів задля редагування статті тощо.

³⁹ Park J. S., Chen M. S., Yu P. S. Efficient Hash-Based Algorithm for Mining Association Rules // Proc. Int. Conf. On Information and Knowledge Management, Baltimore, 1995. – Nov.

Серед принципів проектування та функціонування ефективного енциклопедичного порталу виділимо такі: принцип системного підходу; принцип модульного структурування відомостей; принцип модифікації, доповнення та постійного оновлення; принцип адекватності (система повинна відповідати за своєю складністю, структурою, функціями, тощо умовам, в яких вона функціонує, а також відповідним вимогам до неї); принцип надання необхідних та достатніх відомостей для створення е-ВУЕ; принцип спільного використання даних. При цьому створення електронної (портальної) версії е-ВУЕ для такої системи забезпечується стандартами на інтерфейси, формати, протоколи обміну даними з метою забезпечення мобільності, інтероперабельності (технічної, синтаксичної та семантичної), стабільності, ефективності, підтримки глобальної ідентифікації ресурсів та інших позитивних рис, досягнутих при створенні системи.

Сформульовані вище підходи до створення енциклопедичного порталу забезпечують йому декілька унікальних якостей.

По-перше, оновлення контенту. Он-лайн енциклопедія уможливить підтримку належного рівня та актуальність репрезентованих е-ВУЕ даних: із певною періодичністю вносити зміни до вже існуючих статей і додавати нові, спричинені розвитком науки й суспільства без необхідності републікації всього змісту.

По-друге, різнорівнева аудиторія. Перед укладачами паперової енциклопедії поставала дилема між науковою повнотою та доступністю викладу. Он-лайн енциклопедія покликана забезпечити органічне поєднання різних рівнів викладу інформації, спрямовуючи читача за допомогою перекресних посилань та із застосуванням складного пошуку від довідкової статті рівня мікропедії до статей, що висвітлюють питання на глибшому, деталізованому рівні.

По-третє, комплексність подання матеріалу. Створення енциклопедичного порталу відкриває необмежені перспективи щодо розв'язання дилеми повнота/обсяг викладу, включаючи до комплексу посилань матеріали галузевих енциклопедій та довідників, індексуючи їх таким чином, аби статті утворювали якомога повнішу, по-справжньому енциклопедичну картину довідкових матеріалів. Розташування на порталі е-ВУЕ поряд із власне універсальною енциклопедією низки галузевих енцикло-

педій надасть можливість забезпечити користувачів доступом до широкого та різномірного комплексу фахових енциклопедичних статей.

По-четверте, пошук інформації. Он-лайн енциклопедія із гнучкою та зручною системою пошуку та гіперпосилань органічно розв'язує цю проблему в інтересах користувача та створює сприятливі умови щодо здійснення якісних досліджень завдяки доступу до достовірної інформаційної, джерельної, бібліографічної бази, ілюстративних та мультимедійних матеріалів.

По-п'яте, існування енциклопедичного порталу уможливить використання нових інтерактивних технологій шляхом долучення користувачів до процесу творення енциклопедії без шкоди для її структурної логіки та наукового рівня текстів.

2.4. Використання семантичних властивостей вікі-ресурсів для розширення функціональних можливостей електронної версії «Великої української енциклопедії»

Використання знань, що представлені у відкритому середовищі Web, є одним із визначальних чинників ефективності більшості сучасних інтелектуальних інформаційних систем (ІС). Такі ІС здатні автоматизовано здобувати знання із семантизованих інформаційних ресурсів (ІР), приміром, із вікі-ресурсів, що містять семантичну розмітку. У процесі створення сучасних енциклопедичних інформаційних джерел, зокрема електронної версії «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ), доцільно забезпечувати семантизацію цих ресурсів, що значно розширює їхні функціональні можливості та перспективи застосування.

Щоб перетворити вікі-ресурс на розподілену базу знань (БЗ), необхідно формалізувати дані, що містяться на окремих вікі-сторінках, таким чином, щоб забезпечити їх співставлення з онтологіями, які сьогодні фактично є стандартом для подання знань у Web. Для цього необхідно розробити методи зіставлення семантичної розмітки вікі-сторінок з елементами онтологій.

Сьогодні існують численні семантичні розширення вікі-технологій, одним із яких є SemanticMediaWiki (SMW) – надбудова до MediaWiki. SMW має досить потужний, надійний у реалізації і зручний інтерфейс користувачів. Сформовані на цій основі ІР динамічно оновлюються

всім співтовариством користувачів, мають чітко визначену й просту для розуміння структуру, забезпечують обробку інформації на семантичному рівні, надаючи технологічну платформу для групового керування знаннями. Сьогодні на SMW базується значна кількість сайтів, порталів та енциклопедичних видань, що зумовлює розвиток програмних засобів для автоматизованої обробки таких ІР. Використання саме цього програмного забезпечення значно збільшує можливості розроблених на його базі довідників та енциклопедій.

Зручним інструментом подання інформації у вікі-ресурсі є категорії: кожна сторінка вікі-ресурсу може бути віднесена до однієї або кількох категорій будь-якого з класифікаторів (залежно від специфіки самого класифікатора). Можуть використовуватися як стандартні класифікатори (такі як УДК), так і упроваджені розробниками ресурсу (наприклад, в е-ВУЕ використовується класифікація гасел за науковими напрямками). Категорії допомагають групувати вікі-сторінки за різними принципами, а гіперпосилання встановлюють зв'язки між різними сторінками, але не дозволяють явно визначити зміст цих зв'язків.

SMW використовує такі додаткові елементи, як *семантичні властивості* та *семантичні запити* (рис. 1). Це дозволяє інтегрувати інформацію з різних вікі-сторінок, здійснюючи пошук на рівні знань, та генерувати за вікі-сторінками онтологічні структури, які можуть використовувати інші ІС.

	Рік народження	Напрями діяльності	Автор ВУЕ
Азрікан, Арнольд Григорович	1906	Оперний співак (драматичний тенор) Режисер-постановник Педагог	Азрікан Діна Арнольдівна
Альберт Вальтер	1193	Богослов-реформатор Освітитель Учений Винахідник	Остапчук Г. О.
Анаксарх	500 до н. е.	Філософ-досократик	Туранов В. Е.
Антисфен	445 до н. е.	Філософ-кінік	

Рис. 1 Семантичний запит в е-ВУЕ

Семантичні властивості мають тип, назву і значення. Кожній властивості відповідає окрема вікі-сторінка в спеціальному просторі імен, що дозволяє задавати тип властивості, визначати її положення в ієрархії властивостей, а також документувати її використання.

У текст вікі-сторінки семантична властивість додається у форматі *[[Ім'я властивості::Значення властивості]]*. Це дозволяє визначати зміст посилання на інші вікі-сторінки, які несуть певне змістовне навантаження. Так, вікі-ресурс може містити сторінки, пов'язані з різними географічними співвіднесеними об'єктами. Наприклад, для сторінок «Київ» та «Україна» це відношення — «є столицею». Для того, щоб зафіксувати такий зв'язок, замінюють звичайне посилання зі сторінки «Київ» на сторінку «Україна», замінивши код *[[Україна]]* на *[[є столицею::Україна]]*.

Інформаційний об'єкт (ІО)⁴⁰ — це інформаційна модель об'єкта певної предметної області (ПрО), що визначає структуру, атрибути, обмеження цілісності і, можливо, поведінку цього об'єкта. У е-ВУЕ ІО — це гасло та пов'язана з ним стаття. Розробляючи енциклопедії та довідники на основі Wiki, доцільно визначати групи сторінок з подібною структурою та однаковими елементами, що належать до одного типу.

У е-ВУЕ *тип ІО* — це група статей, що мають спільні властивості, належать до однієї або кількох категорій. Доцільно виділити такі типи ІО, які одночасно можуть зацікавити користувачів, щоб спростити навігацію за базою знань (БЗ), якою є е-ВУЕ (наприклад, «Державні діячі України 21 століття»).

Типи ІО можуть перетинатися. Це пов'язано з тим, що типізація ІО є не таксономією, а фолксономією, тобто відображає не науковий підхід до класифікації ІО, а тільки фіксує поширені уявлення користувачів. Окрім того, вона не є вичерпною, відтак існує багато ІО, для яких не побудовано специфічний тип ІО. Важливо зафіксувати ієрархію типів ІО, оскільки вона допомагає у навігації за БЗ е-ВУЕ та має стати основою для побудови складних запитів та сторінок-інтеграторів.

Наявність різноманітних типів ІО уможливорює якість пошуку в е-ВУЕ, але для цього створювати ці типи потрібно хоча би певною мірою

⁴⁰ Rogushina J. V. The Use of Ontological Knowledge for Semantic Search of Complex Information Objects // Матеріали VII міжнародної науково-технічної конференції «Открытые семантические технологии проектирования интеллектуальных систем» OSTIS-2017. — Минск : БГУИР, 2017. — С. 127–132.

системно. Йдеться про використання кількох підходів – «зверху вниз» та «знизу вгору». Підхід «зверху вниз» – від категорій верхнього рівня до їхніх підкатегорій, що чіткіше характеризують вміст (приміром, категорії соціальних комунікацій, які можна за потребою ще детальніше конкретизувати). Підхід «знизу вгору» – від статей до типів ІО. Створюючи нові статті або переробляючи існуючі, можна спробувати обирати для них тип ІО з позиції користувачів. Так, за статтею «Австро-пруська війна 1866» можна створити тип ІО «Війна», а за статтею «Автореферат» – тип ІО «Документ». Потім ці типи можна використовувати й для опису інших статей е-ВУЕ.

Технологія Вікі дає змогу створювати та використовувати для кожного ІО довільну кількість категорій, які будуються за різними принципами класифікації. Тому доцільно виділяти окремі підкатегорії для таких ІО, які мають спільний набір семантичних властивостей та які можуть зацікавити користувача. Якщо семантичні властивості усіх ІО певного типу є об'єктними, тобто посиланнями на інші ІО, то доцільно визначити категорію таких ІО. Так, якщо для персоналій зазвичай виділяють такі семантичні властивості, як «місце народження» та «країна народження», то для визначення відповідних вікі-сторінок, відповідно, слід увести категорії «місто» та «країна».

На підставі аналізу різних підходів до класифікації довільних ІО можна виділити такі базові типи ІО, як особа, група осіб, організація, географічний об'єкт, документ тощо. У середовищі Вікі такі типи ІО можуть бути представлені за допомогою апарату категорій. Для цього потрібно створити базову категорію «Типовий ІО», а потім описати її підкатегорії. Типові ІО верхнього рівня можуть бути конкретизовані для різних підгалузей. Для е-ВУЕ доцільно вводити деякі спеціалізовані підтипи ІО для окремих наукових напрямів (за класифікацією ДАК). При цьому не потрібно будувати спеціалізовані підкласи всіх ІО для кожного з наукових напрямів. Більш того, якщо це можливо, потрібно створювати підкласи ІО, спільні для кількох різних напрямів.

Розглянемо це на прикладі. Різні типи ІО можна конкретизувати по-різному для кожного з наукових напрямів. Так, для наукового напрямку «Географічні науки» можна конкретизувати не тип «Персоналії», а його

окремі підкласи. Наприклад, клас «учені» має підклас «зарубіжні вчені», а також може мати ще підтип «зарубіжні вчені-географи».

Створювати такі підтипи та пов'язувати їх із типами ІО вищих рівнів мають експерти предметної області (ПрО) – редактори відповідних наукових напрямів у співпраці з інженером зі знань (фахівцем зі штучного інтелекту). Після створення таких підтипів потрібно узгодити їх, побудувавши несуперечну систему без повторів імен властивостей.

При обробці великих обсягів інформації (як у е-ВУЕ, – десятки тисяч гасел) виникає потреба в автоматизації цього процесу на основі підходів, методів та засобів, що використовуються для менеджменту знань. Створити несуперечну й зрозумілу систему таких типів ІО надзвичайно складно навіть для людини, яка є експертом у певній ПрО, але не має навичок інженера зі знань. Крім того, при створенні системи з великою кількістю та складною структурою типів ІО недоцільно виконувати таку роботу вручну, а значно ефективніше використовувати методи та інструменти онтологічного аналізу, розглядаючи потрібні елементи семантичної розмітки як класи, екземпляри та відношення онтології відповідної ПрО.

Для представлення знань у ІС широко застосовуються онтології, що забезпечують повторне використання знань різними застосунками⁴¹. Онтології базуються на фундаментальному теоретичному базисі дескриптивних логік. Для них уже існують загальноприйняті стандарти опису, мови і програмні засоби. Особливий інтерес становить використання онтологічного аналізу як основи для обробки розподілених знань. Одним із важливих напрямів таких досліджень є інтеграція онтологій з іншими інформаційними ресурсами Web, а саме із семантичними вікі-ресурсами.

Онтологічний аналіз дає змогу перетворювати опис зовнішнього світу в набір термінів і правил їхнього використання, придатних для машинної обробки. Онтологія є специфікацією концептуалізації. Онтологію можна розглядати як БЗ спеціального виду із семантичною інформацією про визначену ПрО⁴². Компоненти, з яких складаються конкретні онто-

⁴¹ Uschold M., Gruninger M. Ontologies: Principles, Methods and Applications // Knowledge Engineering Review. – 1996. – № 11 (2). – P. 93–155.

⁴² Guarino N. Formal Ontology in Information Systems // Proceedings of FOIS'98. – Trento, Italy, Amsterdam : IOS Press, 1998. – P. 3–15.

логії, залежать від парадигми представлення, але практично всі моделі онтологій містять класи та їхні екземпляри, властивості класів, відношення між класами та екземплярами класів і обмеження їх використання.

Одним із найвідоміших напрямів керування знаннями в Web є проект Semantic Web⁴³, запропонований Тімом Бернес-Лі⁴⁴. Основна ідея цього проекту полягає в перетворенні Web у глобальну БЗ і розробці відповідних стандартів, мов і програмних засобів для обробки IP на семантичному рівні⁴⁵. Завдяки Semantic Web створено формальну мову подання онтологій OWL⁴⁶ та мову опису метаданих RDF⁴⁷. Ці мови, які фактично стали стандартом для подання знань у розподілених веб-застосунках, підтримуються великою кількістю інструментальних засобів обробки. Таким чином, при розробці сучасних інформаційних ресурсів (зокрема й на основі Wiki), доцільно орієнтуватися на сумісність саме з цими стандартами.

Щоб у подальшому використовувати запропоновану онтологічну структуру, потрібно розробити метод перетворення елементів онтології в конструкції Semantic MediaWiki (категорії і семантичні властивості)⁴⁸. На наступному етапі необхідно забезпечити можливість уточнення й удосконалення початкової онтології ПрО на основі аналізу семантично розмічених вікі-ресурсів, тобто розробити метод перетворення конструкцій Semantic MediaWiki в онтологію, представлену мовою OWL. Потім варто проаналізувати отриману онтологію, оцінити її властивості та відповідність уявленням користувача про ПрО. Ітеративне повторення цих дій має забезпечити формування адекватної онтології ПрО, яку можна використовувати в різних ІС як базу знань.

⁴³ W3C Semantic Web Activity. – URL: <http://www.w3.org/2001/sw/Activity/>.

⁴⁴ Berners-Lee T., Hendle J., Lassil O. The semanticweb // Scientific american. – 2001. – № 284(5). – P. 28–37. URL: – <https://pdfs.semanticscholar.org/566c/1c6bd366b4c9e07fc37eb372771690d5ba31.pdf>.

⁴⁵ Warren P. Knowledge Management and the Semantic Web: From Scenario to Technology. // IEEE Intelligent Systems. – 2006. – № 21. – P. 1, 53–59.

⁴⁶ OWL Web Ontology Language Semantics and Abstract Syntax. Section 2. Abstract Syntax. – URL: <http://www.w3.org/TR/owl-semantics/syntax.html>

⁴⁷ Lassila O., Swick R. Resource Description Framework (RDF) Model and Syntax Specification, W3C Recommendation. – URL: <http://www.w3.org/TR/REC-rdf-syntax>.

⁴⁸ Рогушина Ю. В. Использование семантических Wiki-ресурсов как источник онтологически знаний // «Интеллектуальный анализ информации (ИАИ-2016)» им. Т. А. Таран. Сборник трудов. – К. : Просвіта, 2016. – С. 185–193.

В ефективності використання сучасних розподілених баз знань, до яких належить також е-ВУЕ, одним із вагомих чинників є організація пошуку та навігації, що уможливорює доступ до потрібної інформації користувачеві. Щоб цей ресурс став дійсно корисним та зручним, доцільно зважати на актуальність забезпечення пошуку інформації на рівні знань⁴⁹. При цьому важливі як час доступу, так і зрозумілість і зручність користувацького інтерфейсу.

Засоби пошуку можна класифікувати на такі групи:

1. за ключовими словами (для е-ВУЕ – за гаслом статті);
2. за тематикою Про (для е-ВУЕ – за галузями знань);
3. за типом ІО (для е-ВУЕ реалізовано пошук персоналій та понять, планується реалізувати пошук інших типових ІО, до прикладу, організацій або міст);
4. за семантикою ІО (за значеннями семантичних властивостей).

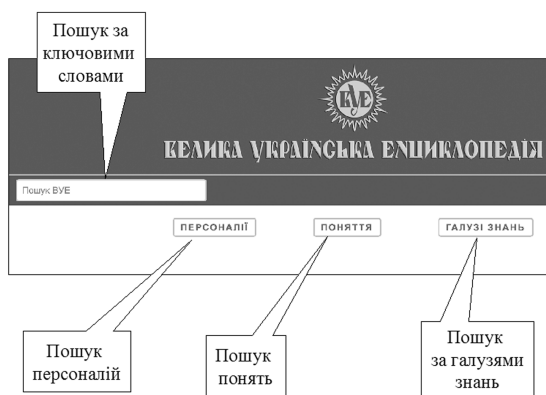

Рис. 2 Види пошуку в е-ВУЕ

Перший варіант забезпечує найшвидший доступ до інформації.

Другий базовано на загальноновживаних класифікаторах (що дозволяє формалізувати класифікацію, але ускладнює пошук для пересічних користувачів).

⁴⁹ Рогушина Ю. В. Семантичний пошук у Web на основі онтологій: розробка моделей, засобів і методів. – Мелітополь : МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2015. – 291 с.

Третій – враховує семантику інформаційного запиту користувача та дає змогу ознайомитися із семантично близькими статтями.

Четвертий тип пошуку – це семантичний пошук, результатом якого має стати ІО зі складною структурою, знання про яку (категорії та значення семантичних властивостей) використовуються в пошукових процедурах. Цей тип пошуку потребує встановлення семантичних плагінів, призначених для оперування із семантичними властивостями статей.

Проблема зіставлення онтологій і семантичних вікі-ресурсів виникає в кількох випадках.

По-перше, при створенні семантичних вікі-ресурсів необхідно спочатку сформувати набір категорій і семантичних властивостей. Але вбудовані засоби Semantic MediaWiki не дають змогу ані візуалізувати цю інформацію, ані оцінити її цілісність і несуперечність. Тому доцільно спочатку побудувати онтологію тієї ПрО, що відображається в Semantic MediaWiki, а потім використовувати цю онтологію як основу для семантичної розмітки.

По-друге, семантично розмічені вікі-ресурси динамічніші порівняно з онтологіями, – в їхньому удосконаленні та відновленні може брати участь широке коло користувачів. Вони можуть бути корисні для удосконалення відповідної онтології ПрО.

Деякі відповідності між елементами онтології ПрО і сторінок Semantic MediaWiki взаємооднозначні і можуть виявлятися автоматично, деякі – потребують додаткових уточнень користувача (таблиця 1).

Таким чином, якщо вже побудована онтологія мовою OWL, тоді її досить просто використовувати в Semantic MediaWiki. Але зворотний процес не може бути цілком автоматизований. До того ж при автоматичній генерації онтології за Semantic MediaWiki будуть загублені відомості, що містяться в OWL-онтології та стосуються характеристик класів і властивостей, що не мають аналогів у Wiki (зокрема, про еквівалентність класів і властивостей, їхнє неперетинання, область значення і визначення).

Однак частина контенту Semantic MediaWiki не може бути безпосередньо трансформована в онтології. Наприклад, той факт, що в сторінках використаний один і той самий шаблон, може бути ознакою того, що на цих сторінках описані ІО одного типу. Однак для відображення цього в

Таблиця 1. Відповідності між основними елементами онтологій і вікі-ресурсів

Semantic MediaWiki	Онтологія	З Wiki в онтологію	З онтології у Wiki
Категорія	Клас	Однозначне	
Багатозначне			
Ієрархія категорій	Ієрархія класів	Багатозначне	Однозначне
Вікі-сторінка	Екземпляр класу	Багатозначне	Однозначне
Посилання на іншу вікі-сторінку	Об'єктне відношення	Взаємо- однозначне	Взаємо- однозначне
Семантична властивість типу «сторінка»	Об'єктна властивість	Взаємо- однозначне	Взаємо- однозначне
Семантична властивість іншого типу	Властивість даних	Взаємо- однозначне	Взаємо- однозначне
Шаблон	Клас	Однозначне	Багатозначне

онтології треба створити специфічний клас і зв'язати його з елементом сторінки. Проте потім за такою онтологією неможливо зрозуміти, що треба створити у Wiki – шаблон чи категорію: вибір залежить від користувача. Для ІО зі специфічної, але формалізованою структурою доцільно створювати шаблони, а в решті випадків – сторінки, що будуть віднесені до певної категорії.

Використання онтологічного аналізу для побудови типів інформаційних об'єктів е-ВУЕ дає змогу визначити семантику цих типів, відношення між ними, проаналізувати, які типи ІО виявляються надлишковими або дублюють один одного, а які необхідно додати. Крім того, онтологія дає

змогу визначити семантику відношень між типами ІО, що відповідають типовим схемам статей е-ВУЕ з різних напрямів знань.

Створюючи онтологію ІО, потрібно виконати такі операції:

1. Побудувати та ієрархічно впорядкувати класи онтології, що відповідають категоріям е-ВУЕ.

2. Побудувати набір об'єктних властивостей онтології, що відповідають семантичним властивостям вікі-сторінок кожної з цих категорій, значеннями яких є інші вікі-сторінки (можливо, певної категорії або множини категорій).

3. Побудувати набір властивостей даних онтології, що відповідають семантичним властивостям вікі-сторінок кожної з цих категорій, значеннями яких є конкретні значення певного типу.

4. Створити екземпляри класів онтології, які відповідають вікі-сторінкам, що відносяться до категорій, що співставлені з цими класами.

5. Якщо потрібно, встановити відношення між екземплярами та іншими класами (для вікі-сторінок, що належать до понад однієї категорії).

Використання онтологій в е-ВУЕ дає змогу формально описати як окремі семантичні властивості, так і зв'язки між різними гаслами. Наприклад, якщо побудувати ієрархію категорій ІО е-ВУЕ у Protégé⁵⁰, то її легко візуалізувати у вигляді дерева.

Описуючи семантичні властивості, що пов'язують вікі-сторінки, за допомогою об'єктних властивостей онтології, можна явно вказати їхню область значення та область визначення. Так, семантична властивість «місце народження» пов'язує гасло категорії «Персоналії» з гаслами категорій «Місто», «Область» та «Країна». Крім того, можна явно вказати характеристики цієї властивості, які застосовують для логічного виведення – такі, як симетричність (приміром, для властивості «працював разом з») або транзитивність (приміром, для властивості «є нащадком»).

Наприклад, типові схеми статей із напряму «Географічні науки» містять ІО таких типів:

- стаття про незалежну державу;
- одиниця адміністративного устрою незалежної держави;

⁵⁰ Tudorache T., Nyulas C., Noy N. F., Musen M. A. WebProte ge : A collaborative ontology editor and knowledge acquisition tool for the web // Semantic web. – 2013. – № 4 (1). – P. 89–99. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3691821/>

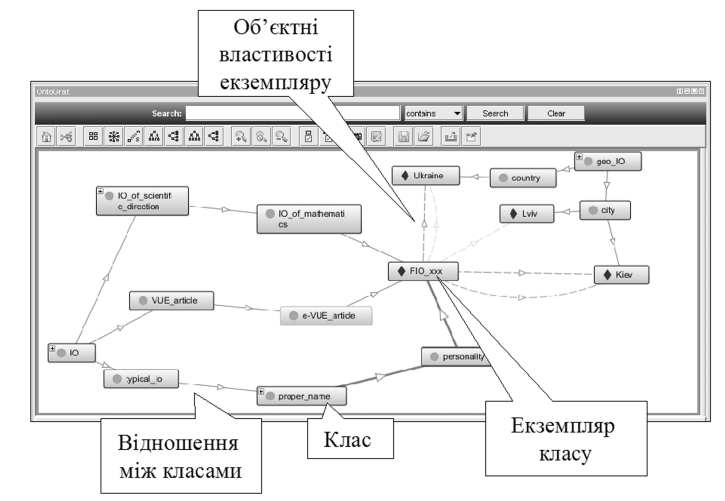

Рис.3. Візуалізація онтології категорій семантичного вікі-ресурсу

- стаття про зарубіжне місто: столицю / центр адміністративної одиниці / велике місто;
- стаття про адміністративну область України / АР Крим;
- стаття про місто в Україні;
- стаття про материк / континент.

Така класифікація відповідає методиці розробки e-VUE, але може викликати певні труднощі в процесі пошуку. На основі цієї класифікації та аналізу контенту відповідних статей можна запропонувати такі типи географічних об'єктів, як материк, держава, місто, область тощо. Для формалізації відношень між ними введемо в онтології об'єктне відношення «розташований у»: «географічний об'єкт» → «географічний об'єкт». Об'єктні відношення дозволяють встановлювати семантичні зв'язки між гаслами категорії «географічні науки», що належать до типових ІО «географічний об'єкт», приміром, вказувати, що певне місто розташоване на території певної держави. Ці відношення використовуються у семантичній розмітці гасел e-VUE відповідного типу (рис. 4).

Запропонований у роботі підхід до використання семантичних властивостей вікі-сторінок для розширення функціональних можливостей інформаційного ресурсу дає змогу значно підвищити ефективність пошуку та навігації

Рис. 4. Семантична розмітка гасла е-ВУЕ категорії «Місто»

у ньому, що є основою для повного та релевантного задоволення інформаційних потреб користувачів. Зіставлення елементів такого вікі-ресурсу з елементами онтології дає змогу, з одного боку, використовувати переваги онтологічного представлення інформації для керування знаннями (наприклад, перевіряти їх несуперечність, виконувати логічне виведення або виконувати складні запити) у різних енциклопедіях та вікі-довідниках), а з другого – перетворює енциклопедію на розподілену БЗ, яку можуть використовувати не тільки люди, а й ІС. Наявність семантичної розмітки на основі онтології відповідної предметної області значно розширює як сферу використання такого інформаційного ресурсу, так і ефективність роботи з ними. Дотримання сучасних стандартів подання знань забезпечує їх інтеперабельність.

2.5. Концептуальні засади створення інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики

Створення інформаційно-довідкових видань, зокрема інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики – складний, багатоступеневий процес, який проходить декілька етапів, що є інваріантними незалежно від характеру та змісту видання⁵¹.

⁵¹ Борчук С. М. Робота НТШ по створенню Української загальної енциклопедії // Гілея. – 2015. – № 92. – С. 41–47.

Перший етап обов'язково починається з розроблення концепції видання. Під останнім ми розуміємо сукупність взаємозв'язаних і взаємообумовлених ознак майбутнього видання, які складаються в ході редакторського аналізу початкової інформації, вимог до майбутнього видання, що висуваються, обґрунтування його характеристик тощо. Створити концепцію⁵² – означає спроектувати майбутнє видання, закласти підвалини (основу) видання, характер і зміст читачьких потреб, вид літератури, типові ознаки видання. Таким чином, концепцією визначається вся подальша творча і практична робота над виданням.

Після розробки та деталізації концепції видання починається робота над другим етапом – створенням його робочого словника, який є безпосереднім практичним втіленням концепції видання. Словник видання – це зібрання слів та словосполучень, розташованих за певним принципом. Такими принципами зазвичай виступають алфавітне, галузеве, тематичне, алфавітно-тематичне розташування термінів у словнику⁵³. Інформаційно-довідкові видання з астрономії та астрофізики відносяться до категорії галузевих. Очевидно, що словник такого видання також є галузевим і відображає існуючу структурно-логічну модель цієї галузі знань. Якщо таке видання є енциклопедичним, то його словник, залишаючись по своїй суті галузевим, водночас є універсальним, адже виступає в якості універсальної термінологічної множини даної галузі, обумовлює весь спектр термінологічної індивідуальності, яка відрізняє дане видання від інших в тому числі й від споріднених за принципами побудови.

Процес створення словника базується на концептуальних засадах його побудови⁵⁴, які є інформаційно-практичним втіленням концепції видання.

⁵² Дзюба І. Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf>

⁵³ Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 71–84.

⁵⁴ Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії: Постанова Президії НАН України (№ 264 від 18.10.2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/postanova_264.pdf

Черниш Н. І. Концептуальні засади української енциклопедичної справи (з редакторського досвіду М. П. Бажана) // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 177–185.

Такими концептуальними засадами виступають критерії відбору термінів (гасел). Наприклад, у практиці інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики ними можуть бути наступні критерії:

- терміни, які відносяться до категоріальних, базових понять астрономії та астрофізики;
- поняття та терміни, які демонструють сучасні відкриття і досягнення в астрономії та астрофізиці;
- поняття та терміни які характеризують процеси та явища на різних ієрархічних структурних рівнях Всесвіту;
- поняття та терміни, які відображають історію розвитку астрономії та астрофізики, її інструментарію;
- поняття та терміни, які описують еволюцію поглядів на світобудову, явища та процеси у Всесвіті;
- поняття та терміни сучасної наукової термінології, яка відображає розвиток передових сучасних напрямів астрономії та астрофізики (позаатмосферна астрономія, гравітаційні детектори, космологія, квантова теорія поля тощо).
- поняття та терміни, які включено до шкільних програм та програм вищих навчальних закладів з астрономії, астрофізики та затверджених МОН України;
- загальноновживаність терміна в науковій та науково-популярній літературі з астрономії та астрофізики;
- поняття і терміни, що відображають характер фізичних законів, якими описуються явища та процеси на небесних тілах та Всесвіту як цілого;

Термінологічне наповнення словника за такими критеріями неодмінно вимагає проведення категоризації реєстру гасел. Побудова чіткої та стрункої системи категорій гасел неможлива без її структурування на надкатегорії та підкатегорії різних порядків деталізації і дозволяє впорядкувати терміни в певну систему єдиного логічно цілого термінологічного поля.

У літературі з енциклопедистики⁵⁵ виділяють такі основні ознаки терміна:

⁵⁵ Денисов П. Н. Принципы отбора лексики для учебных словарей // Вопросы учебной лексикографии / Под. ред. П. Н. Денисова и Л. А. Новикова. – М., 1969. – С. 13–19.

Денисов П. Н. Энциклопедистика и лексикография // Актуальные проблемы современной лексикографии. Материалы научно-практической конференции / Отв. ред. Ю. А. Бельчиков. – М., 1999. – С. 7–15.

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.kiev.ua>

- 1) має чітке визначення, зафіксоване у словнику;
- 2) однозначний у межах певної термінологічної системи або має тенденцію до однозначності;
- 3) точний і не залежить від контексту;
- 4) стилістично нейтральний;
- 5) системний (класифікаційна системність, словотвірна системність);
- 6) відсутність синонімів у межах однієї терміносистеми;
- 7) лаконічність (стислість) у плані вираження.

Сукупність термінів, співвідносних один з одним на понятійному, дериваційному, семантичному та граматичному рівнях складає терміносистему певної галузі науки⁵⁶.

Незалежно від галузі науки кожна термінологічна система (термосистема) має характерні спільні риси⁵⁷. Зокрема:

- 1) терміносистема є певною сукупністю термінів, що виконує комунікативно-тематичне чи комунікативно-ситуативне завдання;
- 2) елементи структури безпосередньо чи опосередковано пов'язані між собою;
- 3) немає жодного терміна, який би не належав до якоїсь терміносистеми або одночасно до кількох;
- 4) межі між терміносистемами можуть бути більш або менш чіткими;
- 5) терміносистеми можуть накладатися одна на одну, утворюючи зону перетину, тобто певну групу термінів, спільних для кількох терміносистем;
- 6) терміносистемою може «користуватися» як окрема галузь, так і кілька галузей одночасно, що вказуватиме на статус такої термінології як міжгалузевої.

При створенні тематичного словника гасел за категоріями, підкатегоріями різного рівня деталізації необхідно критично проаналізувати не

⁵⁶ Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 р.). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – 113 с.

⁵⁷ Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 р.). – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – 282 с.

лише набір термінів, але й логічні та семантичні зв'язки між ними до реєстру гасел галузевого інформаційно-довідкового видання мають бути включені базові поняття з усіх розділів галузі знань, якщо таке видання має енциклопедичний характер.

Важливим аспектом при укладанні реєстру гасел є створення карток категорій⁵⁸. Картки категорій – важливий інструментарій для упорядкування масиву гасел та формування схем статей для інформаційно-довідкових видань. Картки категорій гасел є однією із засад побудови графу термінів. Картка категорії найбільш повно та багатогранно описує категорію в системі інших категорій. Побудова графів термінів дозволяє застосувати до процесу впорядкування гасел комп'ютерну обробку матеріалу, адже практично кожне гасло змістовно пов'язане з іншими, отже, виникає надзвичайно складна система взаємних посилань, яка дає можливість повніше сформулювати цілісне уявлення про предмет чи явище і яка обов'язково призведе до повторів, якщо процес сортування робити вручну. Для електронної версії інформаційно-довідкових видань, в тому числі з астрономії та астрофізики, непересічне значення має наявність тегів. Останні дають можливість вишукувати споріднені та синонімічні гасла з їх повного реєстру.

Розглянемо принципи категоризації словника термінів з астрономії, астрофізики та космонавтики⁵⁹ для універсальної галузевої енциклопедії та «Великої української енциклопедії», враховуючі низку специфічних особливостей графу термінів із вказаних галузей науки.

⁵⁸ Чорна М. В. Основні принципи формування картки категорії // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 45–48; Розкладай К. А. Картка категорії та картка статті у структурі роботи над Великою українською енциклопедією // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 48–50.

⁵⁹ Астрономічний енциклопедичний словник / Головна астрономічна обсерваторія НАН України; За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсуня. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. – 548 с.; Физика космоса. Маленькая энциклопедия / Ред.-кол.: Ю. Н. Дрожжин-Лабинский и др. – М. : Советская энциклопедия, 1986. – 784 с.; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы. Биографический справочник. – К. : Наукова думка, 1977. – 416 с.

Термінологічний простір інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики можна розбити на такі підпростори: базові поняття – терміни, які мають багато похідних понять і є узагальненими поняттями для окремих підкатегорій гасел, вузькоспеціалізовані терміни, терміни, які входять до певної підкатегорії за формальними ознаками, терміни, що описують фізичні явища, події, закономірності, процеси. Кожна з цих груп (термінологічного підпростору) гасел потребує узгодження спільних понять із суміжними науками.

Термінологічний простір інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики має багато спільних гасел з такими суміжними науками як: фізика, космонавтика, хімія, геологія, мінералогія. Тому графі термінів суміжних наук обов'язково мають спільні елементи – дерева графів утворюють «сад» графів. Образно кажучи, одним із завдань укладачів інформаційно-довідкової літератури є ретельний добір спільних елементів дерев графів одного «саду» та постійний догляд за «здоров'ям» мешканців «саду»: заміна застарілих термінів, введення нових в наступних перевиданнях та доповненнях.

Укладання реєстру гасел з астрономії та астрофізики ускладнюється тим, що частина понять та термінів дуже добре категоризується, а частина може бути віднесена до тієї чи іншої категорії (підкатегорії) умовно і включення терміна до складу категорії (підкатегорії) є фактично суб'єктивним актом укладача гасел⁶⁰.

Необхідно відзначити, що словник термінів з астрономії та астрофізики має ряд особливостей своєї структури. Наведемо деякі з них.

1. Власні назви зір не мають усталеної та офіційно затвердженої транскрипції. Це призводить до багатьох варіантів подачі назв зір і виникає необхідність у виборі певного варіанту для включення в реєстр гасел, або до потреби подавати назви зір у варіативній формі.

⁶⁰ Межжеріна Я. О. Особливості категоризації реєстру гасел Великої української енциклопедії за напрямом «біологія» // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 50–56; Розкладай К. А. Критерії добору енциклопедичних гасел у соціогуманітаристиці: проблема та способи її розв'язання (на прикладі літературознавчої складової Великої української енциклопедії) // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 56–61.

2. Додатковою проблемою є наявність у значної кількості зір декількох назв. Це також призводить або до вибору певного варіанту назви для включення в реєстр гасел, або до потреби подавати всі відомі назви зорі.

3. Потребує окремого вивчення питання про включення до реєстру гасел найменувань астероїдів. На вересень 2017 р. астрономами детектовано та внесено до каталогів 739 062 астероїди, з них для 496 915 точно розраховані параметри орбіт і присвоєний офіційний номер. Решта астероїдів (242 147) мають лише тимчасові позначення. Лише 19 205 з астероїдів мають офіційно затверджені найменування. Зрозуміло, що до реєстру гасел нема ніякого сенсу включати майже мільйон об'єктів. Але постає питання: які ж з астероїдів включати до реєстру, а які – ні? Це доволі непросте питання і воно може бути багатоваріантним у своєму розв'язанні.

До реєстру гасел категорії «Астероїди» мають бути включені такі групи астероїдів:

а) астероїди, діаметри яких перевищують 50 км. Загальна кількість астероїдів цієї групи близько 900;

б) астероїди, які є родоначальниками астероїдних груп та родин. Загальна кількість астероїдів цієї групи близько 100, з них деякі входять до складу астероїдів попередньої групи;

с) астероїди, які є потенційно небезпечними для мешканців Землі (Група астероїдної небезпеки). Загальна кількість астероїдів цієї групи (січень 2017 р.) 1090. Але лише близько 50 з них при зіткненні з Землею можуть призводити до катастрофічних наслідків і тому можуть бути внесені до реєстру гасел;

д) Астероїди, які вивчені автоматичними космічними станціями (АКС). Практично всі з цих астероїдів входять до першої групи;

е) Астероїди з аномальними (екстремальними) значеннями параметрів орбіт. Кількість астероїдів цієї групи, які не увійшли до складу попередніх груп може бути оцінена в кількості 50–100 об'єктів в залежності від вибору критерію «аномальності/екстремальності».

ф) Троянські астероїди. Загальна кількість астероїдів такого типу станом на листопад 2015 р. складала 6 205 об'єктів. Але якщо до них застосувати критерії відбору згідно з пунктами а) та е), то можна стверджувати,

що нових кандидатів з групи троянських астероїдів до включення до реєстру гасел ми не знайдемо.

Таким чином, загальна кількість астероїдів, яка може бути запропонована до включення до реєстру гасел в категорії «Астероїди» налічує близько 1100 об'єктів. Звичайно, ця кількість може бути скоригована як в сторону збільшення вказаної кількості, так і в сторону її зменшення в залежності від концепції інформаційно-довідкового видання, так і від інших причин. Але при цьому незмінним фактором для включення до реєстру гасел залишається важливість (або семантична цінність) гасла, уживаність терміна (частотність його використання в енциклопедичній та іншій інформаційно-довідковій літературі).

4. Ускладнює добір термінів до реєстру гасел та обставина, що наявна велика кількість неофіційних (не затверджених МАС) назв деталей рельєфу небесних тіл, які в останні роки інтенсивно вивчались КА та зондами (Меркурій, Веста, Церера, Плутон, Харон, супутники Плутона, Сатурна). Постає питання про можливість включення до реєстру гасел неофіційних назв деталей рельєфу небесних тіл та в можливій їх кількості.

5. Виникає також питання про можливість включення до реєстру гасел деяких гіпотетичних об'єктів, в тому числі з не до кінця зрозумілими станами матерії, які тим не менше, широко використовуються у науковій та науково-популярній літературі з астрономії, астрофізики, космології. Маємо на увазі такі об'єкти як чорні діри (мікромасивні, середньої маси, масивні та надмасивні, екстремальні, електронні, планківські, віртуальні), екзотичні об'єкти зоряної природи (зорі: преонні, кваркові, бозонні, планківські, залізні, чорні, Q, темної матерії, квазізорі, кваркові нові, об'єкти Торна-Житкова; чорні карлики), гравастари, космічні струни, бульбашки Хаббла, екзотичні галактики (понадгалактика, темна галактика, антигалактика), супутник супутника, сфера Дайсона та інші.

6. Ще однією проблемою інформаційно-довідкової літератури з астрономії та астрофізики ми вбачаємо недостовірність значень багатьох параметрів астрофізичних об'єктів таких як відстані до об'єктів, їх світності, радіуси або характерні розміри, маси, хімічний склад, температура тощо. Зрозуміло, що значення всіх цих параметрів будуть уточнюватись в процесі розвитку методів, інструментарію, теоретичних розробок і не є остаточними. Але включення до інформаційно-довідкової літератури

статей про цікаві за астрофізичними параметрами об'єкти вимагає обов'язкової згадки про гіпотетичність або вірогідність того, що ці параметри є остаточно визначеними.

7. Проведений аналіз статей з астрономії, астрофізики, космонавтики в універсальних енциклопедіях, інформаційно-довідкових виданнях, науковій та науково-популярній літературі, в галузевих енциклопедіях показав, що термінологічне поле цих видань значною мірою складається з гасел біографічного характеру. Для окремих енциклопедичних видань цей показник становить близько 40 % загального числа гасел (не враховуючи енциклопедії та довідкові видання біографічного змісту). Це зумовлює потребу ретельного опрацювання критеріїв включення окремих персоналій до реєстру гасел енциклопедій та інших інформаційно-довідкових видань.

8. Постає також питання про включення до реєстру гасел термінів, що описують явища, поняття, події, які вживались в науці протягом тривалого часу, домінували протягом певного історичного періоду, були науковими доктринами, але поступово втратили наукову цінність. До цієї категорії відносяться і назви деяких не існуючих сузір'їв, ціла низка застарілих термінів. Можливо, що при вирішенні питання про включення до реєстру гасел застарілих термінів та тих, що втратили наукову значимість треба виходити з позицій «історичного значення» терміна, його впливу на розвиток нової наукової парадигми.

Структурованість (надкатегорії, категорії, підкатегорії різного рівня деталізації), цілісність, смислова вага (кількість похідних та споріднених термінів, кількість зв'язків у графі термінів з іншими гаслами (так званий внутрішній індекс цитованості гасел) є одними з основних принципів добору термінів до реєстру гасел інформаційно-довідкових видань.

Виходячи з вище сказаного, категоризація енциклопедичного словника термінів з астрономії та астрофізики універсальної галузевої енциклопедії або «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) може мати такий вигляд:

Надкатегорії

Тіла Сонячної системи

Методи астрономічних досліджень

Зорі та галактики

Персоналії

Незор'яні об'єкти Всесвіту

Космологія та космогонія
Каталоги, періодичні видання, довідкова література
Ієрархічні структури та великомасштабна картина Всесвіту
Категорії та підкатегорії першого рівня деталізації:

- Астероїди
 - Проекти по дослідженню астероїдів
 - Класи та групи астероїдів
 - Список астероїдів
 - Потенційно небезпечні астероїди
 - Транснептунові об'єкти – малі тіла Сонячної системи
 - Супутники астероїдів
- Астрономічні прилади
 - Давні астрономічні інструменти
 - Детектори
 - Космічні телескопи
 - Телескопи земного базування
- Астрономічні спілки
- Терміни в галузі астрономія та астрофізика
- Галактики
 - Морфологічна класифікація галактик
 - Групи та скупчення галактик
- Зорі
 - Типи зір
 - Загальні характеристики зір та їх еволюція
 - Власні назви зір
 - Гравітаційно зв'язані групи зір
- Великомасштабна структура Всесвіту
- Космічні апарати (КА)
 - Пілотовані КА
 - Автоматичні космічні станції (АКС)
 - Зонди
 - Ровери
- Дифузна матерія
 - Газові оболонки
 - Газопилові комплекси та їх фракції

- Мікроматерія, космічний пил та метеороїди
 - Космічний пил
 - Електромагнітні поля
 - Елементарні частинки
 - Корпускулярне випромінювання
 - Метеороїди
- Космонавти, астронавти, тайконавти
- Імпактні явища та процеси в космосі
 - Астроблеми
 - Ударні кратери на поверхнях планет та астероїдах
 - Інші явища імпактного характеру
- Обсерваторії
 - Давні обсерваторії
 - Сучасні обсерваторії
- Персоналії астрономів та астрофізиків
 - Персоналії українських астрономів та астрофізиків
 - Персоналії іноземних астрономів та астрофізиків
- Екзопланети
 - Типи екзопланет
 - Списки екзопланет
 - Власні назви екзопланет
 - Методи детектування екзопланет
- Планети Сонячної системи та їх супутники
 - Планети Сонячної системи
 - Супутники планет Сонячної системи
- Карликові планети
 - Карликові планети
 - Супутники карликових планет
- Нагороди та премії в галузі астрономії, астрофізики та космонавтики
- Періодичні видання та каталоги
 - Періодичні видання з астрономії та астрофізики
 - Довідкова література з астрономії та астрофізики
 - Каталоги астрономічних тіл
- Космологія та суміжні питання
- Гіпотези про деякі класи небесних тіл та процеси у Всесвіті

- Астрономічна та астрофізична термінологія в науково-фантастичних творах

- Текстура та рельєф поверхонь небесних тіл

- Сузір'я

- Сучасні сузір'я

- Відмінені сузір'я

- Астеризми

Прикладами більш детальної деталізації (до підкатегорій п'ятого рівня) можуть бути наступні:

Категорія «Зорі». Підкатегорії: підкатегорія 1-го рівня деталізації – «Нестационарні зорі»; підкатегорія 2-го рівня деталізації – «Змінні зорі»; підкатегорія 3-го рівня деталізації – «Пульсуючі змінні»; підкатегорія 4-го рівня деталізації – «Цефеїди»; підкатегорія 5-го рівня деталізації – «Цефеїди сферичної складової галактик».

Категорія «Галактики». Підкатегорії: підкатегорія 1-го рівня деталізації – «Спиральні галактики»; підкатегорія 2-го рівня деталізації – «Спиральні галактики з баром»; підкатегорія 3-го рівня деталізації – «Спиральні галактики типу SBd»; підкатегорія 4-го рівня деталізації – «Спиральні галактики Маркаряна типу SBd».

Категорія «Астероїди». Підкатегорії: підкатегорія 1-го рівня деталізації – «Астероїди – транснептунові об'єкти (ТНО)»; підкатегорія 2-го рівня деталізації – «Резонансні ТНО»; підкатегорія 3-го рівня деталізації – «Плутіно»; підкатегорія 4-го рівня деталізації – «Плутіно типу М».

Аналіз проблеми добору та класифікації термінів з астрономії та астрофізики призводить до прогнозованої кількості гасел близько 8 000 гасел, не враховуючи міждисциплінарні терміни. Таким чином, галузеві енциклопедичні видання з астрономії та астрофізики повинні містити до 10 000 статей різних за глибиною та деталізацією подачі матеріалу.

В усіх випадках добір матеріалу до інформаційно-довідкових видань вимагає алгоритму обробки та презентації наявної інформації. Таке видання повинне бути максимально доступним якомога ширшому колу читачів, адже основне завдання енциклопедичних та інформаційно-довідкових видань, в тому числі з астрономії та астрофізики – популяризувати здобутки української та світової науки; забезпечувати широкі верстви читачів навчальними та довідковими матеріалами.

Виходячи з концепції видання і комбінуючи в різній кількості вказані категорії термінів та вибираючи різні рівні їх деталізації, можна отримати велику кількість різнопланових за змістом та за глибиною подачі матеріалу інформаційно-довідкових видань з астрономії та астрофізики.

2.6. «Українська бібліотечна енциклопедія»: практичні аспекти реалізації

Науково-інформаційний проект «Українська бібліотечна енциклопедія» (далі – УБЕ) бере свій відлік з 2010 р. Саме того року керівництвом Національної парламентської бібліотеки України (з грудня 2016 р. заклад має нове найменування – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) було прийнято принципове і зважене рішення ініціювати створення силами провідних працівників книгозбірні та за добровільною участю на громадських засадах фахівців з усіх регіонів держави першої в Україні наукової енциклопедії з бібліотечної справи та споріднених з нею гуманітарних сфер діяльності – бібліографії, книгознавства, документознавства, інформатики, культурології тощо.

Об’єктивні передумови для започаткування роботи над енциклопедією вже існували: значна кількість висококваліфікованих спеціалістів, у т. ч. з науковими ступенями і званнями (тобто і практиків, і теоретиків бібліотечної галузі); динамічне оновлення теоретичних концепцій та започаткування нових напрямів практичної діяльності у бібліотеках; безперервне вдосконалення і розширення терміносистеми бібліотечної справи; зрештою, потенціал українських книгозбірень як важливого соціального інституту сучасного суспільства. Загалом Україну з повним правом можна називати розвинутою бібліотечною державою, бо маємо велику кількість цих закладів різного профілю – від шкільких до спеціальних, спеціалізованих, публічних, наукових, багатющі фонди, освічені кадри, багату історію, що бере відлік з бібліотеки великого князя Ярослава Мудрого, закладеної 1037 р., тобто 980 років тому на території Софійського собору у Києві. Єдине, чого бракувало серед абсолютної більшості потенційних авторів УБЕ – досвіду роботи над статтями енциклопедичного характеру і взагалі над енциклопедіями. Тому згаданий науково-інформаційний проект починався з повного нуля. Утім, у світі лише лічені країни мають досвід підготовки і видання бібліотечних ен-

циклопедій – США, Великобританія, Польща, Росія, Німеччина. Не випадково майже всі вони входять до числа найбільш економічно розвинутих держав.

Розвиток бібліотечної справи і наук документно-комунікаційного циклу в Україні, фахова підготовка провідних співробітників наукових книгозбірень і викладачів профільних ВНЗ нині досягли такого рівня, коли постає нагальна потреба в систематизації, узагальненні та популяризації сукупності знань і здобутків у бібліотечній сфері у максимально компактній і загальнодоступній формі.

Основна мета УБЕ – репрезентація за засадах об'єктивності, науковості, всебічності, бібліотечної справи в Україні в її сучасних адміністративно-територіальних кордонах як важливої складової української культури, науки, освіти, наукове узагальнення й систематизація знань, накопичених у вітчизняній бібліотечній сфері. Важливою метою укладачі УБЕ вважають збереження і примноження національних традицій і особливостей в організації діяльності українських бібліотек, що мають тисячолітню історію хранителів цивілізаційних здобутків. На відміну від, скажімо, російської «Библиотечной энциклопедии»⁶¹, де зроблено спробу характеризувати стан бібліотечної справи у більшості країн світу та подати відомості про найвідоміших представників світового бібліотечного руху, до УБЕ не включається інформація про бібліотечну справу та її видатних репрезентантів поза межами України. Виняток становлять статті про вихідців з України та бібліотечну справу у найбільших осередках української діаспори, наприклад, про Українську бібліотеку ім. Симона Петлюри в Парижі та її багаторічного керівника Івана Рудичіва). В УБЕ також подаються статті про міжнародні організації та програми, що пов'язані з бібліотечною справою і в роботі яких брала чи бере участь Україна (ЮНЕСКО, ІФЛА – Міжнародна рада бібліотечних асоціацій, міжнародна програма «Пам'ять століть» та ін.).

У структурі науково-дослідного відділу НБУ ім. Ярослава Мудрого у 2011 р. створено сектор енциклопедичних досліджень, на який покладено основні завдання, пов'язані з підготовкою енциклопедії: розробка про-

⁶¹ Библиотечная энциклопедия / Рос. гос. б-ка ; гл. ред. Ю. А. Гриханов; сост.: Е. И. Ратникова, Л. Н. Уланова. – М. : Пашков дом, 2007. – 1300 с.

екту концепції УБЕ; формування Словника енциклопедії; координація роботи структурних підрозділів НБУ з підготовки статей за профілем їх діяльності; взаємодія з іншими книгозбірнями та авторами, що працюють поза НБУ; наукове редагування статей та ін. У складі сектору – два кандидати наук та один фахівець, що має філологічну, редакторську освіту та відповідний досвід роботи.

Організаційний, підготовчий етапи по створенню УБЕ вимагали досить багато часу. Проект концепції «Української бібліотечної енциклопедії» пройшов апробацію у структурних підрозділах НБУ. У 2011 р. він був також оприлюднений на сторінках фахового журналу «Бібліотечна планета»⁶² для загального ознайомлення і отримання конструктивних зауважень і пропозицій, схвалений Вченою радою Бібліотеки та затверджений наказом по Бібліотеці № 4/1 від 23.01.2012 р. Так само кілька разів на різних рівнях обговорювався Словник УБЕ, до якого постійно вносились і продовжують вноситись корективи. Загалом до Словника включено близько 1500 гасел.

Для авторів, що пишуть статті для УБЕ, у 2012 р. було підготовлено і видано відповідні «Методичні рекомендації»⁶³, в яких викладено загальні вимоги до підготовки статей, зокрема щодо достовірності відомостей, прийомів опрацювання і підбору матеріалів для УБЕ, технічні вимоги, що висуваються до текстів, запропоновано типові схеми статей у рамках тих чи інших тематичних блоків.

До написання статей прагнемо залучати кваліфікованих і обізнаних спеціалістів з усіх регіонів України, це є нашою принциповою метою. Перевагу надаємо особам з науковими ступенями, з ними ведемо відповідні перемовини.

Первісно передбачалося, що УБЕ буде друкованим однотомним спеціалізованим науково-популярним виданням обсягом 100–120 авт. арк. і накладом в 2,5–3 тис. пр. Загалом в УБЕ планувалося вмістити близько 1200–1500 статей. З огляду на обсяг УБЕ більшість статей мали бути

⁶² Концепція «Української бібліотечної енциклопедії» : проект // Бібліотечна планета. – 2011. – № 1. – С. 30–32. – Режим доступу до електронної версії: <http://profy.nplu.org/file/lp-51.pdf>

⁶³ Методичні рекомендації для авторів «Української бібліотечної енциклопедії» / Уклад.: С. Л. Зворський, Л. М. Любаренко, Г. П. Нелипа. – К., 2012. – 28 с. – Режим доступу до електронної версії: nplu.org/storage/doc/Osn.doc

короткими, у формі гасел-визначень, а кількість ілюстрацій – жорстко обмеженою. На це авторів статей націлювали і згадувані «Методичні рекомендації»⁶⁴. Відповідно, робились і спроби розрахунку обсягу статей у межах лімітів.

У 2014 р., з урахуванням непростой економічної, політичної, військової ситуації в Україні було прийнято принципове рішення про переведення науково-інформаційного проекту «УБЕ» з друкованого в електронний формат. Таке рішення виявилось цілком виправданим, тим більше що тенденція переведення енциклопедій в електронний формат стає світовим трендом. У Росії саме з економічних причин (відсутність коштів на друкування) вихід у світ вже згадуваної «Библиотечной энциклопедии»⁶⁵ відбувся з трирічним запізненням, певна частина інформації, викладена у виданні, вже на момент друкування виявилась застарілою.

Було внесено відповідні зміни до концепції УБЕ й енциклопедія готується у електронному вигляді з представленням на окремому сайті НБУ ім. Ярослава Мудрого в режимі он-лайн за адресою: <http://ube.nplu.org/>. (див. рис. 1).

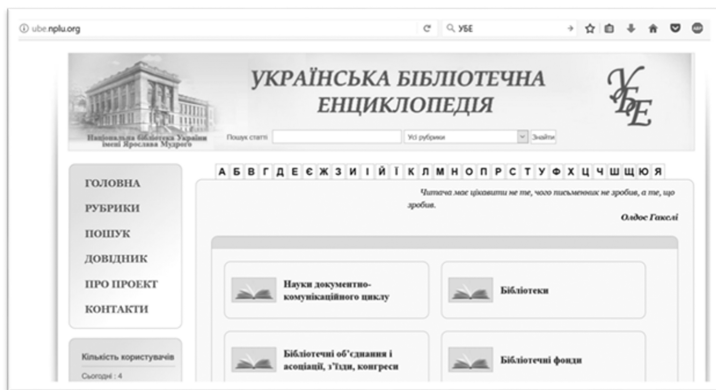

Рис. 1 Головна сторінка сайту Української бібліотечної енциклопедії

⁶⁴ Методичні рекомендації для авторів «Української бібліотечної енциклопедії» / Уклад.: С. Л. Зворський, Л. М. Любаренко, Г. П. Нелипа. – К., 2012. – 28 с. – Режим доступу до електронної версії: nplu.org/storage/doc/Osn.doc

⁶⁵ Библиотечная энциклопедия / Рос. гос. б-ка ; гл. ред. Ю. А. Гриханов; сост.: Е. И. Ратникова, Л. Н. Уланова. – М. : Пашков дом, 2007. – 1300 с.

Відтоді відбувається постійний процес послідовного наповнення зазначеного Інтернет– ресурсу новими статтями. Станом на середину жовтня 2017 р. вже включено понад 450 статей (тобто, приблизно 1/3 від запланованого обсягу енциклопедії) близько 130 авторів із 40 організацій та установ.

У розділі «Про проект» міститься основна інформація про УБЕ, що надає можливість скористатися активними посиланнями на «Концепцію УБЕ» та «Методичні рекомендації для авторів УБЕ».

Список абrevіатур та скорочень, а також інформацію про авторів УБЕ з короткою інформацією про них (посада, науковий ступінь, вчене звання) і активні посилання на написані ними статті розміщено у розділі «Довідник».

Переваги УБЕ в електронному форматі є очевидними: загальнодоступність цього інформаційно-довідкового ресурсу (це суттєвий чинник в умовах перманентних обмежених асигнувань на комплектування публічних і наукових книгозбірень), оперативність в інформуванні користувачів, відсутність затрат на друкування енциклопедії та обмежень в обсязі статей та ілюстративних матеріалів, можливість виставлення статей з більшим обсягом тексту та ілюстративних матеріалів та можливість постійного внесення оновлених статистичних, біографічних, фактографічних, бібліографічних відомостей тощо. Застосування внутрішніх посилань та гіперпосилань уможливорює, при потребі, зручний миттєвий перехід до інших статей, а також до ресурсів організацій та установ, чії матеріали вже розміщено в УБЕ.

Сайт створений працівниками НБУ ім. Ярослава Мудрого за допомогою операційної системи Linux, мовою програмування PHP, з використанням БД MY SQL та розміщується на сервері Apache. Має ергономічний інтерфейс і зручний сервіс. Ставилося завдання зробити сайт максимально зручним для користування, з можливістю використання низки сервісних можливостей, наприклад: рубрикація контенту УБЕ; пошук потрібної статті за рубриками, абеткою чи пошуковим запитом; відомості про авторів статей та їх назви, лічильники відвідувань ресурсу, загальної кількості відкритих для доступу статей; контакти для зворотного зв'язку, отримання від користувачів зауважень і пропозицій тощо. Отже, маємо цілком оригінальний інформаційно-довідковий продукт, який користується помітною популярністю серед користувачів. Сайт під'єднано до

сервісу Google Analytics. Наприклад, за даними за вересень 2017 р. сайт УБЕ відвідало 2518 користувачів (без співробітників), які переглянули 5839 сторінок. (див. рис. 2)

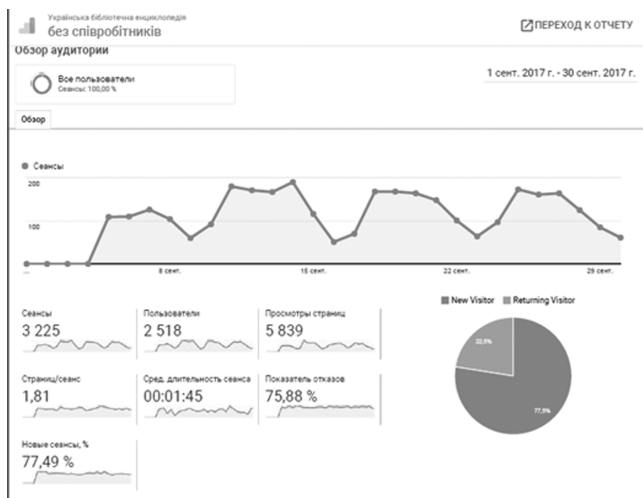

Рис. 2. Огляд аудиторії (користувачів УБЕ) за даними Google Analytics за вересень 2017 р.

За цільовим та читацьким призначенням УБЕ адресована широкому колу читачів: фахівцям бібліотечної та інформаційної сфер, інших напрямів соціогуманітарної діяльності, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, держслужбовцям, користувачам бібліотек тощо. Знання, акумульовані в УБЕ, покликані давати відповіді на різноманітні питання наукового, освітнього і практичного характеру.

Основними критеріями, що покладаються в основу створення «УБЕ», є актуальність, універсальність, науковість, вичерпність та достовірність інформації.

Актуальність і суспільна затребуваність підготовки енциклопедії перш за все пов'язані з утвердженням інтелектуальної незалежності української нації і держави, усталенням законодавчої і нормативної бази діяльності бібліотек, запровадженням системи державних стандартів України, що стосуються діяльності бібліотек тощо.

Критерії універсальності та вичерпності висувають перед авторами й укладачами УБЕ завдання максимально всебічного розкриття в концентрованій формі основних понять бібліотечної справи та частково суміжних сфер діяльності (права, економіки, інформатики, книгознавства, книжкової справи, архівознавства, документознавства, соціології, психології, педагогіки тощо).

Застосування критерію науковості вимагає від авторів, укладачів, редакторів УБЕ дотримання таких принципів: максимальної об'єктивності у висвітленні стану бібліотечної справи, відстороненості від власних та за-позичених упереджених трактувань і оцінок явищ і подій, раціоналістичної (достатньої) обґрунтованості, коли зміст окремої статті має бути виваженим, збалансованим, вичерпним, ґрунтуватися на самокритичності і водночас не містити другорядних, несуттєвих деталей; особливій організації, системності у викладі знань про об'єкт, що описується у статті за певною схемою;

Достовірність визначає ступінь об'єктивного, точного відображення подій, фактів, що мали місце в бібліотечній справі України.

За структурою основного тексту УБЕ формується на основі окремих статей (гасел) різного обсягу і за алфавітним принципом розташування матеріалів. До енциклопедії включаються статті про: історичне минуле та сучасний стан бібліотечної справи в Україні в цілому та в окремих регіонах; мережі бібліотек за різними типологічними ознаками; великі бібліотеки – науково-методичні, бібліографічні, інформаційні центри у своїй галузі; науково-дослідну, бібліографічну, методичну діяльність бібліотек; бібліотечні фонди; користувачів бібліотек та їх вивчення; бібліотечні кадри; видатних діячів бібліотечної справи; окремі питання суміжних наук та дисциплін (документознавство, книгознавство, інформатика, архівна справа, соціологія); термінологічні аспекти, пов'язані з бібліотечною справою, бібліографією, інформатикою. Загалом у процесі укладання робочого і постійно коригованого Словника УБЕ (наразі він включає близько 1300 гасел) сформовано 17 тематичних розділів (блоків), більшість з яких перелічено вище.

Найскладнішими і багатоаспектними вбачаються статті історико-регіонального змісту, об'єднані в тематичний блок «N-ська область. Бібліотечна справа». Незважаючи на те, що майже в усіх областях України в останні 20–25 років помітно активізувалась науково-дослідна робота з вивчення

історії окремих бібліотек та бібліотечної справи на рівні окремих районів і міст, в цілому на обласному рівні узагальнюючі дослідження з цієї теми досі не проводились, відповідно бракує й напрацювань, наукових публікацій, баз даних як джерельної бази для написання розгорнутої статті про зародження, становлення, розвиток і перспективи бібліотечної справи, мереж книгозбірень різного відомчого підпорядкування в тій чи іншій області.

З урахуванням «енциклопедичного буму» в Україні, появою окремих галузевих енциклопедій і енциклопедичних словників соціогуманітарного спрямування, зокрема з книгознавства, інформатики тощо, в УБЕ відображаються, головним чином, лише основні поняття цих та інших суміжних з бібліотечною справою галузей.

Залежно від типу і змісту статей, вони мають різний обсяг. Великими (до 0,5 авт. арк.) є узагальнюючі статті, що відображають поняття, яким властиві багатогранність характеристик, ієрархічність структури, широкий соціальний чи історичний контекст. Середніми за обсягом (до 0,25 авт. арк.) є статті оглядового чи довідкового характеру. Статті-дефініції, завдання яких – дати роз'яснення того чи іншого терміна, є короткими, до 5 речень. До всіх узагальнюючих та до абсолютної більшості оглядових і довідкових статей додається пристатейна бібліографія.

Як свого часу вихід у світ загальних (універсальних) енциклопедій, їх обсяг і глибина наповнення свідчив про рівень розвитку знань та інтелектуальний потенціал держави і певною мірою був мірилом її престижу й авторитету, так і галузеві енциклопедії нині є свідченням належного рівня розвитку певної суспільної сфери. Тому реалізацію наукового проекту «Українська бібліотечна енциклопедія» слід розглядати як прагнення бібліотечної спільноти держави зробити посильний внесок у наукове узагальнення накопиченої суми знань у бібліотечній сфері, уніфікацію бібліотечно-інформаційної термінології, розвиток міжнародних культурних та наукових зв'язків.

У кінцевому підсумку УБЕ можна розглядати як одну зі складових включення України в процеси глобалізації й уніфікації бібліотечно-інформаційної сфери та як свідчення зрілості бібліотек як соціокультурних інститутів, виходу бібліотечної справи в державі на якісно вищий рівень розвитку. УБЕ також сприятиме утвердженню позитивного міжнародного іміджу України як держави з багатими культурними традиціями і здобутками.

2.7. Регіональні енциклопедичні видання з бібліотечної справи – важливий фактор розвитку бібліотечної політики

На сучасному етапі в Україні активно розвиваються процеси децентралізації влади, що значно посилює права та повноваження регіональних адміністративних органів. Зазначені процеси відбуваються поряд з розвиненням і зростанням значення діяльності органів місцевого самоврядування. Наведені соціально-політичні фактори спонукають на місцях підвищення активності роботи в установах сфер освіти, науки, культури, зокрема, формують нову сферу бібліотечних інтересів, дій і відповідальності. Бібліотеки отримують більшу самостійність у визначенні шляхів і пріоритетів свого розвитку, функцій і змісту діяльності у порівнянні з попередніми роками. Проте, у фінансовому відношенні вони стали ще залежнішими від місцевої влади. Отже, від їх активності, налагодження взаємозв'язків з владними структурами, багато в чому, залежить формування культурної політики, цільових програм на регіональному рівні та, власне, подальший розвиток самих бібліотек. Провідні регіональні книгозбірні поступово стають інформаційно-культурними та науково-просвітницькими центрами, де створюються тематичні бази даних, проводиться важлива науково-аналітична робота, зокрема з підготовки наукових і довідкових видань, одним з різновидів яких є енциклопедії. Отже, поступово бібліотеки починають залучатися до роботи з підготовки енциклопедичних видань, зокрема регіональних та галузевих. На жаль досліджень з вивчення досвіду роботи бібліотек у підготовці енциклопедичних видань досі ще немає. Так само, немає ґрунтовних праць з аналізу енциклопедій з бібліотечної справи. Зосередомо увагу на характеристиці стану організації та підготовки регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи крізь призму розвитку бібліотечної політики в регіонах.

В Україні сформувався й успішно розвивається такий вид науково-дослідної, культурно-просвітницької та видавничої діяльності як створення регіональних галузевих енциклопедичних видань (на 2017 р. вже видано понад 70, здебільшого, історико-краєзнавчого спрямування). Зокрема, зазначений вид діяльності поступово розвивається і в галузі бібліотечної справи. Особливо важливою подією у розвитку вітчизняної бібліотечної справи є підготовка та оприлюднення, поки що тільки в електронному форматі, загальнодержавної «Української бібліотечної енциклопедії»

(УБЕ), що готується з 2010 р. силами працівників сектору енциклопедичних досліджень науково-дослідного відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого за співучасті як працівників інших відділів книгозбірні, так і провідних фахівців з багатьох наукових, публічних, спеціалізованих бібліотек, вузів та установ культури Києва, Харкова, Львова, Вінниці, Кропивницького й інших міст України. З кожним роком підготовка УБЕ набуває дедалі ширшого резонансу в професійних колах бібліотечних фахівців. Завдяки роботі над створенням даної енциклопедії вводиться в історичний та науковий обіг багато нової інформації про багатьох замовчуваних чи з ідеологічних причин «забутих» видатних вітчизняних бібліотекознавців, книгознавців та діячів бібліотечної справи, розвиваються нові напрями дослідження її історії, характеризуються та уточнюються новітні терміни бібліотекознавства та бібліотечної практики. На сьогодні в УБЕ вже опубліковано приблизно 500 статей. Проблеми та результати роботи з підготовки матеріалів УБЕ певним чином розглядаються на щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Короленківські читання» у Харкові, де жваво обговорюються стан та перспективи розвитку проекту «Української бібліотечної енциклопедії». Невипадково, що робота над матеріалами статей для зазначеної енциклопедії підштовхнула у 2014 р. бібліотечних фахівців Харкова до створення власної регіональної «Бібліотечної енциклопедії Харківщини», поки що, також, тільки в електронній формі (електронний ресурс «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» було створено у 2016 р.⁶⁶). Після прийняття відповідного рішення, була сформована редакційна колегія, визначено координаційні центри за окремими напрямами роботи. Багато провідних бібліотек Харківщини вже мали свої напрацювання, особливо стосовно дослідження біографій виданих фахівців бібліотечної справи та вивчення історії розвитку книгозбірень. Історія бібліотечної справи у регіоні є одним з провідних напрямків дослідницької роботи бібліотек. Персоналії, в свою чергу, є досить об'ємною частиною будь-якої регіональної енциклопедії, до того ж, саме вони надають особливого звучання матеріалу, що відбиває інформацію про розвиток певного краю,

⁶⁶ Бібліотечна енциклопедія Харківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://libenc.korolenko.kharkov.com/>

про визначних діячів української науки та культури, особливо тих, чії імена внаслідок певних політичних причин не отримали достатнього висвітлення⁶⁷. Отже, «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» – регіональна електронна енциклопедія, єдиний інтеграційний професійний ресурс, який акумулюватиме відомості (наукову та довідкову інформацію) про бібліотечно-бібліографічну, книгознавчу та документознавчу сферу розвитку культури та науки регіону, розкриватиме здобутки бібліотечної справи, а також суміжних галузей у регіональному аспекті⁶⁸.

Зазначений корпоративний проект має сприяти розширенню професійних зв'язків, всебічній інтеграції інтелектуального потенціалу бібліотечного співтовариства, підвищенню активності науково-дослідної, науково-методичної, культурно-просвітницької роботи бібліотек регіону. Зокрема, у 2016 р. у межах проекту «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» було проведено дослідження «Бібліотечні подкасти Харківщини» (подкаст – спосіб поширення аудіо- та відеодокументів через мережу Інтернет); директор Кегичівської ЦБС Т. Гула на запит Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (ХДНБ) провела збір інформації до ресурсу «Бібліотечна енциклопедія Харківщини»; з метою покращення ефективності збирання та аналізу матеріалів з розвитку бібліотечної справи краю до проекту приєдналася бібліотека Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди та ін. У 2017 р. бібліотечна енциклопедистика залишається провідним напрямом дослідницької діяльності ХДНБ, фахівці якої також беруть активну участь у загальнодержавному дослідженні з підготовки УБЕ (здебільшого, це написання енциклопедичних статей). Редколегією «Бібліотечної енциклопедії Харківщини» підготовлено і запропоновано в електронній формі в Інтернеті вже приблизно чотири десятки статей, незважаючи на те, що підготовка зазначеної енциклопедії знаходиться ще на початковому етапі роботи. Надані співробітниками ХДНБ та іншими науковцями статті відображають особливості та деталі розвитку бібліотечної справи регіону, які як би доповнюють оглядові та довідкові матеріали,

⁶⁷ Черниш Н. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 2. – С. 33.

⁶⁸ Ракитянська В. Д. «Бібліотечна енциклопедія Харківщини»: концепція регіонального електронного проекту // Бібліотечний форум України. – 2014. – № 4. – С. 22.

що подаються в УБЕ. У 2017 р. продовжено удосконалення науково-організаційної та організаційно-методичної роботи над підготовкою енциклопедії (доопрацювання словника, створення та доповнення енциклопедичних статей, вдосконалення наукового редагування статей, організація впровадження систематичного консультування та навчання авторських колективів ХДНБ та бібліотек-партнерів).

За логікою подальшого розвитку бібліотечної справи та енциклопедистики, слідом за Харковом, бажаним є створення регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи спершу у визнаних бібліотечних центрах країни – у Києві, Львові, Одесі, а потім в інших обласних містах. Можливо створенню великих регіональних бібліотечних енциклопедій (таких, наприклад, як «Бібліотечна енциклопедія Київщини», «Бібліотечна енциклопедія Галичини», «Бібліотечна енциклопедія Одещини», «Бібліотечна енциклопедія Полтавщини», «Бібліотечна енциклопедія Волині» тощо) передуватимуть енциклопедичні видання, присвячені розвитку бібліотечної справи певної місцевості, міста або будуть обмежені тільки складом видатних діячів бібліотечної справи регіону та ін. Звичайно, підготовка регіональної галузевої енциклопедії потребує не тільки високого наукового рівня та залучення широкого кола провідних вчених, а й високої фахової кваліфікації редакційного колективу, який, здебільшого, тільки під час створення енциклопедичного видання змушений швидко отримувати досвід відповідної роботи. Найважливішим на підготовчому етапі є створення робочих груп з організації підготовки регіональної бібліотечної енциклопедії, а також визначення провідної бібліотеки краю, що буде виконувати роль науково-методичного центру з координації бібліотекознавчих енциклопедичних досліджень.

Попередньо редакція енциклопедичного видання залежно від обсягу й теми розробляє концепцію енциклопедії, словник (реєстр назв статей), визначає принципи подання матеріалу, критерії його відбору, принципи відбору понятійних і персональних статей, ілюстративного матеріалу, їх розміри, готує приблизні схеми для однотипних статей, обґрунтовує методичні засади підготовки енциклопедичної статті та її інформаційного наповнення, бібліографічного оформлення тощо. Подальшими етапами підготовки енциклопедії є:

- визначення складу редколегії й організація редагування статей її членами;

- підбір авторів, організація процесу спілкування з ними, а також написання статей;

- упорядкування первинного та вторинного наукового і літературного редагування й організація читання статей літературними редакторами і коректорами;

- організація порядку перевірки та зіставлення фактів, правильності етимологічних і топонімічних відомостей, внесення правок, а також узгодження відредагованих статей з авторами;

- отримання наукових рецензій на найбільш складні теоретичні статті;

- організація колективного обговорення тексту;

- підготовка допоміжного апарату видання та здійснення художнього оформлення інформаційного матеріалу⁶⁹.

Кожен етап вимагає деталізації, чіткості, визначення відповідальних осіб і термінів виконання розроблених норм-завдань для всіх учасників підготовки енциклопедичних статей. Редактор енциклопедії повинен добре знатися на певній науковій тематиці, вміти працювати з автором, проявляти неослабну пильність впродовж усієї роботи над виданням. Робота редактора над енциклопедичною статтею неможлива без попереднього планування редакцією організації підготовки видання, визначення читачкої аудиторії, структури видання, розробки тематичного плану (розподілу загального обсягу статей за їхніми типами та дисциплінами), складання словника – повного переліку термінів, які увійдуть до видання, певного оформлення бібліографічного апарату, ілюстративного матеріалу. Крім того, редакція розробляє методичні рекомендації з підготовки статей та пам'ятку з вимогами та рекомендаціями для авторів.

Статті в енциклопедіях поділяються на кілька типів: статті-огляди, статті-довідки, статті-тлумачення (що містять лише дефініцію, а в разі запозичення слова з іншої мови – його етимологію) і статті-посилання (від-

⁶⁹ Бібліотечна енциклопедія Харківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://libenc.korolenko.kharkov.com/>; Концепція «Української бібліотечної енциклопедії» (Проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/12016.1.053.pdf

силають користувача до іншого терміна)⁷⁰. Статті-огляди та статті-довідки, що різняться лише обсягом, є визначальними для енциклопедії; вони містять основну інформацію з теми: виклад наукової теорії, хронологію історичних подій, географічні, біографічні, статистичні відомості тощо.

Усі статті в енциклопедії повинні бути науковими й актуальними, тобто відповідати сучасному рівню вітчизняної і світової науки, відображати глибокі зміни, що відбуваються як у світі, так і в країні. Підвищена щільність інформації, вичерпний обсяг фактичного, зокрема статистичного матеріалу – важливі якісні критерії енциклопедичної статті. Стаття має включати фактичні дані, що не носять випадковий, приватний чи кон'юнктурний характер. Авторитетність розміщених у статтях фактичних даних не має викликати найменшого сумніву. Точне розкриття значення поняття, що описується, сприяє глибшому засвоєнню матеріалу, стає важливим інструментом наукового пізнання. З поданого до редакції фактичного матеріалу, оцінюється, в першу чергу, інформаційна ємність і повнота енциклопедичної статті.

Серед основних вимог до енциклопедичної статті є, окрім повноти представленої інформації, відповідність читацькому і цільовому призначенню видання, науковість та разом із тим доступність широкому колу читачів за будь-якої складності теми. Стиль викладу енциклопедичної статті, зазвичай, характеризується стислістю, лаконічністю викладу сутності того чи іншого предмета чи явища. Не слід забувати і про оцінку оригінальності статті – при цьому не зайве порівняти її зі статтями на відповідну тему в інших енциклопедіях. Увага у доборі матеріалу має зосереджуватися на вузлових моментах сучасності, на формуванні цілісної картини розвитку бібліотечної справи.

У регіональних галузевих енциклопедичних виданнях, так само як і в більшості інших, часто поєднуються великі оглядові статті з численними матеріалами, що доповнюють провідну статтю і утворюють із нею своєрідну розгалужену структуру з перехресними посиланнями. Завдання редактора у цій ситуації – зняти певні протиріччя між статтями певного галузевого напрямку діяльності чи відповідного тематичного

⁷⁰ Ракитянська В. Д. «Бібліотечна енциклопедія Харківщини»: концепція регіонального електронного проекту // Бібліотечний форум України. – 2014. – № 4. – С. 22.

розділу, у разі потреби перерозподілити чи скоротити текст, прибрати повторення, уніфікувати формулювання, а якщо потрібно – запропонувати нові рубрики.

Більшість регіональних та галузевих енциклопедій орієнтована і на фахівців, і на широке коло читачів, тому вони поєднують у собі ознаки наукового і науково-популярного видання. Одак коло читачів регіональних енциклопедій, зокрема з бібліотечної справи, не вичерпується лише мешканцями тих територіальних областей, яким присвячене певне видання, що пов'язано з зацікавленістю широких кіл суспільства до історії, стану і розвитку регіонів країни.

Підготовка будь-якого енциклопедичного видання потребує багато часу і зусиль. Однак публікація регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи, здебільшого, з фінансових причин, зараз можлива лише невеликими накладками, що значно обмежує коло їхнього використання. Відтак створення онлайн-енциклопедії і поступове наповнення її змістом в електронній формі має багато переваг (редагування пропущених помилок, доповнення та виправлення змісту статей, розширення бібліографічного списку новітніми виданнями, покращення художнього оформлення статей тощо), а головне – значно розширює читацьку аудиторію, так як робить його доступним, незалежно від місця перебування користувача. У мережі Інтернет нині розміщено 69 українських енциклопедичних видань, з яких 35 є онлайн-версіями книжкових публікацій⁷¹. Втім, у кожному місцевому осередку, де готуються енциклопедії, існують певні методологічні та технологічні особливості підготовки енциклопедичних видань, які іноді можуть призводити до певних небажаних розбіжностей подання матеріалу, що може ускладнювати алгоритм пошуку інформації. Звичайно, налагодження обміну досвідом організації та методики підготовки енциклопедичних видань, зокрема з розвитку бібліотечної справи, позбавить багатьох методологічних і технічних помилок та зробить роботу ефективнішою. Найкращою формою організації зазначеної роботи було б створення методичного координаційного центру з підготовки регіональних енциклопедій, основними завданнями

⁷¹ Черниш Н. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 2. – С. 33–34

якого були б: інтеграція регіональних інформаційних ресурсів; координація діяльності та методична допомога з підготовки енциклопедичних видань; сприяння посиленню культурної єдності країни та поширення просвітництва; пропаганда та розповсюдження культурно-історичних знань.

Виконанню окреслених завдань допоможе також створення спеціалізованого Інтернет-порталу (веб-сайту, на якому зібрані посилання на інші сайти), як єдиної інформаційно-пошукової системи та інформаційної бази, наприклад, спочатку в галузі науки, освіти та культури, представленої у відповідних енциклопедичних виданнях. Цей портал буде також мати відповідні методичні матеріали, статті, інструкції щодо створення регіональних енциклопедій та енциклопедичних видань взагалі.

Створення регіональних порталів, активізація процесу виробництва інформаційних продуктів і послуг дозволяють активізувати регіональний інтелектуальний потенціал, забезпечують йому режим максимальної підтримки, сприяють розбудові в регіонах ефективної інфраструктури та механізмів перетворення нових ідей у конкурентоспроможні продукти та послуги⁷². Об'єднання інформаційних ресурсів бібліотек сприятиме не лише розвитку інформаційного виробництва, але й формуванню ринку інформаційних продуктів і послуг.

На сьогодні в мережі Інтернет представлено такі регіональні інформаційні портали: «Харківщина», «Волинь», «Тернопільщина», «Запоріжжя», «Кіровоградщина», «Вінниччина», «Донеччина», «Рівненщина» та ін. До інформаційних е-ресурсів можна залучати численні сайти обласних, міських, районних бібліотек, що подають чимало цінного матеріалу, який можна використовувати при створенні енциклопедичних онлайн-енциклопедій з бібліотечної справи. Акумуляція на порталі регіональних електронних енциклопедій уможливить розширення, оновлення змісту статей та системи посилань на електронні видання; зробить ефективнішим пошук релевантної інформації, системи орієнтування в структурі,

⁷² Амельченко Ю. Регіональний інформаційний портал Одеської ОУНБ ім. М. Грушевського і реалізація регіональної політики // Бібліотечна планета. – 2005. – № 4. – С. 12–14; Дмитриева Е. Региональные информационные порталы украинских библиотек как способ распространения краеведческой информации в условиях электронной среды // Бібліотечний форум. – 2007. – № 2. – С. 5–8.

тематиці, допоміжних покажчиків, словниковому складі та постатейному наповненні кожної рубрики тієї чи іншої енциклопедії; збільшити обсяги тексту, ілюстративного матеріалу; значно розширить коло користувачів. У цьому контексті регіональні електронні енциклопедії з бібліотечної справи постають певною складовою єдиної системи галузевої довідкової бази даних.

Головними завданнями створення регіональної електронної бібліотечної енциклопедії є: інтеграція та акумуляція інформації про розвиток бібліотечної справи краю; розкриття її історії; висвітлення діяльності знаних діячів даної галузі та розкриття культурно-просвітницького та наукового внеску фахівців-бібліотекознавців у розвиток бібліотечної справи та науки регіону; вивчення сучасного стану розвитку бібліотек, їхнього досвіду роботи та ознайомлення з ним спеціалістів галузі, управлінців та суспільства в цілому; підвищення іміджу бібліотек. Регіональні електронні енциклопедії з бібліотечної справи, так само як й інші галузеві енциклопедичні видання, виконують такі функції: науково-пізнавальну; методично-практичну; інформаційно-довідкову; педагогічну; репрезентативну; інтегруючу та кумулятивну. За цільовою ознакою ці видання задовольнятимуть інформаційні запити фахівців бібліотечної справи та суміжних спеціальностей; працівників керівних установ; гуманітаріїв та інших спеціалістів. Окрім того, підготовка енциклопедичних видань з бібліотечної справи значно сприятиме підвищенню фахового рівня бібліотечних працівників, професійній підготовці молодих спеціалістів; впровадженню передового досвіду; ознайомленню з передовими технологіями та поширенню інновацій.

За взірць основної структури, методики підготовки та оформлення матеріалу електронної бібліотечної енциклопедії можна взяти концепцію «Української бібліотечної енциклопедії» та «Методичні рекомендації для авторів «Української бібліотечної енциклопедії», розроблені фахівцями Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого⁷³.

Регіональні енциклопедичні видання з бібліотечної справи мають характеризувати стан розвитку цієї галузі людської діяльності у межах

⁷³ Концепція «Української бібліотечної енциклопедії» (Проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/12016.1.053.pdf

певного регіону або окремо взятої адміністративної одиниці (області, району, міста). Енциклопедичне довідкове видання може бути присвячене навіть окремо взятій установі, що має провідне місце у розвитку бібліотечної справи краю. Одним з основних принципів створення регіональних енциклопедій всіх рівнів є участь у підготовці статей провідних науковців, музеєзнавців, краєзнавців, знавців історії та спеціалістів з розвитку описуваного об'єкта. Підготовка регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи потребує залучення якомога ширшого кола бібліотекознавців не тільки окремого регіону, а й провідних вітчизняних теоретиків зазначеної галузі, багатьох висококваліфікованих фахівців, керівників бібліотечних установ, представників адміністрації в галузі культури та ін.

Створення регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи багато в чому залежить від особливостей формування регіональної бібліотечної політики, а також від пошуку загальних шляхів оптимального поєднання інтересів регіонів і держави, що постає одним з пріоритетних напрямків розвитку реформування сучасного суспільства. Важливою сферою регіональної бібліотечної політики є формування духовного життя, розвиток сфер науки, освіти і культури з урахуванням місцевих традицій та особливостей. Проте, досі не вироблено загальноприйнятого визначення такого концепту як «регіональна бібліотечна політика». У сучасних умовах остання може розглядатися як цілеспрямована спільна діяльність органів влади й управління різного рівня, а також фахівців бібліотечного співтовариства з регулювання розвитку бібліотечної справи відповідно до інформаційних, освітніх, культурно-просвітницьких та інших потреб населення певної території та державної стратегії бібліотечного розвитку. Формування і реалізацію регіональної бібліотечної політики можна розглядати на кількох рівнях:

- 1) державної регіональної бібліотечної політики;
- 2) розробки та впровадження (фінансування) бібліотечних проектів регіону з урахуванням особливостей його розвитку в цілому;
- 3) територіальних меж певної місцевості регіону (області, району, міста);
- 4) на мікрорегіональному рівні у межах певного об'єкту бібліотечної політики (установи, структури та ін.).

Відповідно створення регіональних електронних енциклопедичних видань з бібліотечної справи може бути організоване на кожному з зазначених рівнів.

Бібліотеки, як важливий елемент соціальної інфраструктури регіону, істотно впливають на формування і розвиток його культурно-інформаційного середовища. Проте, зазвичай, бібліотеки регіонів дуже різняться за складом, кількістю й якістю наявних у них ресурсів і здійснюваних ними послуг. Отже, залежно від стану та особливостей розвитку бібліотек, реалізація регіональної бібліотечної політики обумовлюється такими чинниками:

- територіально-диференційованим характером розвитку бібліотечних установ;
- рівнем соціально-економічного розвитку регіону (області, району, міста);
- соціокультурними особливостями;
- ступенем участі місцевих бюджетів у фінансуванні діяльності публічних бібліотек;
- позицією владних структур;
- особистими якостями керівників;
- активністю професійного бібліотечного співтовариства та ін.

Звичайно, всі зазначені чинники, соціальні взаємозв'язки, інституційні механізми та інструменти реалізації політики слід враховувати при підготовці регіональних бібліотечних онлайн-енциклопедій, які не тільки будуть знайомити користувачів з певним рівнем стану і розвою бібліотечної справи регіону, а й самі, певним чином, відображатимуть рівень його розвитку.

Сучасна регіональна бібліотечна мережа розвивається у напрямі комп'ютеризації й автоматизації бібліотечних процесів, упровадження Інтернет-технологій і нових форм бібліотечно-інформаційного обслуговування⁷⁴. Найактивніші бібліотеки переглядають напрями своєї діяль-

⁷⁴ Бельмас Л. Регіональна бібліотечна політика: програма розвитку та шляхи реалізації реалізації [Електронний ресурс] // Регіональна бібліотека: розвиток потенціалу в сучасному інформаційному просторі: Матеріали науково-практичної конференції / Уклад.: Н. Купрєєва, І. Степаненко. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – С. 3–6. – Режим доступу: <http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=3537>

ності і перетворюються на інноваційні центри регіону. Частина бібліотек утримується на корпоративних засадах, тобто на основі об'єднання бюджетних коштів та коштів підприємств і господарств⁷⁵. Такі бібліотеки об'єктивно постають центрами науково-дослідної та науково-методичної роботи, а також можливими осередками або співучасниками з підготовки регіональних електронних бібліотечних енциклопедичних видань. Проте, у більшості регіонів бібліотечна політика носить пасивний захисний характер, не має чітко сформульованих цілей та пріоритетів, а також комплексної програми розвитку бібліотечної галузі регіону, незважаючи на те, що бібліотекам належить провідна роль у створенні інформаційного образу краю, які надають користувачеві інформаційний ресурс у традиційній та електронній формах та віддзеркалюють історичний, культурний, науково-освітній, економіко-промисловий потенціал регіону.

Вдосконаленню регіональної бібліотечної політики сприятимуть такі напрямки розвитку роботи:

- зміцнення існуючої нормативно-правової бази з бібліотечної справи (сучасна правова ситуація має досить обмеженим набір форм здійснення бібліотечної політики в регіонах);
- підвищення заходів щодо соціального захисту кадрового складу бібліотечної галузі;
- подолання низької корпоративної культури бібліотечних кадрів;
- створення міжвідомчої координаційної ради регіону;
- розширення суб'єктів політики за рахунок залучення представників бізнес-структур, лідерів політичних партій, рухів та громадських організацій.

В якості основного способу об'єднання всіх учасників зазначеного процесу слід розглядати програмно-цільовий метод, що дозволяє регулювати міжвідомчу взаємодію на основі сформульованих напрямків регіональної бібліотечної політики, що реалізуються через цільові програми, впровадження механізмів обліку територіальних пропорцій в ресурсному забезпеченні з коштів державного бюджету і консолідованих бюджетів місцевих рівнів. Створення регіональних електронних енциклопедичних видань з бібліотечної справи може стати результативною цільовою про-

⁷⁵ Давидова І. О. Регіональна інноваційна політика розвитку бібліотек України // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 29. – С. 74.

грамою регіональної бібліотечної політики, ефективним засобом консолідації інформаційного та професійного ресурсу краю.

Джерелом фінансування підготовки регіональних онлайн-енциклопедій з бібліотечної справи мають стати кошти обласних бюджетів, а також позабюджетні фонди. Однак в умовах економічної кризи керівники багатьох регіональних бібліотек вживають дієвих заходів щодо управління бібліотечною системою регіону, не очікуючи, що їхні проблеми будуть вирішуватимуться кимось іншим. Завдяки залученню коштів позабюджетних фондів реалізуються програми багатьох бібліотек України. Наприклад, за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Інституту відкритого суспільства (Угорщина) в рамках реалізації проекту «Створення регіональних корпоративних порталів та інформаційних центрів на базі обласних універсальних наукових бібліотек» обласні універсальні наукові бібліотеки працюють над створенням відкритих регіональних корпоративних інформаційних об'єднань та інформаційних центрів, які містять відомості про регіон, довідкову інформацію з правових питань, електронні інформаційні бази даних, фактографічну, оглядово-аналітичну та бібліографічну інформацію, а також характеристику місцевих регіональних ресурсів⁷⁶. Залучення до участі у підготовці регіональних електронних енциклопедій з бібліотечної справи зазначених фондів сприяло б додатковому фінансуванню окресленого проекту. Звичайно, ця робота повинна враховувати особливості формування та проведення регіональної бібліотечної політики, специфіку соціально-економічного районування, демографічного і національного складу населення, культурно-історичних традицій тощо.

Створення регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи значною мірою сприятиме піднесенню професійної культури галузі, формуванню навичок дослідницької, аналітично-пошукової роботи. Увага до розвитку професійної термінології, визначення та змісту понять, окрім того, що поглиблюватиме фахові знання, упорядковуватиме та систематизуватиме тематичний матеріал, також буде розвивати аналітичні здібності, збагачувати професійне мовлення, допомагати досягненню більшої точності у вираженні думок спеціалістів бібліотечної галузі.

⁷⁶ Давидова І. О. Регіональна інноваційна політика розвитку бібліотек України // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 29. – С. 76.

2.8. Науково-енциклопедичні видання в системі енциклопедичних досліджень в Республіці Молдова

Енциклопедичні дослідження в Республіці Молдова на рівні інституцій проводяться в Науковій бібліотеці (Інституті) ім. Андрія Лупана Академії наук Молдови. Цей напрям досліджень ініційовано після 30-річної перерви, коли в 2008 р. створено установу «Енциклопедія Молдови». 6 грудня 2010 р. її було реорганізовано в Інститут енциклопедичних досліджень, а 2014 р. – в Наукову бібліотеку ім. Андрія Лупана (Інститут). 2017 р. установа пройшла ще одну реорганізацію, внаслідок якої отримала назву Наукова бібліотека (Інститут) ім. Андрія Лупана. Цей інститут за організаційно-юридичним статусом є публічною установою, яка повністю фінансується державою і входить до складу Відділу гуманітарних наук і мистецтв Академії наук Молдови. Фундаментальні наукові дослідження в галузі енциклопедистики проводяться в межах низки інституційних проєктів, що фінансуються Академією наук Молдови. Керівником інституту є доктор наук, доцент К. Манолаке⁷⁷.

Відновлення та розвиток енциклопедичних досліджень здійснювалися завдяки різноманіттю досліджень в галузі енциклопедистики. Також було ініційовано видання колекцій книг: «Enciclopedia» («Енциклопедика»), «Micaenciclopedie» («Мала енциклопедія»), «Dicționarbiografic» («Біографічний словник»), «Istoria științei» («Історія науки»), «Biobibliografie» («Біобібліографія») тощо.

До створення енциклопедичних праць залучено провідних молдовських та закордонних авторів, експертів, редакторів. Згідно з універсальним і треба міждисциплінарним характером енциклопедичних досліджень і з огляду на те, що нечисленний штат співробітників не в змозі охопити всі сфери наукового знання, до роботи на договірній основі залучено дослідників з інших установ (як позаштатних співробітників). Такі дії зумовлені специфікою енциклопедичної наукової та видавничої діяльності. Виникає потреба в залученні фахівців з різних галузей національної науки й економіки.

⁷⁷ Манолаке К. М.; Ксенофонов І. В. Энциклопедические исследования в Республике Молдова на современном этапе // Исторический опыт, актуальные проблемы развития российской региональной энциклопедистики. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 27–28 сентября 2012 г. – Уфа, 2012. – С. 41–47; Raport de Autoevaluare privind activitatea științifică și inovativă a Institutului de Studii Enciclopedice în anii 2009–2013 [Manuscris], Chișinău. 2013. – 250 p.

У межах установи двічі на рік проходить міжнародний симпозіум, присвячений актуальним проблемам енциклопедичних досліджень та історії науки⁷⁸. Співробітники беруть активну участь у міжнародних наукових конференціях Франції, Німеччини, Бельгії, Румунії, Російської Федерації, України⁷⁹, Литви тощо.

Наукові дослідження висвітлюються у вітчизняних і закордонних засобах масової інформації. Книжки, видані під егідою Наукової бібліотеки (Інституту) ім. Андрія Лупана Академії наук Молдови, отримують високі оцінки і нагороди: Книга року (2011, 2012), Головна премія «Coresi» (2012, 2013), Премія Thalia (2013) тощо. Співробітники установи також були відзначені державними нагородами (2009, 2010, 2013, 2015, 2016). Виходить науковий журнал «Enciclopedica. Cercetări enciclopedice și istoria științei» («Енциклопедика. Енциклопедичні дослідження й історія науки») (категорія С, профіль: історія).

Стратегія держави передбачає створення і зміцнення відповідного інституту в галузі енциклопедичних і термінологічних досліджень, а також досліджень з історії науки (як в країні, так і за кордоном). Йдеться про забезпечення комплексної науково-інформаційної підтримки з вивчення історико-культурної спадщини; здійснення наукових досліджень в енциклопедичній і термінологічній сферах, а також з історії науки; розробки національно-універсальних і тематичних енциклопедичних видань; поширення відповідних знань.

2014 р. установа пройшла акредитацію. Національна комісія з акредитації та атестації Республіки Молдова визначила її дослідницький профіль: «енциклопедичні дослідження та дослідження в галузі історії науки в контексті побудови суспільства, яке ґрунтується на знаннях». Зважаючи на це, було визначено головні наукові напрями:

а) аналіз світових і національних наукових досліджень з метою розробки та видання тематичних і універсальних енциклопедій;

⁷⁸ Probleme actuale ale cercetărilor enciclopedice. Simpoz. t. intern. (2011; Chișinău). Materialele Simpozionului științific internațional «Probleme actuale ale cercetărilor enciclopedice»: 11–12 noiem. 2010 / Red.- ef: Constantin Manolache; resp. de ed.: Ion Xenofontov. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice (Tipogr. «Bons Offices» SRL). 2011. – 176 p.

⁷⁹ Аглиуллини К. И. Из хроник интеграции российских региональных энциклопедистов: обзор форумов 2003–2016 гг. // Magyar Tudományos Journal. – 2016. – Vol 1. No 1 (1). – С. 48–53.

б) дослідження в галузі термінології, історії та методології науки, історії природничих, точних і гуманітарних наук;

в) розробка наукової бібліографії молдовських і закордонних відомих діячів.

Для забезпечення високого науково-методологічного рівня процесу підготовки та редагування 10-томного видання «Enciclopedia Moldovei» («Енциклопедія Молдови») створено Редакційну колегію «Енциклопедії Молдови». До її складу входять видатні вчені та відомі вітчизняні діячі. Номінальний склад редколегії було затверджено Рішенням Вищої ради з науки і технологічного розвитку Академії наук Молдови № 18 від 3 лютого 2009 р.

Поточні проблеми енциклопедичних досліджень обговорюються на засіданнях Вченої ради інституту, що складається зі штатних і позаштатних наукових співробітників, більшість з яких має науковий ступінь. Для розгляду проблем, пов'язаних з графічним і художнім оформленням енциклопедичних видань, створено Художню раду, до якої з потреби залучаються експерти з різних галузей.

Дослідники установи періодично надають науковій консультації юридичним та фізичним особам Республіки Молдова. Зокрема було надано консультаційну допомогу Міністерству охорони здоров'я Республіки Молдова щодо концепції створення 3-томного видання «Enciclopedia Medical» («Медична енциклопедія»). Окрім того науковці надали допомогу місцевим можновладцям з Кишиніву, Синжера, Хинчешті, Резини та інших міст щодо створення локальних енциклопедій, а також проконсультували Молдавсько-Кишинівську митрополію щодо створення енциклопедичних видань з історії церкви. На засіданні Вченої ради заслухано питання про публікації Центру воєнної культури й історії та Військового клінічного госпіталю Міністерства оборони Республіки Молдова, а також розглянуто низку енциклопедичних робіт, створених фізичними особами. Найуспішніші з них отримали позитивну оцінку і були рекомендовані до друку.

Початковий етап діяльності виразняється теоретико-методологічною підготовкою, наслідком чого стало вироблення Концепції «Енциклопедії Молдови» (2011)⁸⁰. Основні сегменти Концепції розкривають принципи,

⁸⁰ Manolache Constantin, Țăruș Didina, Xenofontov Ion. Concepția «Enciclopediei Moldovei» on 10 volume. Ch.: Inst. de Studii Enciclopedice (Tipogr. «Bons-Offices» SRL). 2011. – 168 p.

методи, засоби вираження, стиль, якісний і кількісний аспект роботи, етапи її здійснення. Документ окреслює класифікацію базової структури тематики (21 розділ). Суть Концепції зводиться до можливості структурувати енциклопедичний матеріал за допомогою дерева знань – інструменту, який дозволяє організувати енциклопедію як інтелектуально-видавничий проєкт з тезаврації, організації та поширенню відповідних знань.

Підготовлено «Методичні рекомендації для авторів і редакторів Енциклопедії Молдови»⁸¹, в яких коротко розглянуто теоретичні аспекти та систематизовані правила, інструкції та рекомендації, а також наведено приклади та рамкові моделі, що полегшують розробку і подання статей для 10-томної «Enciclopedia Moldovei». Методичні рекомендації є головним орієнтиром для наукових і літературних редакторів, консультантів, коректорів і авторів енциклопедії.

Інформаційний ресурс енциклопедичних видань оприявнює різноманітні аспекти історії Республіки Молдова, що має значний вплив на суспільство. Першою комплексною працею про Республіку Молдова стала енциклопедія під назвою «Republica Moldova» («Республіка Молдова»), що видавалося тричі (2009, 2010, 2016 pp.)⁸². Видання містить відомості про соціально-економічний, політичний і культурний розвиток країни; подано загальну характеристику та конституційну базу держави, інформацію про зовнішню і внутрішню політику; аналіз економічного та наукового потенціалу; інформацію про освіту, культуру, мистецтво та духовне життя. Праця широко ілюстрована, що доповнює змістову інформативну складову.

Інше енциклопедичне видання – «Simbolurile naționale ale Republicii Moldova» («Національні символи Республіки Молдова»)⁸³. У ньому

⁸¹ Tăraș Didina, Xenofontov Ion, Timuș Asea [et. al.]. Recomand ri metodice pentru autorii i redactorii «Enciclopediei Moldovei». Chișinău: «Enciclopedia Moldovei». 2009. – 240 p.

⁸² Republica Moldova. Ediție enciclopedică. Col. red.: Gh. Duca (preș.). Ch.: IP «Enciclopedia Moldovei» (F. E.-P. «Tipografia Centrală»). 2009. – 736 p.; Republica Moldova. Ediție enciclopedică. Col. red.: Gh. Duca (preș.). Ed. a 2-a. Ch.: Inst. de Studii Enciclopedice (Tipogr. «Bons Offices» SRL). 2011. – 800 p.; Republica Moldova. Ediție enciclopedică. Col. red.: Gh. Duca (preș.). Ed. a 3-a. Chișinău, Biblioteca Științifică (Institut) «Andrei Lupan» (Tipogr. «Bons Offices» SRL). – 2016. – 800 p.

⁸³ Simbolurile naționale ale Republicii Moldova / Institutul de Studii Enciclopedice; resp. de ed.: Constantin Manolache; coord. șired. t.: Silviu Andrieș-Tabac; consiliulred.: Vasile Bahnaru, Alexei Colâbneac, Anatolie Eremia [etal.]. Chișinău, Inst. de Studii Enciclopedice (Tipogr. «Bons Offices» SRL). 2011. – 636 p.

вперше здійснено міждисциплінарний синтез наукової інформації щодо складових державотворення. Енциклопедія планувалася як «протокільне видання», що мало шляхом репрезентації національних символів здійснювати соціальний вплив на громадян республіки та формувати образ Республіки Молдова за кордоном. У книжці характеризується ідентичність символів Республіки Молдова як у європейському, так і світовому просторі. Видання багато ілюстроване, містить значний масив джерел.

Паралельно з суто енциклопедичними виданнями вийшли друком праці лексикографічного змісту. Новаторським є видання академіка Г. Дуки «Dicționar poliglot de chimie ecologică» («Багатомовний словник з екологічної хімії»)⁸⁴. Словник містить 3 000 термінів і понять з поясненнями і тлумаченнями чотирма мовами – англійською, російською, німецькою та французькою. У виданні систематизовано терміни і словосполучення, що використовуються в сучасній науковій і освітній літературі та стосуються різних розділів екологічної хімії. Підготовка видання обумовлена зростанням важливості спеціалізованих наукових засобів вираження (в тому числі багатомовних) при поширенні знань, розробкою секторальних політик середовища, міжнародним науковим співробітництвом і технологічним трансфером, укладанням спільних дослідницьких проєктів, що фінансуються з європейських грантів.

Енциклопедичні довідки сприяли відтворенню історії районів Республіки Молдова, розвитку населених пунктів на різних історичних етапах (від їх заснування до теперішнього часу). Серед тематичних енциклопедичних видань першим таким дослідженням стала енциклопедична праця про район Синжера, «Sângerei: oameni, istorie, spiritualitate. Ediție enciclopedică» («Синжера: люди, історія, духовність. Енциклопедичне видання»)⁸⁵. Книжка подає відомості з географії, історії, культури, соціально-економічний потенціал і розвиток як загального характеру, так й про окремі населені пункти; біографічні відомості про видатних особистостей, які були родом з місцевості, про яку йдеться у виданні.

⁸⁴ Duca Gh. Dicționar poliglot de chimie ecologică. Resp. de ed.: C. Manolache. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice. 2012. – 680 p.

⁸⁵ Sângerei: oameni, istorie, spiritualitate. Ediție enciclopedică / aut.: A. Eremia, V. Ciobanu [et. al.] / Resp. de ed.: C. Manolache. Chișinău: Inst. de Studii Enciclopedice, 2012. – 320 p.

Підготовлено й видано енциклопедію «Mănăstiri și schituri din Republica Moldova» («Монастирі та скити Республіки Молдова»)⁸⁶, в якій подані численні документальні, архівні, бібліографічні та ілюстративні матеріали. У ній містяться загальні відомості (історіографія, географічні дані, походження і розвиток чернецтва в християнському світі, стиль життя і базові принципи поведінки ченців, майно монастирів, мистецтво й архітектура монастирських ансамблів, музика в середовищі ченців); відомості про старі монастирі (з підрозділом про історичні та зниклі монастирі), нові монастирі та скити, додатки, іменний покажчик, перелік місць, загальна бібліографія. Структурна модель опису окремого монастиря включає таку інформацію: дата заснування, коротка історична довідка з урахуванням археологічних досліджень, храмові свята монастиря, засновники-ігумени монастиря, співтовариство ченців, територія монастиря, старі та нові споруди, реліквії, бібліотека.

У рамках енциклопедичних досліджень були також проведені наукові розвідки щодо заснування та художню діяльність Національного театру опери та балету ім. Марії Бієшу – «Opera moldovenească. Interpreți, roluri, spectacole» («Молдавська опера. Виконавці, ролі, вистави»), автор А. Деніле⁸⁷. До книги увійшли ґрунтовні відомості, зібрані внаслідок глибокого аналізу статей, рецензій, газетних оглядів, нотаток щодо творчих біографій виконавців.

У 2015 р. Е. Корольова, балерина, кандидат наук з мистецтвознавства (1974), яка працює в Академії наук від 1968 р., спільно з М. Ага, танцівником балету, педагогом, хореографом і дослідником, створили перше в Республіці Молдова енциклопедичне видання, присвячене молдавському балету. Ця книжка, видана в межах Центральної наукової бібліотеки (Інституту) ім. А. Лупана Академії наук Молдови⁸⁸, має доволі значний обсяг та велику кількість ілюстрацій.

⁸⁶ Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice / Coord. De proiect C. Manolache. Red.șt. A. E anu.Resp. de ed. M. Adauge, I. Xenofontov. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice. 2013. – 800 p.

⁸⁷ Dănilă A. Opera moldovenească. Interpreți, roluri, spectacole. Ediție enciclopedică / Resp. de ed.: C. Manolache. Chișinău : Institutul de Studii Enciclopedice. 2013. – 292 p.

⁸⁸ Coroliov Elfrida, Aga Nicolae. Baletul moldovenesc. Actori, Roluri spectacole. Ediție enciclopedică / Conducător de proiect. C. Manolache, Resp. de ed.: I. Xenofontov. Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală «Andrei Lupan» (Institut). 2015.– 304 p.

Перша енциклопедична праця, присвячена монетам в Республіці Молдова⁸⁹, (обсягом 505 сторінок) видана під егідою Наукової бібліотеки (Інституту) ім. А. Лупана Академії наук Молдови. Її було розроблено групою дослідників Республіки Молдова (С. Андрієш-Табак, А. Болдуряну, Л. Дєргачова) і Румунії (Е. Ніколає, М. Діма, Д. Іліє, Т. Ісворану, А.-М. Вельтер, А. Вилку). Презентація тому відбулася 30 жовтня 2015 р. в межах XV-го Симпозіуму нумізматики в Національному музеї історії Молдови.

У 2016 р. кандидат історичних наук І. Черетеу видав енциклопедію «Cartea bisericească on mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică» («Церковна книга в монастирях Республіки Молдова. Енциклопедичне видання»)⁹⁰. Ця праця є першою спробою каталогізації давніх книг, що зберігаються в бібліотеках монастирів Республіки Молдова. Було описано 655 церковних книг, видрукованих в період 1697–1916 рр. в різних центрах історичного румунського простору та за його межами. Пошукова робота велася в бібліотеках монастирів Республіки Молдова упродовж 2011–2013 рр. Були досліджені бібліотеки монастирів: Верзешть, Курки, Хирбовець, Хинку, Сахарна, Речула, Фрумоаса, Хиржаука, Рудь, Суручень, Новонямецький, Злоць, Кочулія, Чуфля, Хирова, Табера, Бричень, Нєгря, Кістоль, Св. Андрія (в селі Дурлешти), Бутучень, Кушелеука, Цигенешть, Нікорень.

З нагоди 25-ї річниці проголошення незалежності Республіки Молдова, 70-річчя заснування перших академічних дослідницьких установ і 50-річчя створення Академії наук Молдови підготовлено й оприлюднено у 2016 р. ґрунтовне енциклопедичне видання⁹¹. Видання є науково-дидактичним збірником, який містить відомості про символи держави, важливі дати, особистості, які керували Республікою Молдова, а також інформацію про членів Академії наук Молдови. Окрім того вміщено хронологічну таблицю з інформацією про головні події суспільного життя країни.

⁸⁹ Andrieș-Tabac S., Boldureanu A., Dergaciovă L., al. Moneda din Republica Moldova / Cond. de proiect: C. Manolache, resp. deed.: I. Xenofontov. Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală «Andrei Lupan» (Institut). 2015. – 504 p.

⁹⁰ Cereteu Igor. Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică. Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală «Andrei Lupan» (Institut), Institutul de Istorie. 2016. – 472 p.

⁹¹ Dragnev D., Manolache C., Xenofontov I. Republica Moldova – 25 de ani. Repere istorice. Istoria științei. Chișinău: Tipografia Centrală. 2016. – 160 p.

У січні 2017 року відбулася презентація першого тому «Enciclopedia Moldovei» («Енциклопедія Молдови»)⁹², який включає близько 4000 термінів. У підготовці тому взяло участь 270 авторів.

Упродовж десятиліття від започаткування енциклопедичних досліджень в Республіці Молдова було розроблено та видано науково-енциклопедичні видання різного характеру. Вони мають різноманітну тематику, поділяються на узагальнювальні та тематичні праці, написані колективами авторів або окремими видатними авторами. Важливість цих робіт полягає у відкритті науково-видавничого універсуму тих чи інших тем, що мають наукову цінність для науково-культурної спільноти та суспільства Республіки Молдова.

2.9. Державне наукове видавництво Республіки Польща: діяльність у галузі енциклопедистики

Бурхливий розвиток інформаційних технологій і комунікацій в останні десятиліття ХХ ст. і перші декади ХХІ ст. призвів до якісних суспільних змін практично у всіх регіонах світу. Невід’ємним атрибутом життєдіяльності людини стали мобільний зв’язок, Інтернет, соціальні мережі тощо. Саме суспільство як на глобальному рівні, так і на рівні окремих національних сегментів уповні вмотивовано отримало назву інформаційного, мережевого або постмодерного⁹³. Розвиток і вдосконалення інформаційної складової в ньому мав безпосереднім наслідком зростання значення медіа й зокрема Інтернету в функціонуванні всіх сфер життя людини і суспільства.

Світова павутина впродовж останніх десятиліть перетворилася на справжню скарбницю найрізноманітніших знань, до яких, окрім того, можна швидко і легко дістатися. Це має безпосереднє відношення і до найзагальнішої інформації енциклопедичного характеру. Інтернет наповнений численними довідковими матеріалами, в тому числі енциклопедичного характеру, що справедливо фактично для всіх його національних сегментів. Так, у рамках проекту Гутенберга (адреса інтернет-сторінки –

⁹² Enciclopedia Moldovei : [în 10 vol.] / Acad. de Științe a Moldovei, Bibl. Șt. Central «A. Lupan» (Inst.), Vol. I. ; Chișinău: Biblioteca Științifică Central «A. Lupan» (Institut) (F.E.-P. «Tipografia Centrală»). 2017. – 800 p.

⁹³ Bauman Z. Płynna nowoczesność. – Kraków : Znak, 2009; Castells M. Galaktyka Internetu. – Warszawa : PWN, 2004; Castells M. Społeczeństwo Sieci. – Warszawa : PWN, 2007.

<http://www.gutenberg.org>) – ініціативи розміщення в Інтернеті електронних версій книг, які існують на папері – у січні 1995 р. розпочався проект, спрямований на оприлюднення тексту одинадцятого видання Британської енциклопедії (1911 р.). Через суперечку з приводу торговельних марок ця енциклопедія була опублікована як Енциклопедія Гутенберга. У 2002 р. текст усіх 28 томів Британської енциклопедії був опублікований іншим джерелом на сайті Classic encyclopaedia.

На сьогодні існує польський сегмент енциклопедій у світовій електронній павутині. Список польськомовних інтернет-енциклопедій, кількість гасел яких перевищує 0,5 тис. налічує 5 загальних, 16 тематичних і 4 лексикони⁹⁴. Найбільша польськомовна електронна енциклопедія – «Вікіпедія» (Wikipedia) містить 1 185 754 статті (станом на 26 вересня 2016 р.)⁹⁵. Щодня до неї додаються близько 300 нових статей (зауважимо, що в січні 2006 р. вона поповнювалася приблизно 1500 статтями щоденно). Польське інформаційне товариство навіть надало спеціальну відзнаку для соціальних інновацій польськомовній «Вікіпедії»⁹⁶. У польських Службах на кордоні з ФРН 22 жовтня 2014 р. був споруджений перший у світі пам'ятник «Вікіпедії». Wikipedia.org станом на серпень 2016 р. є восьмим доменом у Польщі за кількістю унікальних користувачів – 12,1 млн. осіб⁹⁷.

⁹⁴ Lista polskojęzycznych encyklopedii internetowych [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/List_a_polskoj%C4%99zycznych_encyklopedii_internetowych [доступ – 11.11. 2017]

⁹⁵ Strzelecka M. Fenomen Wikipedii // Gazeta Wyborcza. – 27.07.2007; 15. urodziny polskiej Wikipedii – oto kilka najciekawszych faktów o rodzimej wersji internetowej encyklopedii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komputerswiat.pl/artykuly/redakcyjne/2016/09/15-urodziny-polskiej-wikipedii-oto-kilka-najciekawszych-faktow-o-rodzimej-wersji-internetowej-encyklopedii.aspx> [доступ – 11.11. 2017]

⁹⁶ Wikipedia w pigułce. To co warto wiedzieć o wolnej encyklopedii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komputerswiat.pl/jak-to-dziala/2011/04/wikipedia-w-pigulce-to-co-warto-wiedziec-o-wolnej-encyklopedii.aspx> [доступ – 11.11. 2017]; Nagroda im. Jana Łukasiewicza dla ITPI(pol.). Polskie Towarzystwo Informatyczne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Encyklopedia#Encyklopedie_elektroniczne [доступ – 11.11. 2017].

⁹⁷ 15. urodziny polskiej Wikipedii – oto kilka najciekawszych faktów o rodzimej wersji internetowej encyklopedii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komputerswiat.pl/artykuly/redakcyjne/2016/09/15-urodziny-polskiej-wikipedii-oto-kilka-najciekawszych-faktow-o-rodzimej-wersji-internetowej-encyklopedii.aspx> [доступ – 11.11. 2017]

Пам'ятник Вікіпедії у Слубіцах

Аналізуючи роль і вплив Інтернету й інформаційного суспільства загалом на розвиток польської енциклопедистики, звернемо увагу лише на діяльність у цьому плані Державного наукового видавництва Республіки Польща (Państwowe Wydawnictwo Naukowe, скорочено – PWN)⁹⁸. Воно створене в 1951 р., очолив його відомий польський історик, перекладач і енциклопедист Тадеуш Заблудовський (Tadeusz Zabłudowski). Після 1956 р. видавництво ініціювало співробітництво з зарубіжними видавництвами, забезпечуючи читачам можливість доступу і знайомства з останніми досягненнями світової науки, здійснюючи істотний внесок у розвиток польської наукової думки, зокрема шляхом публікування численних актуальних перекладів.

Сьогодні PWN, яке очолює Барбара Юзвяк (Barbara Józwiak), складається з десятків видавничих компаній, найбільшого дистриб'ютора видавничої справи OSDW Azymut і мережі книжкових магазинів. PWN є найвідомішим і найбільшим видавцем публікацій, спрямованих на придбання знань та інформації. Щороку публікується понад 500 назв – книги, електронні книги та мультимедійні продукти. До провідних публікацій належать академічні підручники, наукові видання, науково-популярні книги, професійні книги, польські словники та інші довідкові продукти, що сприяють розширенню знань читачів. Видавництво

⁹⁸ PWN O nas [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://encyklopedia.pwn.pl/o-nas> [доступ – 11.11. 2017].

спеціалізується на створенні книжок, електронних книгах, електронному навчанні, довідкових базах даних, системах перекладу та перекладів, онлайн-ових мовних сервісах. Від 2011 р. воно також надає послуги з оцифрування та перетворення електронних публікацій у відповідний формат.

Резиденція PWN

Концептуальні засади діяльності PWN зводяться до двох основних положень: перше – освіта повинна враховувати індивідуальні потреби людини; друге – кожен повинен мати можливість навчатися у найкращий для себе спосіб.

Місія PWN полягає у зобов'язанні «надавати достовірні знання й інноваційні освітні рішення, якими клієнти видавництва будуть користуватися впродовж цілого життя».

Діяльність PWN в галузі енциклопедистики пов'язана насамперед з виданням п'ятох основних видів енциклопедій⁹⁹ – Великої Універсальної енциклопедії PWN, Універсальної енциклопедії PWN, Популярної енциклопедії PWN, Великої енциклопедії PWN та Інтернет-енциклопедії PWN, а також низки однотомних енциклопедичних видань.

⁹⁹ Encyklopedia PWN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Encyklopedia_PWN [доступ – 11.11. 2017].

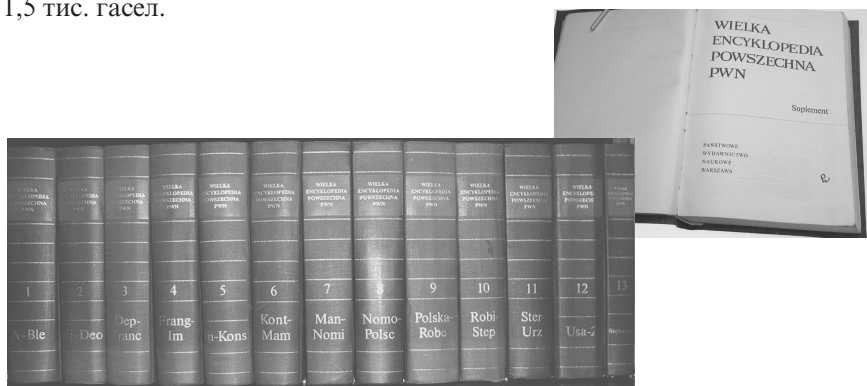
EDUKACJA powinna być dostosowana
do **indywidualnych potrzeb** człowieka.
Naszą wizją jest, aby **KAŻDY** mógł **uczyć się**
w najlepszy dla siebie sposób.

Bizja PWN

Grupa PWN
jest zobowiązana do dostarczania
wiarygodnej wiedzy i innowacyjnych
rozwiązań edukacyjnych,
z których **NASI KLIENCI** będą korzystać
przez całe życie.

Misia PWN

Велика Універсальна енциклопедія PWN була опублікована в 1962–1969 рр. у 12-ти томах, а 1970 р. вийшов додатковий 13-й том, який містив 1,5 тис. гасел.

Велика Універсальна енциклопедія PWN з додатковим томом

Загалом ця енциклопедія мала обсяг близько 2 тис. видавничих аркушів і мала наклад 178 тис. примірників. Вона містила 75 тис. гасел, 12 тис. ілюстрацій і 120 кольорових карт. Над створенням Великої Універсальної енциклопедії PWN працювало понад 2 тис. авторів, близько 1 тис. рецензентів, 1 тис. рецензентів і консультантів і майже 100 редакторів. Роботою керувала створена Польською академією наук і Міністерством вищої освіти Наукова рада на чолі з професором Тадеушем Котарбінським (Tadeusz Kotarbiński). У соціально-політичних питаннях енциклопедійних статей помітне ідеологічне заангажування відповідно до умов дійсності.

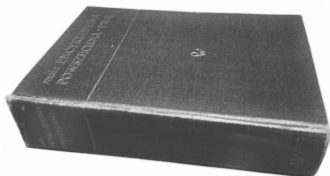
Універсальна енциклопедія PWN вийшла друком у Варшаві: в 1973–1976 рр. її видано в чотирьох томах за редакцією Хенріка Бонецького (Henryk Bonecki) і науковою консультацією відомого польського політичного географа Юзефа Барбага (Józef Barbag) та інших учених. 1988 р. як Додаток до енциклопедії був випущений п'ятий том.

Універсальна енциклопедія PWN

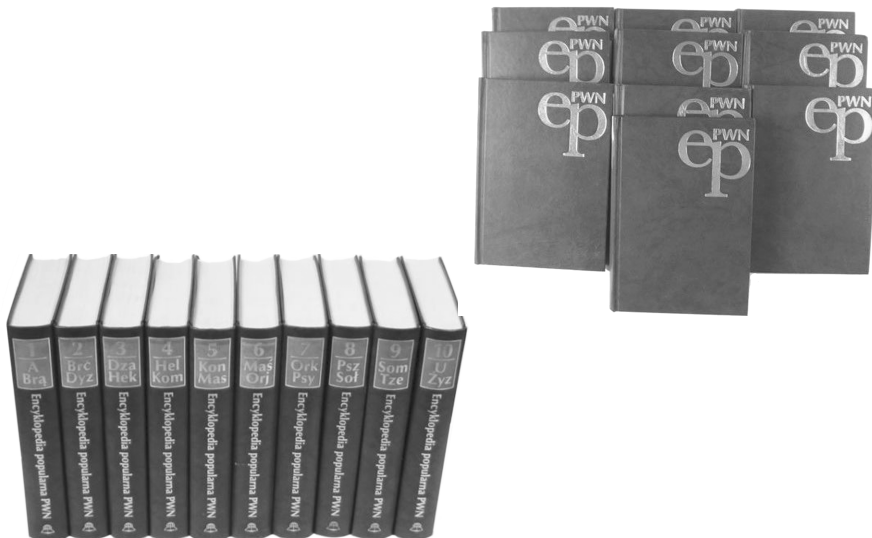
У 4-х томах містилося 76 тис. гасел і підгасел на 3360 сторінках, 5323 ілюстрації, 281 діаграма, 108 довідкових таблиць у тексті, 128 кольорових і 176 чорно-білих вставок і 257 карт. Додатковий том налічував 590 сторінок і включав близько 5 тис. гасел (причому перша його частина містила актуалізовані гасла, а друга була присвячена виправленню різного роду помилок, які стосувалися дат, імен, власних назв, математичних і хімічних формул тощо).

Популярна енциклопедія PWN є однотомним виданням . Вперше опубліковано 1980 р., а в 1991 р. побачило світ перше її видання без цензурного втручання.

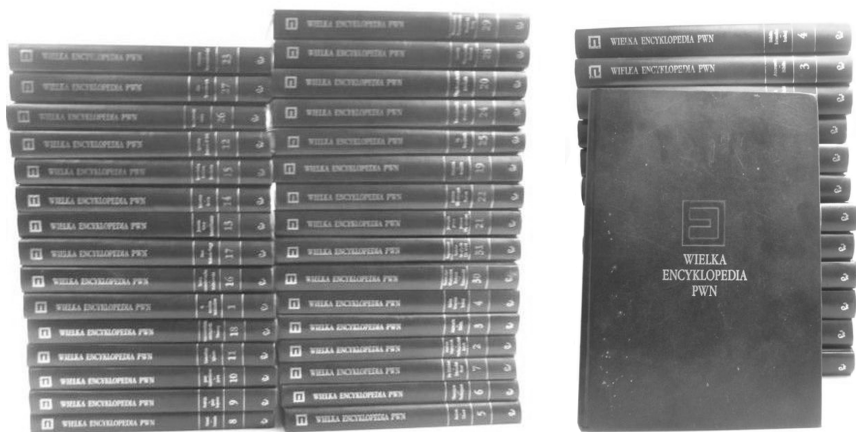
Перше видання Популярної енциклопедії PWN

Енциклопедія містить близько 80 000 гасел в алфавітному порядку. Остання версія складається з десяти томів і містить CD-ROM-версію з електронною версією енциклопедії. Кожен із томів налічує від 477 до 512 сторінок. Сучасне видання Популярної енциклопедії PWN є модифікованою версією, опрацьованою на основі редакторської концепції Адама Карвовського (Adam Karwowski). Її пунктом відліку є видання 1991 р. та наступних років, що дозволило ретельно підготувати статті відповідно до сучасного стану розвитку науки і найактуальніших досліджень у різних сферах життя.

Десятитомне видання Популярної енциклопедії PWN

Велика енциклопедія PWN виходила друком упродовж 2001–2005 рр. і є єдиною польською великою універсальною енциклопедією XXI століття. Це видання ще називають Новою Універсальною енциклопедією або «Непкою» (Nowa encyklopedia powszechna, czyli «Непка»)¹⁰⁰. Перший том був опублікований в січні 2001 р., а потім кожні два місяці з'являвся черговий том, а останній 30-й том і доповнення (Том 31) вийшли друком наприкінці 2005 р. Кожен том має 576 сторінок.

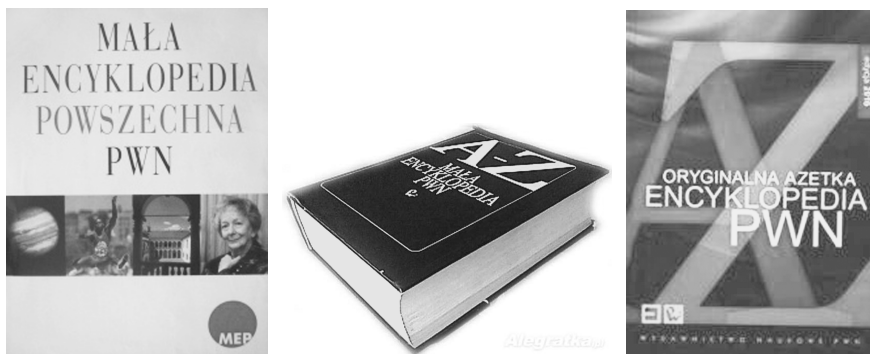
Велика енциклопедія PWN

Ця енциклопедія є найбільшою за кількістю гасел – 141 тис. (вона також містить 40 тис. біографій, 15 тис. ілюстрацій, 700 карт) – з усіх польських загальних енциклопедій, опублікованих після Другої світової війни. Над її створенням працювала редколегія у кількості 100 осіб на чолі з головним редактором Яном Войновським (Jan Wojnowski), а також приблизно 3 тис. авторів статей і рецензентів. У вигляді окремих статей у Великій енциклопедії PWN представлено всі галузі знань, повну картину сучасного світу та Польщі, життя на Землі, історію світової цивілізації та культури тощо (хоча й без дотримання балансів і пропорцій між

¹⁰⁰ (Po)waga książki [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ksiazki.onet.pl/po-waga-ksiazki/8dsgrs> [доступ – 11.11. 2017].

ними¹⁰¹). Вона є найбільшим у Польщі досвідом не лише написання енциклопедичних статей представниками практично всіх польських академічних установ і наукових кіл, але й енциклопедичного редагування за участі багатьох фахівців: дизайнерів, ілюстраторів, картографів, працівників сфери ІТР, друкарів тощо. 23 жовтня 2006 р. Велика енциклопедія PWN отримала Європейську Медаль 2006 – престижну нагороду за кращий продукт у своїй категорії, яку присуджує Business Center Club.

Прикладом здійснених у рамках сучасних видавничих проєктів PWN одностомних енциклопедичних видань можуть слугувати Мала Універсальна енциклопедія, *Мала енциклопедія і Оригінальна абетка енциклопедії*.

Одностомні енциклопедичні видання PWN

PWN порушило питання про створення універсальних енциклопедій ще в 1956 р., а через кілька років світ побачили Мала Універсальна енциклопедія (1959 р.) і А-Z Популярна енциклопедія (1962 р.). На сьогодні Мала Універсальна енциклопедія PWN містить понад 35 тис. гасел, у тому числі 250 оглядових статей, 2280 ілюстрацій, 200 таблиць і 86 карт. Усі статистичні дані були підтверджені Центральним статистичним управлінням. Оригінальна абетка енциклопедії PWN є найновішим ви-

¹⁰¹ Encyklopedia aktorów i samolotów [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20061004035943/http://www.forumakad.pl/archiwum/2005/10/33-recenzje.htm> [доступ – 11.11. 2017].

данням відповідної однотомної енциклопедії і включає 41 тис. гасел з усіх галузей знань, 400 креслень і схем, 50 географічних і політичних карт, 32 кольорових тематичних таблиці, а також 150 таблиць, які подають різноманітну актуальну інформацію. Книга супроводжується компакт-диском з електронною версією публікації.

Нарешті, *Інтернет-енциклопедія PWN* (адреса інтернет-сторінки – <https://encyklopedia.pwn.pl/>) є безкоштовною онлайн-енциклопедією, яка містить приблизно 122 тис. гасел та 5 тис. ілюстрацій. На головній сторінці представлений фрагмент змісту енциклопедії у вигляді календаря, що містить посилання на гасла, а також подає фотографію, гасло та запитання й відповіді. Представлений набір даних змінюється з кожним переглядом сторінки. Пошук гасел можливий за допомогою їх списку або вікна пошукової системи.

Загалом, розвиток польської енциклопедистики, у тому числі в контексті відповідної діяльності PWN, відбувається під впливом швидкого прогресу інформаційного суспільства та пов'язаних з цим суспільних запитів. Надалі це не тільки сприятиме науковому і технічному вдосконаленню сфери енциклопедичних знань, але й зростанню вимог до інтернет-сегмента в галузі універсальної та спеціальної енциклопедистики, створенні універсальних, тематичних і вузькоспеціалізованих енциклопедій, словників, лексиконів. Діяльність PWN здійснюється відповідно до згаданих трендів, що дає хороші перспективи розвитку його енциклопедійної складової як у паперовій, так і електронній версіях.

РОЗДІЛ 3.

ФОРМУВАННЯ КОНТЕНТУ

СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

3.1. Науково-концептуальні засади формування тематичних словників із окремих галузей знань

Основою будь-якої енциклопедії є словник, тобто повний перелік термінів, який являє її змістовне наповнення. Словник – це своєрідний маркер, який відрізняє її від інших енциклопедій.

Формування словника є складною й відповідальною роботою. Від його якості й рівня професійності залежить те, наскільки повно енциклопедія виконає зафіксовані в її Концепції мету та завдання видання. Словник універсальної енциклопедії є не тільки показником стану розвитку мови, а й своєрідним відображенням соціально-політичного, економічного, культурно-освітнього й науково-технічного рівня суспільства на певному історичному етапі. Фактично, словник універсальної енциклопедії – це сукупність тематичних (галузевих) словників, які висвітлюють знання, пов'язані з конкретними науковими сферами.

«Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) за класифікацією належить до універсального типу енциклопедій, що зазначено в її Концепції: «Основна мета ВУЕ узгоджується зі специфікою універсальних енциклопедій як жанру, що систематизує знання про навколишній світ. Створення сучасного фундаментального енциклопедичного видання актуалізується необхідністю осмислення наслідків науково-технічного прогресу останніх десятиліть, здобутків у галузі світової соціогуманітаристики, природничій сфері, сучасних уявлень про природу та глобальні процеси, які переживає людство»¹.

¹ Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 16.

При підготовці словника ВУЕ, співробітники ДНУ «Енциклопедичне видавництво» були свідомі того, що його відповідність сучасним вимогам інформаційного суспільства безпосередньо залежить від якості тематичних словників. Тематичний словник певної галузі знань має відображати понятійно-термінологічний апарат й віддзеркалювати стан і розвиток її сучасного наукового усвідомлення та узагальнення.

В основу виокремлення наукових напрямів і галузей знань було покладено Паспорт наукових спеціальностей ДАК України (перелік включає 27 галузей науки), згідно з яким здійснюється підготовка наукових кадрів, проводяться захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присуджуються наукові ступені і присвоюються вчені звання².

Шифр	Галузь науки
01	Фізико-математичні науки
02	Хімічні науки
03	Біологічні науки
04	Геологічні науки
05	Технічні науки
06	Сільськогосподарські науки
07	Історичні науки
08	Економічні науки
09	Філософські науки
10	Філологічні науки
11	Географічні науки
12	Юридичні науки
13	Педагогічні науки
14	Медичні науки
15	Фармацевтичні науки
16	Ветеринарні науки
17	Мистецтвознавство

² Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту № 1057 від 14.09.2011 «Про затвердження Переліку наукових спеціальностей» (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту № 1462 від 21.12.2012 та Наказом Міністерства освіти і науки № 394 від 06.04.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11/page2>

18	Архітектура
19	Психологічні науки
20	Військові науки
21	Національна безпека
22	Соціологічні науки
23	Політичні науки
24	Фізичне виховання та спорт
25	Державне управління
26	Культурологія
27	Соціальні комунікації

Кожен із перерахованих напрямів включає по кілька спеціальностей, які конкретизують його. Наприклад, до напрямку «Фізико-математичні науки» входить «Математика», «Механіка», «Астрономія», «Фізика».

Попри те, що кожен науковий напрям має специфічні ознаки й характеристики, існують загальні вимоги до структури та змісту тематичного словника:

- адекватне охоплення спеціальної лексики вибраної предметної області;
- наявність всієї необхідної інформації про спеціальні лексичні одиниці;
- відсутність зайвої інформації, що збільшує обсяг словника й утруднює пошук необхідного матеріалу;
- уніфікація композиції та посилкового апарату для полегшення пошуку користувачам;
- високий ступінь узагальнення інформації (шляхом стислого викладу відомостей у вигляді готових висновків).

Тематичний словник будь-якого наукового напрямку повинен містити інформацію, здатну забезпечити засвоєння форми слова, його семантики, а також правильне вживання його у мовленні. З огляду на це, у сучасному термінознавстві сформульовано основні характеристики тематичного словника:

- 1) інформативність – словник повинен надавати читачеві максимум відомостей щодо сучасного стану національної терміносистеми;
- 2) універсальність – бажано, щоб в словникові подавалися еквівалентні форми вираження одного терміна в різних мовах;

3) системність і стандартизованість – укладання словника повинне здійснюватися за одним із прийнятих принципів;

4) сучасність і об'єктивність – повинен відображувати ті терміни, які на даний момент широко вживаються в науковій лексиці;

5) показовість (демонстративність) – словник повинен фіксувати реальний стан розвитку тієї чи іншої галузі знань;

6) комунікативність – повинен сприяти полегшенню спілкування фахівців різних країн.

Визначені ознаки є узагальненими і поширюються на різні тематичні словники, які можуть істотно відрізнятися один від одного як за змістом, так і за формою³.

Формування тематичного словника складається (умовно) з таких етапів:

1) відбір термінів/гасел;

2) складання реєстру одиниць термінологічного словника;

3) надання дефініцій термінів.

Найвідповідальнішим завданням є відбір термінів/гасел для словника. Існують загальні теоретико-методологічні принципи відбору термінів, які застосовуються незалежно від наукового напрямку словника, та суто специфічні, притаманні тільки конкретному науковому напрямку. Основні принципи та джерела відбору термінів / гасел до тематичних словників ВУЕ було викладено у попередньому збірнику наукових праць співробітників ДНУ «Енциклопедичне видавництво»⁴. У цьому збірнику ми продовжуємо розкривати специфіку та особливості відбору термінів / гасел у межах конкретних наукових спеціальностей.

Після відбору термінів/гасел складається словник тематичного словника – реєстр одиниць (слів, словосполучень, скорочень, символів, сполучень слів і символів), які слід визначити та описати.

В основі розташування термінів у реєстрі лежать різні принципи упорядкування словника. Найпоширенішими є: абетковий, абетково-гніздовий, тематичний. У процесі створення тематичних реєстрів ВУЕ викори-

³ Покровська О. А., Сапожнікова Л. Я., Руденко С. М. Українська термінографія: історія, теорія, практика: Монографія. – Х. : ХДУХТ, 2015. – С. 72.

⁴ Любовець О. М. Принципи формування словника Великої української енциклопедії // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 21–27.

стовувалися всі три вищезазначені принципи. Спочатку застосовувалися абетково-гніздовий та тематичний.

Абетково-гніздовий принцип передбачає об'єднання в одному гнізді спільнокоренових слів або сполучень термінологічного характеру. Тематичний принцип полягає у виділенні понять окремих тем певної галузі знань або людської життєдіяльності та встановлення логічних зв'язків між цими поняттями в середині конкретної термінологічної системи. Використання цих принципів дозволило охопити весь спектр термінів певного наукового напрямку й таким чином комплексно представити його понятійно-категоріальний апарат. Поділ реєстру певного наукового напрямку на окремі теми також полегшує роботу експертів словника та пошук авторів для написання статей. Адже дослідник з конкретної наукової проблематики може фахово оцінити повноту представлених термінів у словнику з конкретної проблематики та стати автором енциклопедичних статей з термінів, пов'язаних між собою в межах конкретної термінологічної системи.

До укладання тематичних словників ВУЕ з окремих галузей знань долучалися відомі науковці, дослідники, фахівці провідних академічних установ НАН України та викладачі провідних вітчизняних вишів. Вони давали фахову оцінку щодо наповнення тематичних реєстрів, пропонували критерії відбору термінів/гасел, а також принципи їхньої категоризації. Надані пропозиції щодо вилучення певних термінів або поповнення новими враховувалися в процесі вироблення остаточного варіанту тематичних реєстрів.

Абетковий принцип застосовувався на завершальному етапі формування реєстру тематичного словника після того, як було узгоджено з фахівцями стан наповнення його окремих складових. Кожен термін обговорювався на предмет включення до друкованої й портальної, або тільки до портальної версії ВУЕ, також визначався орієнтовний обсяг відповідної енциклопедичної статті за кількістю знаків (шість рівнів). Далі представлені за абеткою терміни конкретного тематичного словника об'єднувалися в єдиний загальний реєстр ВУЕ.

Водночас тематичні словники (як і загальний реєстр ВУЕ) не є жорстко усталеними конструкціями. Адже, у сучасній лінгвістиці постійно відбувається значне зростання термінологічної лексики: виникають нові тер-

міни, а також розширюються значення тих, що існують. Тому важливим завданням укладачів ВУЕ є регулярний моніторинг стану понятійно-категорійного апарату наукових напрямів. Особливою мобільністю відзначається словник портальної версії, яка дає можливість максимально швидко оновлювати та доповнювати галузеві терміносистеми й сприяє поширенню інформативності.

За структурою тематичний словник складається з двох складових: терміну / гасла та дефініції.

У науковому обігу використовується значна кількість визначень терміну (від лат. *terminus* – межа, границя). Узагальнюючи наявні трактування, термін можна визначити як слово або словосполучення, що позначає спеціальне поняття, яке вживається в області науки, техніки, мистецтва, конкретній галузі знань чи людської діяльності. Вітчизняна дослідниця термінології Л. Симоненко зазначає, що «термін, з одного боку, стає засобом закріплення результатів пізнання в певних галузях, а з другого – засобом фіксації нових знань»⁵.

У сучасній науці склалися чіткі вимоги щодо змісту терміну:

- 1) термін повинен найповніше відбивати суть поняття;
- 2) термін має повністю відповідати нормам і правилам сучасної української літературної мови;
- 3) термін має відповідати вимогам як фахівців певної галузі, так і мовознавців⁶.

Зазвичай термін складається з одного, двох, трьох слів. Однослівні терміни наводяться переважно у формі іменника в однині. У формі множини терміни подаються у випадках, коли це відповідає загальноновживаній науковій термінології, а також за потреби висвітлення кількох схожих подій, що відбулися в одному місці. Коли термін складається з кількох слів, то на перше місце ставиться слово з головним смисловим навантаженням. Якщо термін складається з іменника та прикметника, то на першому місці здебільшого ставиться іменник. Прикметник ставиться на перше місце тоді, коли він разом із іменником становить єдине

⁵ Симоненко Л. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. VII. – С. 21.

⁶ Туровська Л. В. Сучасні вимоги до інформативності терміна // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань. – 2012. – Вип. 6. – С. 91.

усталене поняття. Синоніми термінів (за наявності) подаються через кому після основної назви терміна. У випадку, коли термін є словом, запозиченим з іноземної мови, обов'язково подається етимологія (походження) терміну.

Другою обов'язковою складовою будь-якого тематичного словника є дефініція (лат. *definitio* – визначення) – роз'яснення чи витлумачення значення (сенсу) терміна чи поняття. Словник української мови дає таке визначення: «Дефініція – це стисле логічне визначення, яке містить у собі найістотніші ознаки визначуваного поняття»⁷.

У термінознавстві до дефініції також висувається низка вимог, дотримання яких є обов'язковим. Основними серед них вважаються:

- дефініція має бути точною, включати тільки сутнісні ознаки поняття;
- дефініція має бути невеликою за обсягом, бажано не більше одного речення;
- дефініція не повинна визначатися за допомогою поняття, яке само визначається за допомогою визначеного;
- дефініція не повинна носити заперечливий характер, тобто бути переліком ознак, які відсутні у поняття, бо такий перелік не розкриває змісту поняття;
- дефініція повинна відповідати сучасному рівню знань, оскільки з розвитком науки може змінюватися й зміст визначення конкретного поняття (наприклад, збільшуватися обсяг ознак). Тому некритичне використання попередніх словників або енциклопедій може створити хибне уявлення у користувачів щодо даного поняття;
- дефініція має бути зрозумілою й чіткою, тому слід використовувати тільки добре відомі й однозначно трактовані терміни та терміни, визначені в даному словнику;
- дефініція не повинна бути тавтологічною.

У деяких випадках, коли мова йде про широкі поняття й створення дефініції з позначенням найближчого роду неможливе, можна використовувати в якості дефініції перелік безпосередніх видових понять, які в сукупності складають дане поняття. Деякі автори пропонують для більш

⁷ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. 2. – С. 259.

точного розуміння поняття в деяких випадках після дефініції навести рисунок, схему або формулу. Багатозначні терміни мають відповідну кількість дефініцій, кожна з яких повинна відповідати загальним вимогам до дефініції.

При підготовці тематичних словників конкретних наукових напрямів, співробітники ДНУ «Енциклопедичне видавництво» намагалися дотримуватися всіх вищезазначених вимог щодо формулювання терміна та його дефініції.

На сьогодні підготовлено тематичні словники з усіх 27 галузей науки, зазначених Паспортом наукових спеціальностей ДАК України. Кілька тематичних словників вийшли друком⁸. Таким чином, після оприлюднення ці словники перестали виконувати функцію суто робочого інструментарію в процесі підготовки «Великої української енциклопедії». Ставши доступними широкому загалу користувачів, надруковані тематичні словники стали:

- довідниковим виданням, оскільки містять короткі відомості наукового або прикладного змісту, викладені, оформлені й розміщені в порядку, зручному для їх швидкого знаходження;
- науковим виданням, оскільки вони містять результати теоретичних або експериментальних досліджень у вигляді наукових понять;
- науково-популярним виданням, оскільки містять відомості про теоретичні або експериментальні дослідження в галузі науки, культури, техніки у формі, доступній читачеві – неспеціалісту й допомагають йому орієнтуватися в понятійно-категоріальному апараті певної галузі знань;
- методико-навчальним виданням, оскільки відображають термінологію певної навчальної спеціальності й можуть використовуватися в навчальному процесі як довідкова база.

Друк тематичних словників також полегшує процес залучення фахівців певних галузей знань до наукової дискусії щодо їхнього змісту та визна-

⁸ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Політичні науки» / Уклад. В. Л. Бабка, Б. Л. Дем'яненко, О. М. Любовець. – К. : ДНУ «Енциклопедичне вид-во», 2016. – 215 с.; Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Фізичне виховання і спорт» / Уклад. М. В. Чорна; за ред. А. М. Киридон. – К. : ДНУ «Енциклопедичне вид-во», 2016. – 143 с.; Велика українська енциклопедія: тематичний реєстр гасел з напрямку «Біологія» : у 2 ч. / Уклад.: С. В. Межжерін, Я. О. Межжеріна. – К. : ДНУ «Енциклопедичне вид-во», 2016. – Т. 1. А–Л. – 224 с.; Т. 2. М–Я. – 224 с.

чення дефініцій, що автоматично означає вдосконалення та покращення загального реєстру «Великої української енциклопедії».

3.2. Релігієзнавство: критерії відбору гасел до «Великої української енциклопедії»

Гасла з релігієзнавства – важлива складова гуманітарного блоку «Великої української енциклопедії», адже роль релігії в сучасному світі важко переоцінити. За влучним висловлюванням С. Онищука: «Релігія в сучасному глобалізованому суспільстві... є швидше не Вірою, а цивілізаційною характеристикою і підставою культурної самобутності...»⁹

При виборі гасел укладачі енциклопедії зіштовхнулися із очевидними проблемами: відсутністю єдиного підходу до вивчення релігій та їхнім багатоманіттям, що значно ускладнило досягнення поставленої мети – підібрати гасла, які вичерпно відображають сутність релігії та відтворюють релігійну мапу світу. Мета обумовила такі дослідницькі завдання: відібрати гасла, що окреслюють суспільно-історичну природу релігії; її структуру та функції; процес виникнення, функціонування та розвитку релігії; механізми її соціальних зв'язків із політичними, економічними, духовними системами суспільства; ставлення суспільства до релігії в різні історичні періоди; а також гасла, що віддзеркалюють релігійну мапу світу. Для досягнення поставленої мети було вирішено поєднати два головні підходи до вивчення релігій: науково-філософський і богословський (теологічний).

Укладачі «Великої української енциклопедії» свідомо відмовилися від висвітлення лише українознавчої проблематики і в цьому сенсі продовжують традиції «Української радянської енциклопедії» (УРЕ). Так, на думку головного редактора УРЕ та її ідейного натхненника, М. Бажана, універсальна інформація не перекреслить українознавчого спрямування енциклопедії, навпаки розширить вузьконаціональні межі, виявить взаємозв'язки та взаємовпливи української історії, науки, культури з аналогічними процесами, що мали місце у світі. Услід за Великим енциклопе-

⁹ Онищук С. Вплив релігійності на політичні процеси // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – Вип. 31. – С. 44.

дистом укладачі ВУЕ стверджують: «наша енциклопедія повинна бути універсальною, а не краєзнавчою»¹⁰.

Важливою методологічною проблемою є відсутність єдиної правописної норми релігієзнавчих і богословських термінів. Наприклад, впливовий Український католицький університет (м. Львів) виробив власні стандарти слововжитку богословських термінів та імен¹¹, які, однак, не є загально визнаними. У вітчизняних довідкових виданнях усе ще побутують рідковживані й застарілі поняття, «застосування яких потребує глибшого уточнення та адекватнішого змістового наповнення»¹².

Вироблення критеріїв відбору гасел до «Великої української енциклопедії» з напрямку «Релігієзнавство» базоване на використанні досвіду української та зарубіжної енциклопедистики. Зокрема, досліджено висвітлення релігієзнавчої тематики в «Українській радянській енциклопедії», сучасних українських енциклопедіях – «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ) та «Універсальному словнику-енциклопедії» (УСЕ)¹³. Залучено численні спеціалізовані видання, зокрема: «Релігієзнавчий словник» (1996), «Словник-довідник з релігієзнавства» (2004), «Православну енциклопедію Харківщини» («Православная энциклопедия Харьковщины») (2009), «Велику православну енциклопедію» («Большая православная энциклопедия») (2012), «Українську православну енциклопедію» («Украинская православная энциклопедия») (2013), «Глосарій релігієзнавця» (2013), електронні: «Українську релі-

¹⁰ Цит. за: Черниш Н. І. Формування концепції української енциклопедії (з редакторського досвіду М. П. Бажана) // Поліграфія і видавнича справа. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2011. – № 4 (56). – С. 25.

¹¹ Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів для видань Українського Католицького Університету. – Львів, 2005. – 130 с. – Режим доступу: <http://www.christusimperat.org/bibl/poradnyk.2005.08.pdf>

¹² Крالیук П., Вигovskyй Л. «Достатньо слова, все решта – то слова» або рецензія на Глосарій релігієзнавця // Релігія та Соціум. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – № 2 (10). – С. 142.

¹³ Українська радянська енциклопедія / Гол. ред.: М. П. Бажан. – К. : УРЕ. – Т. 1: А – Богунці, 1959. – 640 с.; Енциклопедія сучасної України / [НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України; редкол.: Дзюба І. М. та ін.]. – К. : Координац. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. – Т. 1: А. – 2001. – 824 с.; Універсальний словник-енциклопедія. УСЕ / Керівник проекту: О. Коваль; [ред. рада: М. Попович, І. Дзюба, Н. Корнієнко, Н. Мазепа, Н. Яковенко]. – Львів : Тека, 2006. – 1432 с.

гієзнавчу енциклопедію», «Українську католицьку енциклопедію» та «Електронну єврейську енциклопедію» («Электронная еврейская энциклопедия»)¹⁴ тощо.

Попри те, що у вітчизняній енциклопедистиці зазначений напрям представлений доволі повно, було також враховано здобутки зарубіжної енциклопедистики, зокрема досвід укладачів: «Британіки» («Encyclopedia Britannica»), «Енциклопедії Ларусс» («Encyclopédie Larousse»), «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона» («Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона»), 12-томної «Енциклопедії релігії та етики» («Encyclopedia of Religion and Ethics») (1908–1927), «Енциклопедії чаклунства і демонології» («The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology») (1959), «Словника порівняльного релігієзнавства» («A Dictionary of Comparative Religion») (1970), «Словника символів» («Dictionary of Symbols») (1982), 16-томної «Енциклопедії релігії» («The Encyclopedia of Religion») (з 1987) тощо¹⁵.

У статті, присвяченій праці С. Аверинцева «Софія – Логос. Словник»¹⁶, К. Сігов апелює до концепції А. Макінтайра про три конкуруючі тенден-

¹⁴ Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика; Укр. асоц. релігієзнавців, Відділення релігієзнавства, Ін-т філософ. НАН України. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 389 с.; Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с. – (Словники України); Православная энциклопедия Харьковщины / Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Харьков : Майдан, 2009. – 562 с.; Большая православная энциклопедия / [Авт.-сост. И. Ю. Левашова]. – Донецк : Глория Трейд, 2012. – 382 с.; Украинская православная энциклопедия. В 3 ч. / Л. С. Кукушкин. – Харьков : Фолио, 2013. – 893 с.; Глосарій релігієзнавця / За ред. член-кореспондента НАПНУ В.О. Балуха. – Чернівці : Наші книги, 2013. – 280 с.; Українська релігієзнавча енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ure-online.info>; Українська католицька енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicencyclopedia.in.ua/>; Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/>

¹⁵ Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/>; Encyclopédie Larousse [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.larousse.fr/; Энциклопедия Брокгауза Ф. А. и Ефрона И.А [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.brockhaus.ru/; Encyclopedia of Religion and Ethics / Ed. by James Hastings. – Edinburgh: T. and T. Clark, New York : Charles Scribner's Sons, 1908. – Vol. I: A–Art. – 937 p.; Robbins R. H. The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology. – Reprinted. – Girard & Stewart, 2015. – 576 p.; A Dictionary of Comparative Religion / Ed. by S.G.F. Brandon. – Scribner, 1970. – 704 p.; Chetwynd T. Dictionary of Symbols. – Harper Collins Distribution Services, 1982. – 480 p. – (Paladin Books); The Encyclopedia of Religion / Ed. by Mircea Eliade. – New York : Macmillan; London: Collier Macmillan, 1987. – Vol. I: Aaro–Aust. – 570 p.

¹⁶ Сігов К. Архіпелаг Аверинцева (до осмислення доби «постатеїзму») // Аверинцев С. С. Софія – Логос. Словник. – К. : Дух і Літера, 1999. – С. 431–436.

ції в сучасній гуманітаристиці, які американський філософ означає як Енциклопедія, Генеалогія і Традиція. Дві перші символізують розриви (гуманітарного) знання. Перша тенденція, що сформувала моду на енциклопедії, започаткована авторами французької енциклопедії й іншими інтелектуальними батьками епохи Просвітництва й Нового часу. Друга тенденція є критичною реакцією прихильників «Генеалогії моралі» Ф. Ніцше і/або «Археології знання» М. Фуко на першу. Третя тенденція враховує досвід першої та другої (хоча не абсолютизує їхні аксіоми). Словник Аверинцева – яскравий приклад третьої тенденції – поєднання Традиції з Енциклопедією та взірць для наслідування. Для укладачів «Великої української енциклопедії», «Аверинцев як *метод*» є слушним.

До енциклопедії увійде базовий понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства (див. Табл. 1) і базова сакральна термінологія, включно з богословською термінологією (див. Табл. 2).

Табл. 1

Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства

(Використано класифікацію понятійно-категоріального апарату релігієзнавства в інтерпретації С. Гютт¹⁷)

Назва категорії	Приклади
загальнофілософські й соціально-філософські категорії	буття, свідомість, суспільство, культура
загальнонаукові терміни	структура, система, роль
конкретні наукові терміни	віра, життя, смерть, страждання
спеціальні релігієзнавчі терміни	релігія, теологія, релігійний культ
терміни, що відображають процеси трансформації релігії	деміфологізація, секуляризація, модернізація

¹⁷ Гютт С. І. Релігієзнавство: навч. посіб. – Львів : ЛДУФК, 2011. – С. 13.

Сакральна термінологія

(включно з богословською термінологією)

(Використано класифікацію сакральних термінів в інтерпретації С. Яремчука¹⁸)

Назва категорії	Приклади
назви релігій	християнство, зороастризм, джайнізм
релігійно-світоглядні поняття та категорії	апокаліпсис, безсмертя, воскресіння
назви нематеріальних осіб (суб'єктів)	Бог, ангел, демон
назви позачасопростірних (нематеріальних) цінностей	небеса, чистилище, шеол
власні назви й імена релігійних діячів	Юдея, Будда, Ісус Христос
назви священних книг та їхніх частин	Біблія, Тора, Коран, Євангеліє, Сура
назви процесів і станів релігійної практики	анафема, молитва
назви осіб за певною ознакою	біснுவатий, єретик
назви надприродних явищ (чудес)	пророцтво, мироточіння
назви типів святості	преподобний, мученик, рівноапостольний
назви Таїнств і благочестивих обрядів	хрещення, сповідь, Євхаристія

¹⁸ Яремчук С. Вивчення сакральної та богословської термінології на заняттях з української мови як іноземної // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2011. – Вип. 6. – С. 117–120.

Назва категорії	Приклади
назви релігійного персоналу	священик, єпископ, гуру, рабин, жрець
назви свят і шанованих періодів	Різдво, Ханука, Рамадан
назви культових споруд, приміщень і їхніх частин	храм, монастир, келія
назви знарядь, предметів і знаків релігійної практики	мощі, хрест, Престол
назви релігійних відправ, молитов, пісень	Літургія, Отче наш, Намаз

Пропонуються такі критерії відбору гасел до «Великої української енциклопедії» з напрямку «Релігієзнавство», що поєднують науково-філософський і богословський (теологічний) підходи до вивчення релігії:

1) *Міфологія народів світу (усі регіони й історичні періоди)*:

- міф як ключове поняття;
- поняття на позначення міфологічних уявлень про простір і час;
- пантеони богів;
- міфічні істоти.

2) *Релігії світу (усі регіони й історичні періоди)*:

I. Ранні форми релігій (такі як, тотемізм, фетишизм, анімізм, культ предків тощо);

II. Національні релігії:

1. Ранні національні релігії: релігія Стародавнього Єгипту, релігія народів Дворіччя, релігії Стародавньої Індії, давньогрецька релігія, релігія Стародавнього Єгипту, релігії доколумбової Америки тощо.

2. Пізні національні релігії (юдаїзм, індуїзм, джайнізм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, зороастризм).

III. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

IV. Нетрадиційні релігії, нові релігійні рухи:

1. Неохристиянство (Богородична церква, Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Новоапостольська церква тощо).

2. Неоязичництво (наприклад, Рідна Віра, РУН віра, Собор Рідної віри).

3. Релігії орієнталістського напрямку (зокрема, Товариство свідомості Крішни, центри Шрі Чінмоя).

4. Синтетичні релігії (такі як: Велике Біле братство, Всесвітня віра Бахаї).

5. Езотеричні об'єднання (братство Грааля).

6. Сайєнтологічні рухи (діанетика, наука розуму, християнська наука).

7. Сатанізм¹⁹.

У світі існує безліч релігій. Усі вони (через брак місця) не можуть бути відображені на сторінках універсальної енциклопедії. Тому пріоритет надаватиметься світовим релігіям, а також раннім формам релігій і національним релігіям. Щодо нетрадиційних релігій і нових релігійних рухів, висвітлюватимуться найвпливовіші з них, а також ті, що мають стосунок до України.

3) *Релігійна, церковна символіка*

4) *Священні тексти та їхні структурні частини*

5) *Релігійні організації:*

- конфесії
- деномінації;
- церкви;
- секти;
- харизматичні культи;
- ордени;
- товариства.

Згідно з Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Запропонована класифікація не відповідає повністю потребам енциклопедії, наприклад не відображає історичну складову. Тому її було взято лише за основу. Духовні навчальні заклади винесено в окрему категорію.

¹⁹ Класифікація С. Гнот. Див.: Гнот С. І. Вказ. праця. – С. 23–24.

В Україні станом на 1 січня 2017 р. діє 34 385 релігійних організацій (із них 32 468 – діючі зареєстровані громади, 854 – недіючі, 1063 – ті, що діють без юридичної реєстрації)²⁰. Така значна кількість релігійних організацій (лише в Україні!) змушує укладачів енциклопедії застосовувати відбір на кількісній основі (за кількістю вірних).

6) *Назви процесів і станів релігійної практики*

7) *Назви християнських таїнств*

8) *Духовні навчальні заклади*

9) *Понятійно-категоріальний апарат церковного (канонічного) права – поняття на позначення:*

– устрою, організації, управління християнських церков (зокрема, офіційні назви найвищих церковних органів і церковних посад);

– правового статусу християнських церков;

– базових норм мусульманського права.

10) *Свята:*

– у випадку християнства – назви свят літургійного року (рухомий і нерухомий цикли);

– назви найважливіших свят інших релігій;

– назви шанованих періодів (пости).

11) *Релігійні святині:*

– географічні об'єкти;

– архітектурні об'єкти;

– культурні об'єкти;

– християнські святині України (лаври й інші найвідоміші монастирі).

12) *Ікони:*

– назви іконографічних типів;

– назви чудотворних ікон.

13) *Сакральна архітектура:*

– назви сакральних споруд;

– назви елементів сакральних споруд.

14) *Одяг:*

– назви елементів традиційного одягу, що пов'язані з приписами релігій.

²⁰ Статистика церков і релігійних організацій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/articlesbytag?tag=665>

15) *Антирелігійні й антицерковні рухи*

16) *Персоналії:*

- основоположники релігій;
- персонажі священних книг;
- 12 апостолів Ісуса Христа;
- святі;
- пророки;
- християнські філософи;
- богослови (теологи);
- церковні діячі (отці церкви, вчителі церкви, реформатори);
- іконописці;
- перекладачі священних текстів;
- релігієзнавці;
- історики церкви та ін.

17) *Назви типів святості*

18) *Релігієзнавчі періодичні видання та серії видань.*

Релігієзнавчі теорії та концепції не є критерієм відбору гасел до «Великої української енциклопедії», оскільки структура статей енциклопедії передбачає висвітлення наукових дискусій у кожному конкретному випадку.

Більшість статей увійде як до друкованої, так і до електронної версії енциклопедії, однак певна частина статей (насамперед терміни, які входять до певної категорії за формальними ознаками) увійде лише до он-лайн версії. Остаточне рішення буде ухвалюватися після експертизи авторських статей. Якщо стаття, попередньо передбачена винятково для електронної версії енциклопедії, матиме велику наукову цінність, вона обов'язково потрапить і до друкованої версії.

Запропоновані критерії добору гасел у цілому дозволяють досягти поставленої мети. Водночас вони мають рекомендаційний характер і можуть коригуватися у процесі роботи над підготовкою енциклопедії. Критерії добору гасел можуть і повинні стати предметом фахової дискусії. Доцільно створити експертні групи з дорадчим голосом у тих закладах освіти й наукових установах, які долучилися до проекту, а також координаційний центр із представників експертних груп із правом ухвалювати (після погодження з Державною науковою уста-

новою «Енциклопедичне видавництво») остаточне рішення щодо змісту енциклопедії. Такий алгоритм ухвалення рішень сприятиме залученню представників різноманітних наукових шкіл, які мають/повинні мати відмінне бачення того, якою має бути «Велика українська енциклопедія».

3.3. Особливості формування тематичного реєстру гасел «Великої української енциклопедії» за напрямом «Юридичні науки»

Тематичний реєстр гасел із напрямку «Юридичні науки» є складовою загального реєстру гасел «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). Скомпонований реєстр гасел передбачає категоризацію та систематизацію інформативного матеріалу. Він має на меті сприяти комплексному осягненню окресленого сегменту гасел ВУЕ та кращому орієнтуванню авторів майбутніх статей. Крім того, такий реєстр фактично є термінологічним словником з юридичних наук, що визначає можливість його використання в навчальних цілях.

Вивчення юридичної термінології вимагає чіткого методологічного підходу, процес її відбору та дослідження складний і тривалий. Словник формувався на основі попередньо розроблених співробітниками ДНУ «Енциклопедичне видавництво» критеріїв відбору гасел за відповідними науковими напрямами²¹. Основоположними принципами добору гасел для відповідної галузі знань стали: «загальне – конкретне», «основне – другорядне». Крім того, відбір здійснювався з урахуванням таких критеріїв:

– критерій «поширеності» й «сталості вживання», відповідно до якого відбір здійснювався на підставі частоти і тривалості використання термінів у відповідних наукових сферах, а також повторюваності його вживання протягом певного періоду часу;

²¹ Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – 120 с.; Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – 160 с.

– критерій «актуальності», який враховує відповідність терміна останнім тенденціям і новаціям розвитку того чи іншого наукового напрямку та необхідність актуалізації потреб суспільства;

– критерій «пояснювального потенціалу» або широти предмета пояснення, який характеризує спроможність терміна з позиції аналітики, інтерпретації та класифікації охопити більше чи менше коло понять, явищ, подій певної галузі науки і відповідних їй сфер практичної діяльності;

– критерій «організаційного та методологічного потенціалу», який визначає змістове навантаження або «смыслову вагу» терміна в рамках терміносистеми. Визначається належністю до родової чи видової категорії та кількістю похідних термінів²².

Відбір гасел для тематичного словника з юридичних наук має свою специфіку.

По-перше, терміносистема юридичних наук формується на перетині кількох дисциплін: правознавства, державного управління, філософії права, історії держави і права, міжнародних відносин.

По-друге, необхідний аналіз кожного терміна з урахуванням його семантичних змін протягом усього часу його використання. Адже термінологічне значення гасла виникає в результаті позначення словом наукового поняття і є одним з типів лексичних значень слова. Хоча сутність відповідного терміна (виражене через його дефініцію) ніколи не передає всіх ознак наукового поняття, яке завжди ширше цього значення і тому ніколи з ним не збігається.

По-третє, дослідження історико-правової термінології важливе з огляду на майбутню можливість нового, переосмисленого використання архаїзованих термінів у сучасній юриспруденції, вилучення застарілих нормативних приписів, встановлення генетичного зв'язку між нормами та галузями права. Наприклад, поширене у радянській правовій системі «виправно-трудове право» в українському законодавстві кін. 1990-х було трансформоване у «Кримінально-виконавче право». Саме тому до відбору правових гасел до загального реєстру ВУЕ слід підійти зважено та системно.

²² Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 24.

Необхідно відзначити, що словник гасел із напрямку «Юридичні науки» розрахований не лише на фахівців-правознавців, авторів ВУЕ, а також може використовуватись як довідковий посібник. Тому важливим є завдання – створити простий і зручний у використанні тезаурус, що охоплюватиме найпоширеніший масив юридичних понять, персоналій та організацій, статті про які мають бути включені до ВУЕ. Енциклопедичний портал «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ) дозволить репрезентувати тематичний реєстр гасел із напрямку «Юридичні науки» в цифровому інтерактивному форматі, що зробить відповідний словник ще більш гнучким та практичним. Під гнучкістю словника розуміються його властивості, які спрощують форму запитів для пошуку словникової інформації. Адже у сучасних електронних словниках значення слова можна шукати по будь-якій словниковій формі. Також є можливість вводити частини слова чи цілі словосполучення для пошуку відповідної інформації в самих текстах.

Однією з важливих переваг електронного словника юридичної термінології є можливість надання посилань на нормативні документи, ознайомлення з якими сприяє глибшому вивченню сфери вживання того чи іншого терміна. Крім того, він має значний обсяг, через що істотно збільшується час пошуку необхідної лексичної одиниці. В електронні словники можна включити будь-яку кількість словникових одиниць. Крім того, функціонал такого словника дає можливість оперативно змінювати гасла, доповнюючи реєстр ВУЕ термінами, що з'являються в законодавстві, яке постійно оновлюється. Надалі вони можуть стати частиною основного словникового масиву. Отож, можна говорити ще про одну рису електронного словника – про його відкритість та динамізм.

Додатковими можливостями електронних словників є використання низки мультимедійних засобів для пошуку інформації різного характеру. Користувач може сам вибрати обсяг інформації, який буде виводитися на екран у відповідь на його запит (словникова стаття може відображатися або цілком, або частково). А також, орієнтуючись на досвід електронних порталів провідних енциклопедій світу, в перспективі необхідна інтеграція словникової та енциклопедійної частини порталу е-ВУЕ.

Важливе значення при складанні словника юридичної термінології має застосування методу компонентного аналізу, зокрема з метою розгляду системи юридичних термінів у їхньому історичному розвитку. Що стосу-

ється актуальних та вживаних сьогодні, а також тих, що вже стали архаїзмами як терміни, але можуть поновити своє існування в юриспруденції та державному управлінні за певних історичних та політичних умов. Це, наприклад, відбулося з термінами «меценатство» і «спонсорство», що сприймалися як історизм у радянські часи. Однак в сучасних умовах актуалізувалося значення понять, яке вони позначають, і, як результат, ці слова повернено до терміносистеми юридичних наук²³.

Видання юридичних енциклопедій та енциклопедичних словників в Україні вже має свою енциклопедійну історію. Зважаючи на це, представлення у ВУЕ юридичної термінології не претендує на повноту, притаманну галузевим енциклопедіям. Терміносистема тематичного словника включає найбільш поширені та актуальні гасла правової сфери.

Досить проблемним є визначення формалізованих критеріїв для добору гасел юридичної термінології, тому доводиться орієнтуватися на суб'єктивні критерії, енциклопедійну історію гасел, їх присутність/відсутність в галузевих енциклопедіях та словниках, а також актуальність в умовах сучасного українського правотворення та державного реформування. Так, при укладанні тематичного реєстру цінним стало врахування досвіду попередніх енциклопедій та словників юридичного характеру²⁴.

У процесі змістового наповнення словника враховувалися паспорти наукових спеціальностей, за яким відбуваються захисти дисертацій з юридичних наук. Відповідно до цього розподілу в межах юридичних наук виокремлено такі напрями:

- Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень;
- Конституційне право;
- Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;

²³ Давиденко Н. Критерії відбору та принципи тлумачення лексики для укладання словників юридичної термінології [Електронний ресурс] // Медієвіст. – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2013/02/blog-post_9725.html

²⁴ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004; Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид. перероб. і доповн. – К. : Юридична думка, 2012. – 1020 с.; Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [редкол. вид.: Тацій В. Я. та ін.]; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2016–2017.

- Господарське право; господарсько-процесуальне право;
- Трудове право; право соціального забезпечення;
- Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;
- Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право
- Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;
- Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність;
- Судоустрій; прокуратура та адвокатура;
- Міжнародне право;
- Філософія права.

Такий підхід дозволяє охопити всі правові сфери, за яким здійснюється науковий пошук, зокрема найбільш поширені юридичні терміни, галузі права та сфери законодавства. Крім того, широко представлена в тематичному реєстрі біографістика, зокрема:

- Філософи, що крім всього здійснили вклад у світову правову думку: Цицерон, Марсилій Падуанський, Жан Боден, Мартін Лютер, Томас Мор, Барух Спіноза, Джон Локк, Томас Гоббс, Шарль Луї Монтеск'є, Іммануїл Кант, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Джон Стюарт Мілль, Лоренц Штейн, Поль Рікер та ін.

- Філософи права: Карл Шмітт, Джованні Романьозі, Жорж Гурвіч, Олівер Вендел Голмс молодший, Річард Познер, Джон Ролз, Джером Френк, Льюїс Фуллер. Серед них – представники юридичного позитивізму: Герберт Гарт, Георг Еллінек, Ганс Кельзен, Джозеф Раз, Джон Остін, Джон Фінніс та ін.

- Відомі юристи, автори національних правових реформ: зокрема творці Цивільного кодексу Франції – Франсуа Тронше, Фелікс Біго де Преаменю, Жан Порталіс, Жак де Малевіль, Жан-Батист Трельяр; автори німецьких правових реформ – Самюель фон Кокцеї, Отто фон Бісмарк, Йоганн Генріх фон Кармер; британські юристи, що здійснили вклад у світову юридичну думку – Томас Геєр, Вільям Блекстон, Джон Говард, Роберт Сесіл, Леслі Грін, Рональд Дворкін.

Вагомою складовою укладення тематичного реєстру був підбір персоналій, представників української юридичної думки. Цінним джерелом

для добору персоналій вітчизняних юристів та правознавців стала «Антологія української юридичної думки»²⁵. Зокрема широко представлені українські правознавці XVIII – поч. XX ст., праці яких присвячені дослідженню історії українських правових пам'яток та правових вчень, проблем теорії держави і права, аналізу окремих галузей права. Українська правова наука того часу, спираючись на зарубіжний досвід, одночасно активно розвивала власні традиції, намагалася поєднувати філософський, соціологічний і юридичний підходи у розумінні і вирішенні державно-правових проблем. За цих умов українська юридична наука до проголошення незалежності України розвивалася як складова частина загальноросійської, частково – австрійської, згодом – радянської юридичної науки.

- В тематичний словник ВУЕ включено постаті українських правознавців, які здійснили вклад в українську, загальноросійську (пізніше радянську) та світову юридичну науку – Микола Василенко, Володимир Гордон, Володимир Грабар, Олексій Гуляєв, Станіслав Дністрянський, Євген Ерліх, Дмитро Каченовський, Богдан Кістяківський, Володимир Корецький, Оникій Малиновський, Костянтин Неволін, Василь Незабитовський, Микола Палієнко, Олександр Процевський, Володимир Старосольський, Євген Спекторський, Федір Тарановський та ін.

- Крім того, в тематичному реєстрі представлені відомі українські юристи, громадсько-політичні діячі: Дмитро Донцов, Михайло Драгоманов, Микола Зібер, Ростислав Лашенко, Андрій Ливицький, Кость Ливицький, Микола Міхновський та ін.

- Основоположники зарубіжної криміналістики: Карл Бар (Німеччина), Альфонс Бертільйон, (Франція), Ганс Густав Гросс (Австрія), Чезаре Ломброзо (Італія), Арчибальд Райс (Швейцарія), а також фундатор вітчизняної криміналістики – Микола Бокаріус.

- Серед гасел, що репрезентують історію держави та права в тематичний словник зокрема внесені найбільш важливі історичні правові акти та кодекси – закони Ману, закони Хаммурапі, Закони Лікурга, Закони XII таблиць, Кодекс Юстиніана, Велика хартія вольностей, Габеус корпус акт, Білль про права, Терезіанський кодекс, Кодекс Наполеона; правові

²⁵ Антологія української юридичної думки: в 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002–2005.

акти, визначальні для історії українського державотворення – Руська Правда, Литовські Статути, Конституція Пилипа Орлика, Універсали Української Центральної Ради, Конституція УНР, Закони про тимчасовий державний устрій України, Конституції радянської України, Конституційні акти незалежної Карпатської України, Декларація про державний суверенітет України, Акт Проголошення Незалежності та Конституція України.

- Широко представлена в словнику проблематика, що торкається міжнародного права та міжнародних відносин: міжнародні організації та договори. Зокрема міжнародні договори, що сформували сучасну систему міжнародних відносин: Вестфальський мир, Заключний акт Віденського конгресу, Версальський мир та Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. В словнику ВУЕ широко представлені гасла, що відображають історію європейської інтеграції (Батьки об'єднаної Європи, Паризький договір, Римська Угода, Маастрихтський договір, Єдиний європейський акт, Амстердамський договір, Ніццький договір, Лісабонська угода).

- Терміни філософії права: аналітична юриспруденція, правове виховання, інфляція права, правова ідентичність, юридична деонтологія, правова невизначеність, правовий плюралізм, юридичний світогляд та ін.

- Терміни порівняльного правознавства: основні правові сім'ї (романо-германська, англо-американська, соціалістична) та релігійні правові системи (канонічна, ісламська, іудейська, індуська); правові системи за масштабами: субнаціональна, національна, наднаціональна, міждержавна.

Також при укладанні тематичного реєстру враховувалися актуальні законодавчі зміни, зокрема адміністративна та судова реформи, що породило нові правові явища та інститути:

- Нові інститути: Громадська рада доброчесності, Вищий суд з питань інтелектуальної власності, Національна поліція, Вищий антикорупційний суд (створення якого передбачено судовою реформою).

- Реформовані інститути: Державна фіскальна служба (реформоване Міністерство доходів і зборів), Вища рада правосуддя (колишня Вища рада юстиції).

• Терміни, що набули актуальності в українському законодавстві у зв'язку з агресією Росії: волонтерство, внутрішньо переміщені особи, тимчасово окуповані території.

Потрапивши в терміносистему, загальнолітературне гасло розвиває специфічні системні зв'язки з іншими термінами і неминує змінює своє значення і концептуальний зміст, хоча цей процес не завжди адекватно відбивається в кодифікованих визначеннях. Таких термінів у реєстрі гасел із напрямку «Юридичні науки» значна кількість. Наприклад на літеру «В»: вбивство, викуп, викрадення, вина, винагорода, вирок, відновлення прав, відповідальність, відпустка, відстрочка, відчуження, відшкодування, власність, внесок.

Можна визначити такі особливості терміносистеми реєстру юридичних гасел:

– Динамічність, порівняно з іншими соціогуманітарними напрямками – при внесенні змін до законодавства одні правові норми та інститути зникають, а замість них з'являються інші;

– Міжгалузевий характер – юридична наука вивчає правовідносини в усіх суспільних сферах: аграрне, екологічне, медичне право, архівне, освітнє, спортивне законодавство;

– Історичне підґрунтя – норми права, правові та правоохоронні інститути, міжнародні організації мають свою історію;

– Транзитивність, що пов'язано з відходом від правової термінології та юридичних норм соціалістичної правової системи і необхідністю гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу;

– Полісемантичність багатьох юридичних термінів, що визначає необхідність урахування варіативності значення кожного поняття в межах відповідної галузі права чи навіть окремих нормативних актів. Приклади таких полісемантичних гасел, які потребують написання комплексних статей:

Санкція, 1) складова частина, елемент логічної структури загальної норми права, що вказує на можливі заходи державного впливу на порушника даної норми; 2) передбачені законом або договором заходи впливу, міра юридичної відповідальності за порушення законодавства або договір, зобов'язання, що застосовуються до винної особи; 3) затвердження (санкціонування) вищою інстанцією будь-якого акта та надання йому чинності або визнання законності певного документа чи дії; 4) встановлений законом

порядок обов'язкового затвердження прокурором відповідних постанов або винесення рішення судом про вжиття щодо особи заходів примусового або обмежувального характеру; 5) в міжнародному праві – засоби примусового впливу, що застосовується міжнародним співтовариством до держави у разі порушення нею своїх міжнародних зобов'язань або норм міжнародного права²⁶.

Арешт, 1) взяття під варту як запобіжний захід у кримінальному процесі; 2) екстрадиційний А. – запобіжний захід у вигляді тримання особи під вартою з метою забезпечення її видачі (екстрадиції), що не може тривати більше дванадцяти місяців; 3) тимчасовий А. – взяття під варту особи, розшукуваної за вчинення злочину за межами України; 4) процес взяття під варту у вказаних вище випадках; 5) домашній А. – запобіжний захід, який полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби; 6) покарання, передбачене Кримінальним кодексом України, що полягає в короткостроковому, до шести місяців, триманні засудженого в умовах ізоляції в арештному домі; 7) адміністративний А. – адміністративне стягнення, що полягає в короткостроковому, до п'ятнадцяти днів, триманні особи, яка вчинила адміністративний проступок, у місцях, що їх визначають органи Національної поліції; 8) А. з утриманням на гауптвахті – дисциплінарне стягнення, яке у минулому, до 2004, застосовувалось до певних категорій військовослужбовців; 9) А. майна – один із заходів забезпечення кримінального провадження; 10) адміністративний А. майна – винятковий спосіб забезпечення виконання платником податків його обов'язків, визначених законом; 11) А. на майно, кошти та інші цінності боржника, передбачений Законом України «Про виконавче провадження»; 12) в міжнародному морському і повітряному праві – затримання судна за ухвалою суду для забезпечення морської вигоди, що не включає конфіскацію судна на виконання судового рішення²⁷.

Подібну полісемію можна розглядати як внутрісистемну галузеву багатозначність, обмежену відношенням терміна до того чи іншого термінологічного макрополя. Таким чином в межах термінологічної сфери юридичних наук термін залишається однозначним, зберігаючи свою

²⁶ Нагребельний В. П., Стеблицька Р. А., Усенко Р. А. Санкція // Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5: П – С. – С. 427–428.

²⁷ Стаття для ВУЕ підготовлена М. І. Хавроном.

багатозначність при фокусуванні на окремій галузі права чи типі правовідносин.

Виходячи з класифікації термінів юристами, які вважають термінами далеко не однорідні одиниці, можна сказати, що термін має як суб'єктивний, так і об'єктивний характер. Наприклад, використання загальнолітературних слів свідчить про об'єктивний характер термінологічної системи, яка змушена інвентаризувати поняття, що відображають дійсність, незалежно від волі законодавця, тому що існує об'єктивна необхідність в регулюванні тих чи інших процесів, дій, явищ повсякденного життя. З іншого боку, суб'єктивізм юридичних класифікацій проявляється в довільних теоретичних або вольових підставах класифікації правової дійсності.

Таке співвідношення конвенціональності одних юридичних термінів і обумовленості інших екстралінгвістичними факторами проявляється в характері дефініцій термінів, які поділяються на описові (казуїстичні), перелікові та класифікаційні²⁸.

- Описові дефініції виражають значення термінів шляхом вказівки на явища реальної дійсності та набір його диференціальних ознак.

- Перелікові дефініції – визначення терміна шляхом перерахування осіб, дій, характеристик тощо. Використання такого типу дефініцій, зокрема в законодавстві, свідчить про розмитий характер значення терміна.

- Класифікаційні дефініції будуються шляхом визначення родового поняття та вказівки на набір видових особливостей. Такі дефініції є найбільш точними та зручними для побудови терміносистеми.

Важливою характеристикою тематичного реєстру, як і будь-якого спеціалізованого словника, є його сутнісна орієнтованість, яка є важливою при його укладенні та використанні. Вона проявляється в композиції та структурі самого словника. Можна виокремити кілька її типів:

- предметна орієнтованість, тобто загальний вихідний масив лексики, в даному випадку – це юридична термінологія;

- тематична, що входить до складу предметної. Нею встановлюється галузевий характер словника – зокрема маються на увазі галузі матері-

²⁸ Хижняк С. П. Семантические свойства юридического термина // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2007. – № 2. – С. 106–107.

ального права: конституційне, адміністративне, трудове, цивільне, фінансове та кримінальне;

– часова – джерела термінології відносяться до певного часового інтервалу. Цей критерій дозволяє прослідкувати динаміку терміна, зокрема його енциклопедичну історію;

– етимологічна – розкриває первинне сутнісне значення та історію семантики багатьох юридичних термінів, наприклад за допомогою звернення до латинської мови;

– лінгвістична – притаманна для перекладних словників²⁹.

Тематичний реєстр побудований з врахуванням предметної, тематичної та часової орієнтованості. Предметніше вищеназвані вектори враховуються в самих статтях «Великої Української Енциклопедії», де крім згаданих характеристик, враховується також етимологія та вивірено передаються лінгвістичні особливості гасел.

Ми свідомі того, що терміносистема може коригуватися у процесі підготовки ВУЕ. Тому пропонуємо широкому загалу науковців та фахівців відповідної царини долучитися до вдосконалення змістового наповнення тематичного словника гасел із напрямку «Юридичні науки».

3.4. Категоризація і типологізація енциклопедичних гасел напряму «Економічні науки»

Економічні науки – це сукупність наук, які вивчають об'єктивні економічні закономірності, здійснюють статистичну обробку і теоретичну систематизацію явищ господарського життя, розробляють практичні рекомендації для вдосконалення сфер виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ.

Розглянемо критерії відбору та поділу гасел економічного напрямку за категоріями, для прискорення пошуку необхідної інформації в електронній версії енциклопедії та групування типів інформаційних об'єктів.

За роки незалежності України в 2000–2002 р. було видано економічну енциклопедію в 3-х томах³⁰. Енциклопедія як жанр наукової або науково-

²⁹ Петросян Э. Г. Основные характеристики учебного многоязычного электронного словаря юридических терминов // Вестник МГЛУ. – 2011. – Вып. 26 (632). – С. 61.

³⁰ Економічна енциклопедія / Відповідальний редактор С. В. Мочерний. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1– 863 с.

популярної довідкової літератури має певні особливості. Популярність викладу, розрахована на широке коло читачів, має поєднуватися з науковою чіткістю та логікою викладання матеріалу. Це досягається за допомогою термінів і гасел. Особливості написання енциклопедичних статей полягають в тому, що автор в доступному для читача форматі повинен пояснити той чи інший термін, спочатку визначившись з його класифікацією (обраний термін є науковою категорією, методом, законом, напрямом наукової школи чи теорією, явищем чи засобом (інструментом діяльності)). Науковець повинен добре розумітися на методології економічних наук і відповідно на методиці написання статей до енциклопедії.

Економічні науки, як і будь-які інші науки, містять категоріальний, науковий апарат, яким апелюють при описі законів, методів, предметів, явищ, наукових течій, шкіл, описують виробничі відносини, виробництво, його показники, об'єкти економічного дослідження. Кожен класифікаційний тип має свої особливості. Відтак для кожного класифікаційного типу термінів розроблено методiku написання статей, запропоновано відповідні схеми структурування матеріалу статті.

Запропоновано орієнтовну класифікацію економічних термінів:

Базова категорія економічної науки

Напрямок економічної науки і наукова економічна школа

Економічна інституція

Види економічної діяльності

Засіб, форма, інструмент, явище

Грошова одиниця

Персоналії

Підприємство

До «Базової категорії» належать терміни, що розкривають категоріальний апарат економічних наук (економічні закони, методи, систему, зв'язки, наукові теорії, концепції, школи).

Класифікація термінів «Напрямок економічної науки і наукова економічна школа» здійснюється відповідно до галузей знань, що затверджені Наказом МОНУ № 1057 від 14.09.2011р. «Про затвердження переліку наукових

спеціальностей»³¹. До цієї групи відносяться терміни в яких описується об'єкт, предмет і метод галузей знань з економіки (11 галузей) і терміни, що розкривають історію економічної думки за кожним галузевим напрямком.

Клас термінів «Економічна інституція» поєднує міжнародні економічні організації, науково-дослідні установи, вищі навчальні заклади, благодійні і громадські організації, державні і приватні фонди, біржі.

Класифікація термінів «Види економічної діяльності» включає галузі економіки (промисловість, сільське господарство, торгівля, фінансовий і страховий сектор, транспорт і зв'язок, виробництво електроенергії, тощо).

До «Засобу, форми, інструменту, явища» слід відносити: формули, показники, акселератори, грошові агрегати, цінні папери, фінансові інструменти, контракти, стан економіки.

Клас термінів «Грошова одиниця» об'єднує терміни про національні грошові одиниці країн світу, їх масштабність.

Класифікація термінів «Персоналія» включає видатних вітчизняних і іноземних економістів-науковців. Критерії відбору економістів, про яких буде написано статті до енциклопедії повинні встановлюватися редакційною колегією чи зацікавленою громадськістю (наприклад, фінансовими меценатами).

До класу термінів «Підприємства» відносимо державні і приватні підприємства всіх видів діяльності, які за розробленими критеріями включаються до енциклопедії. Критерії повинні бути затверджені редакційною колегією чи вченою радою установи, що випускає енциклопедію.

У 1990-х рр. з розвитком мультимедійних технологій, з'явилися електронні енциклопедії. Комп'ютерні технології істотно змінили характер доступу до енциклопедичних даних – пошук статей став практично миттєвим. Поряд з цим стало складніше здійснювати класифікацію термінів, для електронного варіанту, бо одне слово не давало можливості повністю розкрити пошукову систему для існуючих програм. Тому

³¹ Про затвердження переліку наукових спеціальностей. Наказ МОНУ № 1057 від 14.09.2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 78. – С. 215.

виникла необхідність групувати терміни за декількома категоріями. З цією метою використовується гасло. Гасло – це стисле викладення суті терміна. Для полегшення пошуку та з метою уніфікації пошукового об'єкту терміни з економічного напрямку структуровано за категоріями (кілька рівнів).

До першого рівня категорії включено гасла, що відносяться до прямої економічної науки, тобто, весь блок гасел з економіки. Другий рівень містить групу гасел, що відносяться до конкретної галузі знань (економічні науки поділяються на 11 галузей). Третя категорія поєднує класифікацію термінів і додаткові пошукові об'єкти. Така категоризація розроблена з огляду на те, що категоріальний апарат економічних наук, в основному викладений в галузях «Економічна теорія та історія економічної думки», «Бухгалтерський облік, аналіз і аудит», «Статистика», «Гроші, фінанси і кредит» і «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці». Додаткові пошукові параметри за третьою категорією групуються за об'єктами. Окремою категорією визначено «регіон» з огляду на те, що економічні відносини формуються за регіонами. Ця категорія стосується світової економіки, регіональної економіки та економіки природокористування.

«Показники» – категорія стосується фінансів, грошей, продуктивних сил, демографії і соціальної економіки, статистики, математичних методів і моделей. Перелічені галузі знань містять найбільше цифрової інформації, що обраховується за допомогою формул. Показники характеризують наявність грошей в обігу, стан економіки за наявності міжнародного боргу, розвиток продуктивних сил, за допомогою показників розраховуються тренди в статистиці, демографії, що дозволяє зробити прогноз щодо розвитку економіки країни, тощо.

«Явище / процес» – категорія стосується більшості галузей знань економічного напрямку, оскільки майже вся економічна наука описує явища та процеси.

«Документ» – категорія охоплює дуже вузький пошуковий об'єкт, в основному стосується бухгалтерського обліку.

Наступні рівні категорій пошукових об'єктів дозволяють глибше здійснювати пошук: деталізування й конкретизація категорій активізує пошук у е-ВУЕ. Категоризацію гасел економічних наук узагальнено в Таб. 1

Категоризація економічних гасел

Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ 08	Економічна теорія та історія економічної думки 08.00.01	наукова школа	період/засновник
		наукова теорія/закон	основоположник
		науковий термін/категорія/ закон	застосування
		економічна система	періодизація
		людина	нобелівський лауреат, академік, член- кореспондент
	Світове господарство і міжнародні економічні відносини 08.00.02	регіон	материк, країна, область, місцевість
		види діяльності	промисловість, сільське господарство, сфера обслуговування
		напрями/ регулювання	міжнародна установа

Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ 08	Економіка та управління національним господарством 08.00.03	інституція	міжнародна, державна установа, громадська організація
		об'єкти	види діяльності: національне господарство, банківська діяльність, тощо
	Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності) 08.00.04	методи	застосування/ прояв
		науковий термін	застосування
		види діяльності	промисловість, сільське господарство, торгівля
		засіб діяльності	сфера застосування
		явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане
	Гроші, фінанси і кредит 08.00.08	явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане
		інституція	міжнародні установа, державна установа, громадська організація

Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ		засіб діяльності	сфера застосування
		науковий термін/категорія/закон	застосування
		показники	характеристика, одиниця виміру
	Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка 08.00.05	явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане
		показники	характеристика, одиниця виміру
		засіб діяльності	сфера застосування
		регіон	материк, країна, область, місцевість
	Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища 08.00.06	регіон	материк, країна, область, місцевість
		засіб діяльності	сфера застосування
		явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане

Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ 08	Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика 08.00.07	інституція	міжнародні установа, державна установа, громадська організація
		явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане
		показники	характеристика, одиниця виміру
	Бухгалтерський облік, аналіз і аудит (за видами економічної діяльності) 08.00.09	інституція	міжнародні установа, державна установа, громадська організація
		засіб діяльності	сфера застосування
		явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане
		науковий термін /категорія/ закон/ методи	застосування
		документ	контракт, договір, первинні документи, фінансова звітність
	Статистика 08.00.10	інституція	міжнародні установа, державна установа, громадська організація

Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ 08	Статистика 08.00.10	засіб діяльності	сфера застосування
		явище/процес	місце виникнення або з чим пов'язане
		науковий термін/ категорія/ закон/методи	застосування
		показники	характеристика, одиниця виміру
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ 08	Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці 08.00.11	засіб діяльності	сфера застосування
		явище/процес	місце виникнення, опис елементів
		науковий термін / категорія/ закон/методи	застосування
		показники	характеристика, одиниця виміру

З метою поглиблення пошукових параметрів економічних термінів і гасел пропонується їх групувати за типами об'єктів. Кожен тип може мати декілька підтипів, залежно від того, за якою ознакою буде здійснюватися систематизація пошукових об'єктів. Наприклад, тип: *особиста назва*, яка пишеться з великої літери. Написання великої літери застосовується до прізвищ людей, назв організацій, інститутів, країн, регіонів, областей. Підтипом особистої назви можуть бути:

- 1) Підтип: людина: економіст, академік, нобелівський лауреат, член кореспондент;
- 2) Підтип: заклад, інститут: науково-дослідний, навчальний;
- 3) Підтип: країна, регіон, область;

4) Підтип: організація державна, міжнародна, громадська, підприємство.

Тип: *документ*. В залежності від походження і використання тип документ можна поділити на підтипи:

1) Підтип: юридично-правові: угода, договір, правочин, контракт, закон, законодавчий акт

2) підтип: первинні: бухгалтерські документи, фінансова звітність, робочі документи аудитора

Тип: *абстрактне поняття*, включає наукові економічні категорії, які можна групувати за наступними підтипами:

1) Підтип: метод, закон, методика, явище, властивість, система, теорія, одиниця виміру

За **типом засіб діяльності** групуються терміни і гасла, що розкривають як об'єктивну сутність навколишнього середовища так і суб'єктивну, ту яка безпосередньо створена під впливом людини, тому рекомендується цей тип поділити на:

1) Підтип: процес, явище, діяльність людини, інструменти

Отже, в енциклопедії, для короткого опису сутності термінів використовують гасла. Для всебічного розкриття змісту терміна, їх потрібно класифікувати. Класифікація є інструментом для групування об'єктів пошуку в електронній версії енциклопедії. Об'єктами пошуку є конкретні гасла. Категоризація гасел сприяє активному пошуку в е-ВУЕ.

3.5. Принципи та критерії відбору гасел з напрямку

«Фізичне виховання та спорт» для друкованої та онлайн версій «Великої української енциклопедії»

Формування реєстру гасел із напрямку «Фізичне виховання та спорт» передбачає категоризацію та систематизацію інформативного матеріалу, має на меті сприяти комплексному досягненню окресленого сегменту та кращому орієнтуванню авторів майбутніх статей.

Поряд зі світовими здобутками в царині фізичної культури і спорту основну увагу акцентовано на увиразненні українського чинника у світовій історії спорту. Вироблення критеріїв відбору гасел до «Великої української енциклопедії» з напрямку «Фізичне виховання та спорт» базоване на використанні досвіду української та зарубіжної енциклопедистики.

Зокрема досліджено енциклопедійну історію напряму «Української радянської енциклопедії» (УРЕ), сучасних українських енциклопедій – «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ), «Універсальний словник-енциклопедія» (УСЕ), «Енциклопедія олімпійського спорту в запитаннях і відповідях», «Енциклопедія олімпійського спорту України» тощо)³². Водночас доводиться констатувати, що у вітчизняній енциклопедистиці зазначений напрям представлений доволі фрагментарно.

Термінологія у галузі спорту продовжує розвиватись та вдосконалюватись, про що свідчать напрацювання авторів у створенні тематичних словників. Однак основним недоліком таких словників є обмеження переліком гасел, або короткими дефініціями, без розгорнутої подачі інформації, що не дає читачу досягнути сутності того чи іншого терміна³³. Натомість значно вагомішими видаються здобутки зарубіжної енциклопедистики, де цей напрям вагомо рельєфніший та репрезентативніший. Зокрема йдеться про найвідоміші зарубіжні енциклопедії – «Британіка», «Енциклопедія світового спорту: з найдавніших часів до сучасності», «Велика олімпійська енциклопедія», «Олімпійська енциклопедія» та ін.³⁴.

В єдиній універсальній енциклопедії попереднього століття – «Українській радянській енциклопедії» (УРЕ) питання фізичного виховання та

³² Енциклопедія сучасної України / [НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України; редкол.: Дзюба І. М. та ін.]. – К. : Координац. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. – Т. 1: А. – 2001. – 824 с.; Універсальний словник-енциклопедія. УСЕ / керівник проекту: О. Коваль; [ред. рада: М. Попович, І. Дзюба, Н. Корнієнко, Н. Мазепа, Н. Яковенко]. – Львів : Тека. – 1432 с.; Українська радянська енциклопедія / Гол. ред.: М. П. Бажан. – К. : УРЕ, 1959. – Т. 1: А – Богунці. – 640 с.; Булатова М. М. Енциклопедія олімпійського спорту в запитаннях і відповідях / М. М. Булатова. – К. : Олімп. л-ра, 2009. – 400 с.; Енциклопедія олімпійського спорту України / За заг. ред. В. М. Платонова. – К. : Олімп. л-ра, 2005. – 463 с.

³³ Словник термінів зі спортивного права / Уклад. Бордюгова Анна Юріївна. – К. : Юстиніан, 2007. – 144 с.; Янків, І. Т. Словник-довідник труднощів перекладу спортивних термінів / Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Львівський держ. ін-т фізичної культури. – Львів : [б. в.], 2000. – 28 с.; Словник спортивних термінів з гімнастики (українсько-російсько-англійський) / уклад. П. І. Євстратов, О. М. Киселиця; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 110 с.

³⁴ Encyclopaedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britannica.com>; Encyclopedia of World Sport. From Ancient Times To The Present / Levinson D., Christensen K. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 507 p.; Штейнбах В. Л. Большая олимпийская энциклопедия: В 2 т. – М. : Олимпия Пресс, 2006; Олимпийская энциклопедия. – М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1980. – 480 с.

спорту знайшли певне висвітлення. Однак питома складова статей з фізичного виховання та спорту загалом незначна. Згаданий напрям репрезентовано у ній доволі стисло, особливо це стосується статей біографічного характеру. Біографічні статті відповідного напрямку в УРЕ були поділені за принципом: вітчизняні спортсмени (до цієї категорії віднесено спортсменів СРСР), українські спортсмени, зарубіжні спортсмени та спортивні діячі. Надзвичайно мало УРЕ висвітлює зарубіжних спортсменів та спортивних діячів, обмежуючись статтями про засновника Міжнародного олімпійського комітету П'єра де Кубертена та чемпіонів світу із шахів. Немає, на жаль, і статей про зарубіжних олімпійських чемпіонів, подана стаття тільки про 9-разового олімпійського чемпіона, фінського легкоатлета Паво Нурмі. Серед зарубіжних представників футболу згадується тільки бразильський футболіст Пеле.

До «Великої української енциклопедії» відповідно до принципів формування й критеріїв відбору увійдуть:

1) базові поняття – це категорії й терміни, які мають багато похідних, є узагальненими для окремих категорій гасел; без них практично неможливе прочитання інших статей (наприклад, вид спорту, напрям спорту, заклад фізичної культури і спорту, спортивна організація, фізкультурно-спортивні товариства, спортивний інвентар тощо);

2) спеціалізовані гасла – терміни, у яких немає або є кілька похідних, однак, зважаючи на вузьку спеціалізацію, ми не вносимо їх, а подаємо в одній статті, у якій прописуємо основні складові (наприклад, спортсмен (спортсмен-аматор, спортсмен-професіонал), види спорту інвалідів (види спорту інвалідів з ураженням опорно-рухового апарату, вадами зору, слуху та розумового і фізичного розвитку) тощо);

3) терміни, які входять до певної категорії за формальними ознаками (наприклад, усі фізкультурно-спортивні товариства, які мають всеукраїнський статус);

4) терміни, що описують основні явища, події, закономірності та процеси у спорті;

5) персоналії.

У процесі роботи над напрямом «Фізичне виховання та спорт» виокремлено такі основні категорії:

напрями спорту – відповідно до Закону України «Про фізичну культуру та спорт» та паспорту зі спеціальності 24.00.01 – олімпійський і професійний спорт;

напрями фізичної культури – відповідно до Закону України «Про фізичну культуру та спорт» та паспортів зі спеціальностей 24.00.02 – фізична культура, фізичне виховання різних груп населення; 24.00.03 – фізична реабілітація; класифікація видів спорту та дисциплін(групи видів спорту) – олімпійська кваліфікація видів спорту³⁵;

види спорту (олімпійські види відповідно до офіційних документів МОК; види спорту, виключені з олімпійської програми, показові види на Олімпійських іграх, а також неолімпійські види спорту, визнані в Україні)³⁶.

спортивні дисципліни – дисципліни видів спорту, які входять до програми Олімпійських ігор (вносимо до онлайн версії)³⁷;

спортивні події та заходи – внесено перелік усіх Олімпійських ігор (Літні – з 1896 року, Зимові – з 1924 року). При укладанні гасел з цих міжнародних змагань, керувалися офіційними документами МОК, у яких визначено місце та період проведення змагань, інші країни-кандидати на проведення ігор, кількість країн-учасниць, спортсменів, видів спорту, дисциплін; спортивні об'єкти, олімпійські емблеми, талісмани тощо³⁸. Відповідно до паспорту зі спеціальності 24.00.01 – олімпійський і професійний спорт внесені гасла про Дефлімпійські ігри, Спеціальні Олімпіади. Були додані також гасла про найвідоміші змагання з окремих видів, зокрема, Ліга чемпіонів УЄФА, «Формула-1», «Турніри Великого шолома» («Гранд Слем»), «Тур де Франс», Чемпіонат Європи з футболу 2012 року (зважаючи на те, що проводились в Україні) тощо. Для онлайн

³⁵ Платонов В. Н., Гуськов С. И. Олимпийский спорт: учебник для студентов вузов физического воспитания и спорта: в 2 кн. – К. : Олимп. лит., 2000. – Кн. 1. – 496 с.

³⁶ Factsheet The Programme Of The Games Of The Olympiad Update. – Switzerland, october 2013; Factsheet The Programme Of The Olympic Winter Games Update. – Switzerland, 31 october 2013; Наказ Міністерства спорту від 30.09.2015 № 3561 «Про затвердження реєстру визнаних видів спорту в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2015/10/06/2/Reestr_viznanih_vidiv_sporty_v_Ykrayini_veresen_2015_.pdf

³⁷ Там само.

³⁸ Див.: Factsheet The Games Of The Olympiad Update. – Switzerland, 28 October 2013; Factsheet The Olympic Winter Games Update. – Switzerland, 12 September 2014.

версії «Великої української енциклопедії» передбачається внесення основних спортивних змагань, турнірів за видами спорту, а також регіональних, мультиспортивних ігор;

фізкультурно-спортивні товариства – всеукраїнські товариства, добровільні спортивні товариства радянського періоду, а також найвідоміші спортивні товариства Західної України початку ХХ ст.;

спортивний інвентар – обладнання та інвентар спеціального призначення з олімпійських видів спорту відповідно до наказу «Про затвердження нормативів обладнання та інвентарю, що рекомендуються для оснащення спортивних споруд, на яких здійснюється підготовка національних збірних команд», не враховуючи інвентарю додаткового призначення (наприклад, стійки, колеса велосипедні, колеса дискові, полозки, підніжки, подушка для каное, дріт оцинкований тощо);

типи спортивно-фізкультурних споруд – основні спортивні споруди, призначені безпосередньо для спортивних, фізкультурно-оздоровчих занять, які внесено до «Електронного реєстру спортивних споруд України», а також регулюються чинним законодавством;

стадіони – усі стадіони, де проводились матчі чемпіонату Європи 2012 р. в Україні, а також ті, на яких проводяться матчі Прем'єр-ліги; спортивні професії – відповідно до чинного законодавства;

футбольні клуби – десять найкращих футбольних клубів ХХІ ст., представлені Міжнародною федерацією футбольної історії і статистики IFFHS, а також десять найуспішніших українських клубів вищої та Прем'єр-ліги;

спортивні організації – громадські організації, які опікуються видами спорту в Україні – відповідно до Закону України «Про фізичну культуру і спорт», міжнародні керівні спортивні організації, які опікуються олімпійським та паралімпійським рухом. Також відповідно до «Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті», паспортів спеціальностей тощо. У порталній версії планується подання міжнародних спортивних федерацій, які опікуються олімпійськими видами спорту;

законодавство у сфері спорту – основні закони, які регулюють спортивні відносини на міжнародному рівні;

теорії спортивного тренування – які відображені у паспортах спеціальностей та у «Екзаменаційних вимогах до кандидатського мінімуму зі

спеціальності 24.00.02 – «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» та ін.

Будь-яка категоризація чи систематизація є доволі ретельною, кропіткою й складною справою. Варто акцентувати на виявлених у ході вивчення енциклопедійної історії розбіжностях: доволі часто відомості, наведені в енциклопедіях, розходяться з офіційними документами. Зокрема, йдеться про характер визначень олімпійських видів спорту. Так, вітчизняні енциклопедії подають олімпійські дисципліни, як окремі види спорту, або навіть виключені види з олімпійської програми як олімпійські. Те ж саме бачимо і в офіційних документах України. Наприклад, у «Реєстрі визнаних видів спорту в Україні», що регулюється наказом Міністерства молоді та спорту України від 11.03.2015 № 639, серед олімпійських видів фігурує бейсбол і софтбол. Однак ці види спорту не входять до олімпійської програми ще з 2008 року (хоча, як варіант, можна говорити про зміни на перспективу – не виключено, що вони знову можуть увійти до неї).

Компаративний аналіз енциклопедійної історії дозволяє стверджувати, що доволі проблемною виявилася коректність формулювання гасел. За час проведення Олімпійських ігор багато видів спорту чи змагань зникли (наприклад, крикет, перетягування канату тощо). Інші були прийняті (наприклад, триатлон і тхеквондо). Деякі види спорту були знову введені після того, як були зняті (такі як теніс, стрільба з лука, регбі, гольф, керлінг). Відповідне рішення про включення виду спорту до програми ігор затверджується Міжнародним олімпійським комітетом (МОК). Останній визначає програму Олімпійських ігор, приймає або відмовляється від нових видів спорту, дисциплін, подій тощо.

Доволі складною видається проблема категоризації. Зокрема, у процесі опрацювання категорії «стадіони» виникла проблема з визначенням критеріїв відбору міжнародних стадіонів, які мають увійти до порталльної версії ВУЕ. Спочатку як критерій розглядалася кількість осіб, що вміщував стадіон: для країн Європи, Пд. Америки, Африки та Океанії – від 80 тис. осіб, для Пн. Америки та країн Азії – від 100 тис., а також найстаріші стадіони США, які були побудовані до 1939 року та водночас вміщують від 80 тис. осіб. Кількісні показники засвідчили доволі вагому репрезентативність стадіонів, іподромів, гоночних трас тощо, причому найбільша пи-

тома вага їх припадала на США. Натомість за обраними критеріями унікальні та найстаріші стадіони Європи (які не славляться великою вмісткістю) опинилися поза реєстром. Серед альтернативних розглядався також критерій відбору стадіонів, де відбувалися відкриття Олімпійських ігор. Однак, на нашу думку, питання критеріїв відбору гасел цієї категорії потребує широкого й ретельного обговорення фахівцями.

Однією з вагомих складових реєстру є біографістика. У ході укладання гасел до ВУЕ були визначені критерії включення біографічних статей про вітчизняних й зарубіжних спортсменів:

I. Засновники шкіл, популяризатори спорту.

II. Спортсмени діаспори, які мали визначні здобутки на міжнародній арені.

III. Вітчизняні спортсмени:

1. Любительський (аматорський) спорт: а) всі чемпіони та призери Олімпійських ігор; б) чемпіони світу (з олімпійських видів спорту); в) чемпіони Європи (з олімпійських видів спорту); г) українські рекордсмени (з олімпійських видів спорту). Найближчим часом плануємо розпочати роботу над внесення до реєстру гасел ВУЕ прізвищ українських призерів, які показують надзвичайно високі результати та посідають передові місця у фінальних медальних заліках Паралімпійських ігор. Запрошуємо спортсменів та фахівців долучитися до наповнення відповідної складової реєстру ВУЕ.

2. Професійний спорт: бокс: чемпіони за версіями WBA, WBC, IBF, WBO; футбол – володарі «Золотого м'яча», Ліги чемпіонів, Кубка володарів кубків (Кубок УЄФА), Суперкубка УЄФА; найсильніші українські спортсмени в світі (наприклад, І. М. Піддубний, В. Я. Вірастюк тощо).

3. Тренери, які мають видатні досягнення в спорті (зокрема, створили власну школу, виховали олімпійських призерів, сприяли розвитку спорту в Україні тощо). У футболі – тренери українських команд, за яких були здобуті найвищі досягнення (володарі Кубка володарів кубків, Кубку УЄФА, Суперкубка УЄФА);

4. Спортивні функціонери (президенти Національного олімпійського комітету, Національного Комітету спорту інвалідів України).

IV. Зарубіжні спортсмени: 1) Любительський спорт – багаторазові олімпійські чемпіони (від 5 і більше, можливі виключення); зарубіжні рекордсмени – чинні рекордсмени (з олімпійських видів спорту). Популяризатори фізичного виховання та спорту, засновники шкіл, ініціатори

відновлення олімпійського руху тощо. 2) Професійний спорт: бокс – абсолютні чемпіони у важкій вазі за умови, якщо вони є чемпіонами не менше, ніж у трьох версіях одночасно; для ралійних перегонів: чемпіон, що має найбільшу кількість перемог; для перегонів Формули 1: чемпіон, що має найбільшу кількість перемог; для тенісистів: найбільша кількість перемог на турнірах Великого шолома в одиночному розряді (по три особи для чоловіків та жінок); для хокеїстів НХЛ – троє перших зі списку «100 кращих гравців НХЛ усіх часів», а також хокеїсти українського походження, які потрапили до даного списку; для баскетболістів НБА – дворазові олімпійські чемпіони, які водночас входять до списку кращих гравців НБА; для чоловічого футболу – володарі «Золотого м'яча» (більше двох разів); багаторазові переможці в категорії «Гравець року ФІФА» (більше трьох разів). Також вносимо першу десятку зі «Списку найкращих футболістів XX сторіччя за версією IFFHS» (Міжнародної федерації футбольної історії та статистики). Зважаючи на масовість та популярність цього виду спорту, вносимо кращих футбольних тренерів XXI ст. (перша 10 рейтингу, оприлюдненого Організацією футбольної статистики IFFHS); для жіночого футболу – багаторазові переможниці в категорії «Футболістка року ФІФА» (більше п'яти разів); шахи – всі абсолютні чемпіони світу з шахів (чоловіки та жінки) – визнані міжнародною організацією шахістів ФІДЕ, а також Професійною Шаховою Асоціацією (ПША); 3) Спортивні функціонери (всі президенти Міжнародного олімпійського комітету та Міжнародного паралімпійського комітету).

Серед критеріїв відбору до реєстру гасел друкованої версії внесено імена зарубіжних спортсменів, які завоювали від п'яти золотих олімпійських медалей (однак у портальній версії критерій може бути інший, наприклад включення всіх олімпійських чемпіонів). Ми свідомі також того, що для окремих видів спорту (боротьба, гандбол, волейбол, гольф) не притаманна велика кількість медалей для одного спортсмена, як це зустрічається у спортсменів з гімнастики, водних видів спорту тощо. Адже, порівнюючи боротьбу та водні види спорту, розуміємо, що спортсмен, який спеціалізується на боротьбі, має можливість завоювати медаль тільки в одній ваговій категорії, на відміну від спортсмена у плаванні, який має можливість взяти участь у змаганнях (подіях) на різних дистанціях, естафетах та завоювати

кілька медалей на одній Олімпіаді, яскравим прикладом чого є здобутки М. Фелпса (23 золоті олімпійські медалі станом на 2016 рік).

Для онлайн версії також було розроблено нові схеми статей для базових категорій у галузі фізичного виховання та спорту:

Стаття про вид спорту

Високотитуловані... (футболісти, гімнасти...)

Прізвище, ім'я	Досягнення, рік Досягнення, рік Досягнення, рік
Прізвище, ім'я	Досягнення, рік Досягнення, рік
Прізвище, ім'я	Досягнення, рік Досягнення, рік

1. Гасло – дефініція.

2. Історична довідка.

Виникнення.

Етапи розвитку.

3. Характеристика:

Правила.

Міжнародні змагання.

Міжнародні спортивні організації.

4. N в Україні.

5. Додатково.

6. Цитати.

7. Література.

8. Автор.

Стаття про футбольний клуб

+ форма

Назва	
Логотип	

Рік заснування	
Країна	
Місто	
Стадіон	
Головний тренер	
Ліга	
Офіційний веб-сайт	

Матчі N з українськими клубами (для іноземних ФК)

Дата зустрічі	Футбольні клуби (N — Україна)	Рахунок

Високотитуловані футболісти N

Прізвище, ім'я	Досягнення, рік
Прізвище, ім'я	Досягнення, рік
Прізвище, ім'я	Досягнення, рік

1. Гасло — дефініція.
2. Символіка клубу (стадіон, клубні кольори, форма та ін.)
3. Історична довідка:
Виникнення.
Етапи розвитку.
4. Структура клубу.
5. N та Україна.

6. Досягнення.
7. Додатково.
8. Цитати.
9. Література.
10. Автор.

Стаття про напрям спорту

1. Гасло – дефініція.
2. Історична довідка:
Виникнення.
Етапи розвитку.
3. Міжнародні організації.
4. Правила проведення змагань.
5. Видатні спортсмени.
6. N в Україні.
7. Додатково.
8. Цитати.
9. Література.
10. Автор.

Стаття про конкретні Олімпійські ігри + емблема Олімпійських ігор n-го (року) + талісмани

Країна	
Місто-організатор	
Емблема	
Кількість країн-учасниць	
Кількість спортсменів	
Кількість видів спорту	

Розіграно медалей	
Церемонія відкриття	Дата
Церемонія закриття	Дата
Стадіон	

Медальний залік Олімпійських ігор n-го (року)

Місце	Країна	Золото	Срібло	Бронза	Загальна кількість медалей
1.					
2.					
...					
10.					

Рекордсмени світу на Олімпіаді n-го (року)

Прізвище, ім'я	Досягнення
Прізвище, ім'я	Досягнення
Прізвище, ім'я	Досягнення

1. Гасло – дефініція.
2. Історична довідка.
3. Характеристика:
Країни-учасниці.
Програма змагань.
Спортивні об'єкти.
4. Рекорди.

5. Українці на Олімпіаді n-го (року).
6. Додатково.
7. Цитати.
8. Література.
9. Автор.

Стаття про спортивний інвентар / обладнання

1. Гасло – дефініція.
2. Історична довідка.
3. Характеристика:
 - Призначення.*
 - Параметри та матеріал.*
 - Правила використання.*
 - Різновиди.*
4. Додатково.
5. Література.
6. Автор.

Стаття про типи спортивно-фізкультурних споруд

1. Гасло – дефініція.
2. Історична довідка.
3. Характеристика:
 - Використання.*
 - Структура.*
 - Класифікація / Різновиди.*
4. Додатково.
5. Цитати.
6. Література.
7. Автор.

Стаття про спортивно-фізкультурну споруду

(конкретний стадіон, іподром, басейн, льодову арену тощо)

Назва споруди (повна й аббревіатура)	
Країна	

Місто	
Рік відкриття	
Архітектор	
Кількість місць	...тисяч осіб
Офіційний веб-сайт	

1. Гасло — дефініція.
2. Історія будівництва.
3. Характеристика:

Категорія N.

Розташування.

Конструктивні особливості.

Культивовані види спорту.

Заходи.

4. Додатково.
5. Цитати.
6. Література.
7. Автор.

Запропоновані критерії добору гасел та схеми статей мають рекомендаційний характер і можуть коригуватися в процесі роботи над підготовкою ВУЕ. Ми свідомі того, що є чимало прогалин, які без допомоги фахівців нам не заповнити. Серед проблем – обмеженість інформації (інколи, повністю її відсутність) зокрема про українських спортсменів, визначних тренерів, популяризаторів спорту тощо).

Сподіваємось на співпрацю з професіоналами, науковими установами, навчальними закладами, небайдужими до спорту. Це сприятиме всебічному охопленню проблем напряму, виробленню критеріїв відбору гасел та якісному змістовному наповненню проекту державної ваги – «Великої української енциклопедії».

3.6. Особливості формування біологічного контенту «Великої української енциклопедії»

Етапи розвитку енциклопедичних видань збігаються з моментами прогресивного розвитку країн, результатами яких стають зміни в основних сферах життя суспільства. Кожному етапу розвитку енциклопедистики передували знакові, поворотні періоди в житті країни, які вносили зміни практично в усі сфери суспільного життя.

«Велика українська енциклопедія» – важливий проект і досвід створення універсального енциклопедичного видання незалежної України. Нагальна потреба такого повного енциклопедичного довідника відчувається давно і диктується як важливістю наукових результатів, отриманих на різних напрямках української науки, необхідністю подання, з одного боку, того важливого місця, яке Україна зайняла в світовому співтоваристві, з іншого боку, подання українського погляду на світову спільноту. Такий підхід виправдовує себе не тільки в області політики і суспільних наук, а й в області фундаментальних природничих наук. Особливо це стосується біології як однієї з швидко прогресуючих наук ХХІ століття, провідної галузі сучасного природознавства. Наука про життя займає особливе місце в системі сучасних знань і має безпосереднє відношення до глобальних проблем людства (деформація середовища проживання, дефіцит харчових ресурсів, поява нових інфекційних захворювань та ін.), вирішення яких стало необхідною умовою виживання.

Саме актуальність біологічних знань робить значущим розділ біології в ВУЕ, що обумовлює особливості формування відповідного контенту. У «Великій українській енциклопедії» відображено сучасний стан біологічної науки, тенденції розвитку, існуючий потенціал та досягнення. До напрямку «біологія» при формуванні контенту «Великої української енциклопедії» включаємо як розвинені фундаментальні дисципліни (зоологія, ботаніка, фізіологія людини і тварин, біологічна систематика, теорія еволюції, мікробіологія, цитологія і гістологія), що мають свою історію й вагомий внесок у світовий науковий потенціал, так і сучасні галузі біології, що швидко розвиваються (генетика, молекулярна біологія, біологічна фізика, біотехнологія та ін.). Не випадково обсяг біологічного контенту становить досить значну частину наповнення енциклопедії.

Прикметно, що Україна, є підписантом великої кількості міжнародних угод природоохоронної спрямованості. Відповідно енциклопедія, що відображає стан сучасної держави і її місце в світовому співтоваристві, не може не містити «біосферно-екологічний» контент (у відповідь на характер укладених угод). Актуалізує такий підхід врахування вітчизняних надбань: йдеться про те, що основоположником вчення про біосферу був український вчений В. І. Вернадський. Створена значною мірою завдяки розробкам вітчизняних вчених, ця галузь знання має загальнолюдське і загальнонаукове значення, формуючи екологічне мислення, без якого неможливо подальше існування людства на планеті, та складаючи основу охорони і раціонального використання живої природи.

Однак про які б напрямки біологічної науки не йшлося, яких би рівнів організації живого – молекулярного, клітинного, біосферного тощо – не стосувався б контент енциклопедії, врешті решт біологічна наука має справу з певними організмами, біологічними видами. Вагомим складником формування біологічного наповнення енциклопедії є строга систематизованість, дотримання біологічної ієрархії і, по можливості, представлення всіх високих рівнів систематики живого світу планети.

Швидкий розвиток сучасної біології, інтеграція в світові наукові процеси, специфіка наукової мови, навіть наукового сленгу тощо породили безліч проблем, пов'язаних з вживанням наукової термінології й необхідністю оприлюднення результатів найсучасніших наукових відкриттів зрозумілою мовою широкому колу читачів. Проблеми, які часто ігноруються в спеціальній біологічній літературі, стають надзвичайно гострими і складними при створенні загальної енциклопедії.

Досвід формування словника і написання першого тому «Великої української енциклопедії» оприявнили низку проблем біологічного контенту. Головні труднощі формування біологічного блоку – це рекордна кількість термінів. До словника ВУЕ увійшло близько 11 тис. гасел з біології; при цьому до переліку не включено поняття і терміни, що є суміжними і віднесені до хімії, медицини, сільського господарства, ветеринарії, геології, географії, а також низки загальнонаукових понять, що мають окремий біологічний сенс. Водночас статті за цими гаслами вимагають так само біологічного наповнення, а в ряді випадків (зокрема при напи-

сання комплексної статті фахівцями суміжних дисциплін) – узгодження й наукового редагування.

Понятійний апарат біології доволі впорядкований, хоч і багатосторонній, що пов'язано з різноманітністю наук, дисциплін, об'єктів і напрямків сучасної біології. Головною причиною такого значного обсягу біологічного контенту є величезна кількість таксонів – одиниць класифікації живих організмів. За різними оцінками число тільки вже описаних таксономічних одиниць в зоології, ботаніці, мікробіології і вірусології коливається від 2 до 2,5 млн. Звичайно, не всі вони повинні бути включені в універсальне енциклопедичне видання, але навіть 1% від загальної кількості відповідно складає 20–25 тис. гасел.

На прикладі ботанічних об'єктів розглянемо формальні ознаки відбору таксонів для ВУЕ. Критерії включення до ВУЕ досить прості: це рослини і гриби, що мають визначене місце в житті людини:

- 1 – систематичні категорії високого рангу (формальна ознака);
- 2 – масові і звичайні представники флори України;
- 3 – добре відомі і знакові види групи світової флори;
- 4 – отруйні, їстівні і лікарські види;
- 5 – охоронювані види, включені до Червоної книги або, хоча б, роду до яких вони належать;
- 6 – сільськогосподарські рослини або гібридні форми;
- 7 – декоративні та кімнатні рослини;
- 8 – бур'яни й рослини, що викликають алергію.

Значний обсяг таксонів, включених згідно з зазначеними критеріями до переліку гасел, потребує чіткості означень та термінології стосовно назв таксонів живих організмів. Однак вони притаманні лише латинській мові. Національні кодекси біологічної номенклатури відсутні. Це призводить як до синонімізації українських назв різних видів, так і до наявності декількох назв для одного виду (наприклад, лелека, чорногуз, бусел). Ситуація множинності назв особливо актуальна для сучасної української зоології, де практично кожен автор користується свим власним набором назв таксонів. У подібній ситуації використання критерію «вживаність» є досить суб'єктивним, хоча певна традиційність з огляду на існуючі попередні енциклопедичні видання все ж зберігається. Очевидною є необхідність дбайливого і шанобливого ставлення до спад-

щини вітчизняних біологів, а значить, збереження наукових назв, які введені ними в ужиток і стали вже традиційними. Не можна не враховувати поширеної, на жаль, практики, коли дослідники не завжди виправдано прагнуть ввести нову термінологію замість традиційної, іноді задля увиразнення новизни і значущості власних досліджень, іноді – просто через бажання залишити «свій слід» у біології не ціною наукових відкриттів, а шляхом переінакшення усталеної традиційної української наукової термінології. Зрозуміло, енциклопедія не є нормативним виданням в області термінології; при роботі над виданням не ставиться пряме завдання упорядкування термінології, яку використовують у сучасній біологічній літературі і дослідницькій практиці. Для окреслених завдань потрібна була б спільна робота біологів і лінгвістів. Відтак адекватним підходом видається використання термінології, яка відображає практику, що існує в сучасній науковій літературі: віддавати перевагу найпоширенішим (найвідомішим) термінам і назвам, а не їх номенклатурним варіантам; традиційним науковим українським назвам, а не неологізмам або, навпаки, забутим фольклорним.

Енциклопедичне видання за самою своєю суттю є, перш за все, зведенням загальноприйнятих, усталених фактів, понять, поглядів і внаслідок цього завжди з існуючих варіантів найкращим є традиційний. Водночас є питання, які потребують певних домовленостей. Йдеться, наприклад, про такі нюанси біологічної термінології, як повне написання таксонів з великої чи малої літери, вживання у назві таксону називного чи родового відмінку, наприклад: «родина Собачі» чи «родина собачі», або «родина собачих». У ВУЕ використовується останній варіант, якому було віддано перевагу з міркувань спадкоємності енциклопедичної історії.

Також відсутні чітко встановлені правила щодо написання назв родів тварин у однині чи множині. У різних слов'янських мовах прийняті різні способи написання. Наприклад, під назвою «лісова миша» может приховуватися як вид *Sylvaeus sylvaticus*, так і рід *Sylvaeus*, який об'єднує 10 видів гризунів. У деяких випадках, коли йдеться про омонімічні назви, внесення до енциклопедії заслуговує стаття лише про одну таксономічну одиницю. Однак іноді обидві значущі, обидві заслуговують окремих статей, наприклад, як вид і рід, що об'єднуються назвою «ропуха зелена». При вирішенні цієї

проблеми можливі кілька варіантів: з одного боку, це може бути використання у назві множини (вид «миша лісова», рід «лісові міші»; вид «ропуха зелена», рід «зелені ропухи»). Або альтернативний варіант – упровадження нових назв родів, наприклад, назва роду *Sylviaetus* «мишак». Однак такий підхід є малопродуктивним, адже у такому випадку треба запропонувати значну кількість неологізмів, що ускладнить класифікації й систематизацію. З огляду на вкрай перевантажений біологічний лексикон, видається доцільним використовувати вже існуючу назву у множині. При формуванні біологічного контенту ВУЕ було прийнято рішення про написання родових назв в зоології у множині, а в ботаніці – в однині, що дозволило ще й диференціювати омонімічні назви флори і фауни (відрізняти Гірчакі (*Rhodeus*) від Гірчак (*Polygonum*), Вовчки (*Glis*) від Вовчок (*Orobancha*), Рябчики (*Tetrastes*) від Рябчик (*Fritillaria*) тощо).

Ще одна важлива проблема – це необхідність залучення в практику енциклопедистики нових термінів і різних англійських транслітерацій, дефініції яких доволі сумнівні й часто потребують вдосконаленості тлумачень. Це стосується, наприклад, таких понять як «генетично модифікований організм» та «трансгенний організм». На практиці популярнішим є перший термін, хоча з точки зору сутності процесів, за допомогою яких ці живі об'єкти отримують, коректнішим є другий. Деякі терміни й поняття, завдяки їх широкому використанню в популярній літературі, втратили свій первинний зміст (підтвердженням цього є доля терміна «екологія»).

Однією з особливостей є динамічність змісту багатьох понять. Зокрема з точки зору класичної генетики поняття «геном» трактується як сукупність генів одного гаплоїдного набору хромосом. Однак останнім часом під цією ж назвою сприймається уся сукупність генетичного матеріалу клітини або мітохондрії чи пластиди.

Суттєвою проблемою також є розмитість меж із суміжними науками і напрямками (хімією, медициною, аграрними науками). Це призводить до ускладненого поділу термінів у практичному наповненні ВУЕ, зокрема виникають проблеми при формуванні вмісту статей, для написання яких повинні залучатися кілька авторів. Наприклад, поняття «пшениця» може розглядатися як об'єкт сільського господарства або як біологічний рід. Таке поняття як «дихальна система», безумовно, перш за все, розгляда-

ється з точки зору анатомії й фізіології людини, відповідно повинно опрацьовуватися фізіологами людини, але з огляду на інші складові потребує залучення фахівців з порівняльної анатомії безхребетних.

Певні труднощі при підготовці біологічного контенту ВУЕ виникли при виділенні курсивом латинських видових і родових назв тварин і рослин, оскільки курсивізація тексту в енциклопедіях традиційно передбачає відсилюче гасло. Оскільки (відповідно до Міжнародного кодексу зоологічної номенклатури та Міжнародного кодексу ботанічної номенклатури) інше написання латинських назв цих таксонів неможливе, було прийнято рішення про використання курсиву і одночасно відмінного від основного тексту шрифту.

Таким чином, формування біологічного контенту енциклопедії пов'язане не лише зі значним обсягом роботи, але й з потребою вирішення нагальних проблем теоретико-методологічного й практичного плану, а також динамікою наукових знань галузі.

3.7. Проблема добору гасел із історії й культури євреїв до універсальних енциклопедій (на прикладі ВУЕ)

Процес добору гасел із історії й культури євреїв до універсальних енциклопедій має серйозні особливості, пов'язані з історією розселення євреїв у діаспорі. Зокрема, виникають складнощі із розмежуванням статей, до яких застосовуються менш суворі «внутрішні» критерії (у випадку українських енциклопедій – гасла, пов'язані з історією, культурою, літературою України тощо), і статей, які вважатимуться частиною «універсальної» частини словника.

Варто зупинитися на кількох особливо поширених категоріях гасел. Перша з них – терміни, пов'язані з історією юдаїзму. Статті «універсальної» частини з цієї тематики можуть представляти собою лише найбільш важливі поняття й персоналій (реальних або легендарних), як-от ключові релігійні терміни, вжиті в ТаНаХу, імена найважливіших біблійних персонажів Старого Заповіту (як легендарних фігур, так і реальних історичних постатей і авторів, яким приписуються окремі книги Біблії)³⁹.

³⁹ Персонажі Нового Заповіту і вжиті в ньому поняття формально не відносяться до юдаїки і добираються за іншими критеріями, які тут не розглядаються.

До таких, зокрема, відносяться перші ізраїльські царі (Саул, Давид), усі великі й малі пророки. Крім того, до енциклопедії доцільно включити статті про всі книги Біблії, однак у випадку книг пророків для уникання дублювання інформації відповідні довідки подаватимуться у статтях про персоналію, а не як окремі гасла. У випадку старозаповітних книг, які не вважаються канонічними, доцільно включати до енциклопедії статті лише про найважливіші з них, зокрема, про книги Маккавейські⁴⁰.

Значно суворішими є критерії для включення до енциклопедії термінів і персоналій, пов'язаних із талмудичною традицією. До електронної версії ВУЕ доцільно включити статті про всі трактати Вавилонського і Єрусалимського Талмуду. Натомість, до друкованої версії слід включити гасла лише про найважливіші з них, а також про ключові поняття, пов'язані з історією формування й побутування талмуду (*Мішна, таннаїм, амораїм*, власне статті *Вавилонський Талмуд і Єрусалимський Талмуд* тощо). Доцільно також включити до енциклопедії статті про основних укладачів і тлумачів Мішни (Єгуда га-Насі, Аківа, Йоханан бен Заккай, Онкелос).

До ВУЕ також слід включити статті, пов'язані з історією окремих напрямків у юдаїзмі, зокрема, з історією неталмудичного юдаїзму (*караїзм*) з огляду на формування з числа його носіїв тюркомовних етнічних груп караїмів. Зокрема, одним із необхідних у енциклопедії є гасло *Анан бен Давид* про засновника цього вчення.

Поряд із івритом як мовою ТаНаХу й богословських трактатів у різні епохи серед юдеїв побутувала низка інших єврейських мов і етнолектів: семітських (*арамейські мови, єврейсько-арабські діалекти*), слов'янських (сукупність етнолектів, відомих як *кнааніт*), романських (*ладино*), германських (*їдиш*), тюркських (*діалекти караїмської мови, кримчацький етнолект*) та ін. Кожна з них відіграла важливу роль у глотогенезі сусідніх споріднених мов, а деякими було залишено помітну літературу. Доцільно включити до енциклопедії статті про кожну засвідчену в історичних джерелах єврейську мову. Поряд із тим, відповідні статті мають публікуватися під відповідними назвами, що використовуються у науковій літера-

⁴⁰ Вони не входять до ТаНаХу, однак були включені до Септуагінти й Вульгати. Історія повстання Маккавеїв (Маккабі) проти Селевкідів є одним із ключових елементів загальноєврейської історичної традиції, звільнення повстанцями Єрусалима і храму є точкою відліку у святкуванні Хануки.

турі. Загальних означень на кшталт «єврейська мова» слід уникати з огляду на їхню багатозначність⁴¹.

З огляду на багатомовність євреїв світу і розсіяність їх різними країнами упродовж тисячоліть, єдиного явища «Єврейська література» не існує. У радянських довідкових виданнях термін «Єврейська література» застосовувався виключно до їдишомовного письменства. Натомість, довідки про літературу івритом наводилися виключно у статтях «Ізраїльська література» поряд із довідками про ізраїльських арабомовних і їдишомовних письменників. Європейська івритомовна література ХІХ – початку ХХ ст., натомість, навіть не згадувалася, як і література іншими єврейськими мовами⁴². У західних довідкових виданнях довідки про літературу їдишем і івритом як найбагатші з єврейських літератур виділяються в окремі статті, а інформацію про літературу іншими єврейськими мовами подають у вигляді окремих розділів у статтях про відповідні мови.

Критерії для відбору постатей письменників, які писали цими мовами, чітко розрізняються. Їдишомовні письменники добираються за двома окремими критеріями – на пов'язаних з Україною персоналій поширюються менш суворі критерії з огляду на передбачене концепцією ВУЕ широке представлення української тематики. Це викликано не лише їхнім зв'язком із Україною в сучасних кордонах, а й тісними контактами між їдишомовними письменниками України й україномовними літераторами 1920–1930-х років. Натомість, гасла про авторів, які не мали зв'язку з Україною, слід включати до енциклопедії лише в разі, якщо їхні твори відіграли значну роль у розвитку світової літератури. Аналогічний принцип застосовується і в доборі статей про івритомовних письменників.

⁴¹ У радянських довідкових виданнях післявоєнного часу термін «Єврейська мова» використовувалася як відсилальний до статей «Їдиш» і «Іврит». У виданнях міжвоєнної доби їдиш називався «Єврейська мова», іврит – «Давньоєврейська мова», а для інших єврейських мов використовувалися окремі назви.

⁴² Винятком є «Литературная энциклопедия» 1920–30-х років (відповідальні редактори: Володимир Фріче і Анатолій Луначарський), у третьому томі якої вміщено статтю колишніх поалей-ціоністів Олександра Хашина і Маїра Герра «Древнееврейская литература» про івритомовну літературу від стародавнього часу до ХХ ст. з відверто тенденційними висловами про її стан на момент публікації. Зокрема, автори вживають такі вирази: «С 1906 начинается быстрое увядание Д. е. л. Накануне войны 1914–1918 гг. Д. е. л. уже явно хиреет». Див.: Авербух (Хашин А.), Герр М. Древнееврейская литература // Литературная энциклопедия: В 11 т. – М. : Изд-во Ком. Акад., 1930. – Т. 3. – Стб. 566–579 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le3/le3-5662.htm>

Як додатковий критерій для відбору персоналій їдишо– і івритомовних літераторів доцільно використовувати наявність перекладів їхніх творів українською мовою. Враховуючи те, що класичні переклади з їдиш зроблено у 1920–1930-х рр. Максимом Рильським, Павлом Тичиною, Миколою Бажаном та ін., а також у роки Відлиги Миколою Лукашем, Григорієм Кочуром та ін. класиками українського художнього перекладу, слід однаковою мірою представляти як їдишомовних авторів, перекладених у ХХ ст., так і літераторів, тексти яких стали доступні українським читачам лише на межі ХХ–ХХІ ст. завдяки перекладацьким зусиллям Валерії Богуславської, Мойсея Фішбейна, Юрка Прохаська тощо⁴³.

Натомість, кількість статей про письменників, які писали мовами ладино і арабсько-єврейськими діалектами, складатиме лише кілька імен особливо значних авторів винятково в електронній версії⁴⁴. До літераторів, які писали неєврейськими мовами, однак ідентифікували себе як євреї, застосовуються ті ж критерії, що і до інших авторів, які творили відповідними мовами.

До відбору персоналій єврейських діячів театру й образотворчого мистецтва застосовуються критерії, сформовані за аналогічним до літераторів принципом: як у друкованій, так і в електронній версії пов'язаних із Україною персоналій слід представляти ширше, ніж не пов'язаних. З огляду на публікацію впродовж останніх десятиліть численних досліджень із цієї проблематики, каталогів і альбомних видань, добір таких персоналій не викликає особливих складнощів.

Статті про пам'ятки єврейської історії й культури України добираються за тими ж критеріями, що й статті про пам'ятки історії і культури України загалом. Аналогічний принцип застосовується і до зарубіжних пам'яток єврейської історії і культури.

⁴³ Різниця між цими авторами переважно регіональна – у радянський час крім класиків ХІХ – початку ХХ ст. перекладалися їдишомовні автори, що народилися або працювали в УСРР/УРСР, а в сучасній Україні поряд із ними перекладаються письменники міжвоєнної Галичини.

⁴⁴ Письменники, які писали на ладино, більш-менш відомі і представлені у довідкових виданнях. Натомість, про арабсько-єврейських літераторів Нового часу інформації практично немає. Єдине важливе дослідження, яке може стати базою для добору відповідних імен, – Levy L. Jewish writers in the Arab East: Literature, history, and the politics of enlightenment, 1863–1914. Berkeley: University of California, 2007 (дисертація на здобуття ступеня PhD, опублікована онлайн із обмеженим доступом: <https://search.proquest.com/openview/b01fc201ae60449ece827c8b13f98288/1.pdf>)

Ситуація з добором назв єврейських політичних організацій Європи і США кін. XIX – першої половини XX ст. не викликає особливих ускладнень. Значна частина з них сформувалися на території України або мали потужні центри на українських землях і відігравали помітну роль в українському політичному житті. Відповідно, до них застосовуються ті ж критерії, що й до українських політичних партій і організацій непартійного типу того ж часу. Натомість, довідки про всесвітні єврейські політичні організації подаються лише остільки, оскільки вони мали свої представництва в Україні (Сіоністська організація / Всесвітня сіоністська організація, Нова сіоністська організація (сіоністи-ревізійністи Володимира Жаботинського), Вельтфарбанд Поалей-Ціон тощо).

Статті про ізраїльських політичних діячів часів створення Держави Ізраїль добираються залежно від їхньої ролі як лідерів всесвітнього сіоністського руху (значення у всесвітній історії + зв'язок з Україною). До пізніших ізраїльських політиків застосовуються загальні критерії відбору закордонних політичних діячів.

Добір гасел із єврейської тематики суттєво полегшує існування значного масиву довідкових видань із юдаїки. Більшість таких енциклопедій має «загальноєврейський» характер. Найбільш значні з них (у хронологічному порядку) – англomовна «Jewish Encyclopedia» (Нью-Йорк, 1901–1906) у 12 томах⁴⁵ і підготовлена на її основі російськомовна «Еврейская энциклопедия» видавництва Брокгауза і Єфрона (1908–1913). У останній містилася значна кількість оригінальних статей із історії єврейства Східної Європи, написаних дослідниками з Росії й Австро-Угорщини. Доцільно використовувати також матеріали виданої в Ізраїлі у 1948–1980 роках івритомовної «Єврейської енциклопедії» («האנציקלופדיה העברית»). Це видання має універсальний характер, однак, як і слід очікувати, у ньому особливо широко представлено історію сіоністського руху, івритської літератури і становлення Держави Ізраїль (у назві цього видання поняття «єврейський» передано словом «іврит», а не «єгудіт», щоб підкреслити, що це універсальна енциклопедія мовою іврит, а не тематична єврейська енциклопедія).

Територіально українську тематику широко репрезентовано у єдиній їдишомовній універсальній енциклопедії – семитомній «די אלגעמיינע

⁴⁵ Текстова електронна версія доступна онлайн: <http://jewishencyclopedia.com/>

ענציקלופדיע» [«Загальна енциклопедія»] (Берлін – Париж – Нью-Йорк, 1932–1966; видання здійснювалося з перервою на час Другої світової війни, багато авторів загинули під час Голокосту).

Серед повоєнних видавничих проєктів найбільш корисними для добору гасел із юдаїки є англомовна «Encyclopedia Judaica» (1971–1992) (16 основних томів, один додатковий том у двох частинах і серія з восьми додаткових томів-щорічників) і її виправлене й доповнене видання у 22 томах (2007). На основі цієї енциклопедії 1976 року у Ізраїлі було започатковано російськомовний видавничий проєкт «Краткая еврейская энциклопедия» (1976–2005) [10 основних томів, один том із покажчиками в межах загальної нумерації, а також три додаткові томи з окремою нумерацією], зміст якої було суттєво змінено і доповнено новими статтями, завдяки чому це видання слід вважати окремою енциклопедією⁴⁶. Поряд із нею доцільно використовувати матеріали «Российской еврейской энциклопедии» (1994–2011, 7 томів; заплановано також видання томів 8 і 9), у якій особливо широко представлено гасла з історії східноєвропейського і, зокрема, українського єврейства⁴⁷.

В останні роки вийшли два важливі англомовні довідкові видання. Перше з них (найбільш значиме для добору гасел для ВУЕ) – двотомна «The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe», підготовлена Інститутом єврейських досліджень YIVO у Нью-Йорку. Серед її авторів – найавторитетніші фахівці з історії і культури східноєвропейського єврейства у світі, зокрема, Ентоні Полонський, Йоханан Петровський-Штерн, Євгенія Прокоп-Янець, Моше Роскіс, Хаїм Гертнер та ін. Ця енциклопедія містить численні ілюстрації з архіву й бібліотеки YIVO, багато з яких ніколи раніше не публікувалися⁴⁸. Друге – «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945» у восьми томах, яку з 2009 року видає

⁴⁶ Виправлена й доповнена версія «Краткой еврейской энциклопедии» доступна онлайн: <http://eleven.co.il/>. У цьому виданні застосовано розроблену спеціально для нього систему транслітерації івритських слів кирилицею, орієнтовану на російську графіку і непридатну для україномовних довідкових видань.

⁴⁷ Біографічна й географічна частини «Российской еврейской энциклопедии» доступні онлайн: <https://www.rujen.ru/index.php>

⁴⁸ «The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe» доступна онлайн: <http://www.yivoencyclopedia.org/>

Меморіальний музей Голокосту у США (Вашингтон)⁴⁹. Ця енциклопедія є наймасштабнішим довідковим проектом із історії Голокосту. У ній широко представлено матеріали з історії знищення українських євреїв.

У 2014 році започатковано публікацію англійського перекладу статей із восьми томного літературознавчого біографічного довідника з їдишомовної літератури «לעקסיקאָן פון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור» (Нью-Йорк, 1956–1981), де представлено статті про численних єврейських письменників і літературних критиків, які народилися або працювали в Україні, Польщі, Білорусі й Литві⁵⁰. Цей словник можна використати не лише як джерело для добору гасел, але і як бібліографічний довідник, оскільки в ньому задокументовано безліч маловідомих видань творів включених до нього персоналій.

3.8. Схема формування контенту енциклопедії (на прикладі визначення бренду)

Актуальність окресленого дискурсу визначається необхідністю формування сучасних мультимедійних енциклопедій, формулювання в них еквівалентного контенту, що має відповідати якісним змінам, які відбуваються в суспільстві під впливом техніко-технологічного розвитку світового господарства. Актуальність проблеми науково-інформаційного наповнення сучасних енциклопедій посилюється її розкриттям на прикладі дослідження генезису бренду, точне розуміння та визначення якого сьогодні є назрілим питанням для науковців, практиків, а також для проекту «Великої української енциклопедії», що має потенціал для перетворення у бренд завдяки її якісному наповненню та розвитку, просуванню у мультимедійному форматі.

⁴⁹ Дотепер опубліковано два томи. Том I (2009) і II (2012) у форматі pdf поширюються безкоштовно за попереднім запитом до видавця: <https://www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos/volumes-i-and-ii-available-online>. Матеріали енциклопедії розподілено на томи за тематичним принципом, що дає можливість використовувати кожен із них як окреме видання.

⁵⁰ Переклади довідкових статей здійснюються у форматі блогу (<http://yleksikon.blogspot.com/>), однак їх паралельно групують у абетковому порядку: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/Yiddish-Leksikon-eng.htm>. Див. інтерв'ю про цей проект: <https://ingeveb.org/blog/eight-volumes-in-dour-maroon-josh-fogel-on-translating-the-leksikon>

Формування контенту енциклопедії має спиратися на принципи інноваційності, комплексності та системності. Принцип інноваційності допомагає враховувати динаміку кожного поняття через дослідження його генезису; принцип комплексності сприяє раціональному поєднанню понять міждисциплінарних знань та їх інтеграції; принцип системності дозволяє розглядати поняття як динамічну систему, де елементи перебувають у певних взаємовідносинах та утворюють зв'язок між собою, підтримують циклічність розвитку. Використання перелічених принципів дозволяє задовільнити наукові припущення, які сформувалися в процесі пошуку власного розуміння того чи іншого поняття. Кожне поняття потребує наукового підходу до розкриття його сутності та формулювання його визначення, що мають віддзеркалювати його сучасні функції, значення, зв'язки.

Розглянемо схему формування сучасного визначення поняття «бренд», що спирається на вищезгадані принципи та методологічний підхід, який дозволив розкрити економічний потенціал бренду в масштабах національної економіки, а також дослідимо можливість та умови формування бренду «Великої української енциклопедії».

Бренд є носієм унікальних якостей товарів, послуг, привабливості компаній, територій, людей, які формують сучасну філософію виробництва і споживання. Разом з тим, в сучасній світовій економічній науці відсутнє однозначне загальноприйняте та загальновизнане тлумачення змісту бренду, а більшість українських науковців досі сприймають бренд як зовнішній ідентифікатор, позначку, торгівельну марку.

Концептуально бренд досліджують відомі американські науковці: Д. А. Аакер⁵¹, Ж.-Н. Капферер⁵² та К. Л. Келлер⁵³.

Зокрема, Д. А. Аакер досліджує бренд товару в чотирьох ракурсах:

– як зовнішній атрибут товару, елемент візуалізації, комунікатора зі споживачем, метафоричний символ спадкоємності та якості, пізніше звертається до бренду компанії, бренду особистості;

⁵¹ Аакер Д. А., Йохимштайлер Э. Бренд-лидерство: Новая концепция брендинга. – М. : Издательский Дом Гребенников, 2003. – 380 с.; Аакер Д. А. Создание сильных брендов. – М. : Издательский дом «Гребенников», 2003. – 433 с.

⁵² Капферер Ж. Н. Бренд навсегда: создание, развитие, поддержка ценности бренда. – М. : «Вершина», 2006. – С. 448.

⁵³ Келлер К. Стратегический брэнд-менеджмент: создание, оценка и управление марочным капиталом. – М. : Вильямс, 2005. – 704 с.

– концепція ідентифікації бренду Ж.-Н. Капферера розглядає бренд як інструмент стратегічного управління товаром та компанією, аналізує складові капіталу бренду та їхню оцінку (активи, силу та вартість бренду);

– концепція К. Л. Келлера «Customer-based Brand equity» (CBBE) спирається на вивчення асоціативного сприйняття бренду споживачами та передбачає моделювання конкурентних переваг у свідомості споживачів, створення лояльності споживачів до бренду, оцінки вартості бренду.

Кожна з наведених концепцій спирається на авторське визначення бренду, розгляд функцій, які він виконує, вивчення його архітектури, аналіз інструментів просування бренду, моделювання бренду та доводить його економічну ефективність. Еволюція досліджень визнаних брендологів доводить неуклінний розвиток бренду та необхідність його подальшого вивчення, пошуку нових напрямів його можливостей та потенціалу. Проектування висновків згаданих концепцій брендингу на різні об'єкти (не тільки на товар), впровадження брендингу на всіх рівнях національної економіки, дослідження бренду у світлі теорії конкурентоспроможності національної економіки відповідають цим пошукам.

«Бренд» (brand) в дослівному перекладі з англійської мови означає: а) сорт; б) якість; в) тавро, клеймо; г) фабрична марка⁵⁴.

Походження слова «бренд» пояснюється дослідниками неоднозначно: «тавро, що випалювали на шкірі, клеймо», від німецького «brennen» і від його англійського аналога «burn» – палити, випалювати, припікати або від давньоскандинавського «бранд» – вогонь⁵⁵. Дослідження генезису бренду допоможе визначити та зрозуміти зміст терміна «бренд», що цілком залежить від функцій, які він виконував у різні епохи.

Понад столітня практика створення товарних брендів, значний економічний успіх окремих глобальних брендів товару та послуг доводять доцільність прагнення компаній, територій та країн отримання додаткової вартості, яку генерує бренд, та стимулює науковців та практиків досліджувати її економічну природу.

⁵⁴ Электронные словари и энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.academic.ru>

⁵⁵ Гэд Т. 4D брендинг. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2002 г. – 133 с.

Теоретичне обґрунтування економічного змісту бренду, поглиблене дослідження передумов його виникнення, становлення та розвитку, з'ясування природи додаткової вартості, отримання якої забезпечується брендами в умовах раціонального підходу до їх побудови та управління, аналіз інтегруючої ролі маркетингу та його інструментарію у розвитку брендів втілені в методологічному підході дослідження генезису брендингу, який схематично зображений на рис. 1:

Рисунок 1 – Методологічний підхід дослідження генезису брендингу

Відповідно до першого напрямку можна зробити висновок, що джерелами додаткової вартості бренду є праця на перетворення звичайного товару у бренд та його винятковість, яка є результатом інтелектуального пошуку, що втілюється у бренді та забезпечує збільшення доходів власникам, працівникам – на рівні товару; зростання податків у бюджети, ринкової капіталізації та ліквідності активів господарчих об'єктів – на рівні компанії; примноження інвестицій, експорту та якісної зміни його структури – на рівні регіону та країни; зростання ВВП країни – на міжнародному рівні⁵⁶.

У контексті обраної теми розглянемо другу та третю складові методологічного підходу, що стосується історії розвитку феномену «бренд». Розвиток суспільства та виробництва відбувається в певних економічних формах господарювання з характерними ознаками економічних зв'язків,

⁵⁶ Студінська Г. Я. Бренд у національній економіці України : моногр. – К. : ДНДІМЕ, 2016. – 345 с.

що змінюються відповідно до розвитку поділу праці та формування відносин власності. Історичний процес трансформації бренду тісно пов'язаний з процесом розвитку економічних відносин в суспільстві.

Базові принципи дослідження та сучасного визначення бренду допомагають розкрити наукові припущення та спроектувати отримані результати дослідження генезису бренд-товару на інші форми бренду. Принцип інноваційності забезпечує розуміння бренду як інтеграційного інструменту; принцип комплексності сприяв раціональному поєднанню понять міждисциплінарних знань, їх інтеграції та дозволив сформулювати концепцію формування бренд-орієнтованої національної економіки через диверсифікацію всіх форм бренду; принцип системності дозволив розглядати брендинг як складну динамічну систему «виробник-споживач», де елементи перебувають у певних взаємовідносинах та утворюють зв'язок між собою, підтримують циклічність розвитку всіх форм брендів національної економіки.

Перший суспільний поділ праці, а саме, відокремлення скотарства від землеробства, а пізніше – відокремлення ремесла (другий суспільний поділ праці) сприяли виникненню простого товарного виробництва і товарообміну, що своєю чергою вплинуло на розповсюдження ідентифікації у скотарстві. У третьому тисячолітті до нашої ери позначення тварин зустрічалося у вигляді на них тавра, яке виконувало функцію ідентифікатора власника і сприймалося споживачем як визначення властивостей конкретного поголів'я, що стимулювало його продаж. Ремісники та скотарі використовували унікальні знаки, що сприяло розширенню ринку збуту. Бренд виконував в ті часи виключно функцію тавра, позначки, що ідентифікує не сам об'єкт, а його власника.

Натуральне виробництво було найпростішою формою господарювання, продукти праці призначались для задоволення власних потреб безпосередніх виробників, тобто для внутрішньогосподарського споживання, а тому таке виробництво не створювало передумов виникнення необхідності ідентифікації власного продукту. Поділ праці став першим чинником, що створив умови для обміну продуктами виробництва, збільшення продуктивності праці. Просте товарне виробництво характеризувалось незначною продуктивністю праці через використання кустарної техніки, метою такого виробництва було вже опосередковане ринком

задоволення власних потреб. Збільшення продуктивності праці давало поштовх до подальшого розвитку товарного виробництва, що сприяло необхідності виникнення ідентифікації продукції, перші ознаки якої з'явилися у формах і орнаментах керамічного начиння і інших стародавніх артефактів. Спеціальний знак вказував на певні властивості і особливий статус товару. Виробники намагалися створити продукцію, яка б могла відрізнитися від аналогічної продукції сусіднього господарства. Метою такого виділення могло стати намагання власника захистити свій товар від крадіжки, підкреслити його особливі властивості та переваги. Існування первісних ознак бренду у вигляді знаків, тавра в епоху розвинутого натурального господарства зафіксовано багатьма археологічними знахідками.

В античні часи, пізніше – в ранньому середньовіччі (V–XIII ст.) клеймо в чистому вигляді обов'язково використовувалося найбільш успішними виробниками. Відмінні знаки використовували, щоб ідентифікувати амфори з вином або оливковою олією в очах покупців, формуючи репутацію виробника або торговця цим вином, олією. Сказане свідчить про появу нової функції, яку відігравали такі позначки – ідентифікацію товару поряд із ідентифікацією власника. Оскільки в епоху рабовласництва люди виступали суб'єктом на ринку, тобто товаром, власники клеймували рабів, щоб мати можливість довести належність раба саме цьому власнику, тобто існувала ідентифікація людини-товару.

Подальший розвиток товарного виробництва призвів до появи грошей як особливого товару, що став загальною еквівалентною формою вартості товарів та послуг, сприяв прискоренню товарообміну та подальшій трансформації бренду. Історичний процес розвитку товарного виробництва супроводжувався відповідним збільшенням масштабу поділу праці, що своєю чергою викликало необхідність державного регулювання певних аспектів ринку вже у XIII столітті. Зокрема, у 1266 році англійський король Генріх III зобов'язав пекарів клеймувати свою продукцію. В подальшому така тенденція набула територіального та галузевого поширення, а в 1300 році Едуард I видав закон, що зобов'язував перевіряти і маркувати в ювелірній палаті Лондона всі вироблені ювелірні вироби. Вироби, які не мали цього клейма, ламалися, а тих, хто займався їх підробкою, чекала смертна кара. На ювелірних виробах Ве-

ликого Новгорода також зустрічалися часто клейма майстрів. Крім символів стали з'являтися також підписи виробника, за чийм іменем можна було визначити рід його занять. В 1832 році у Франції був прийнятий закон про заборону продажу олов'яного посуду без клейма, а першим документом, який регламентував клеймування у Росії, став Новоторговий устав, підписаний у 1667 році царем О. М. Романовим. Держава використовувала клейма та спеціальні позначки товару для захисту власних інтересів – збільшування податків та як боротьбу з позалегальними підприємцями. Е. Сото⁵⁷, розв'язуючи загадку природи капіталу, наводить приклад 25-ти указів Карла I від 1549 року, один з яких регламентує «відрізати край тканини, де зазначалося ім'я виробника, аби покупець знав, що купує позалегальний товар». Такий факт, наведений дослідником, свідчить про те, що, незважаючи на позалегальність існування, виробники намагались ідентифікувати свій товар, оскільки якість їхньої продукції була кращою, ніж в офіційно визнаній продукції.

Подальше зростання продуктивності праці за рахунок індустріалізації через збільшення технічного забезпечення виробництва, найманої праці в умовах капіталістичного товарного виробництва призвело до розширення масштабів обміну та відповідної потреби не тільки ідентифікувати як виробника, так і продукти його діяльності – товари, а й диференціювати один від іншого.

Тобто передумовою виникнення бренду стала поява великої чисельності схожих товарів, яка вимусила виробників шукати шляхи ідентифікації та диференціації товарів, що гарантувало їх придбання споживачами, прискорювало обіг активів виробника та забезпечувало його економічну ефективність. Механізація та автоматизація виробничих процесів, індустріалізація національних економік призводили до збільшення продуктивності праці, економічної прибутковості, конкурентоспроможності вітчизняних товарів та збагаченню країн. Функціональне навантаження на бренд збільшується. «Проста позначка» починає допомагати споживачам диференціювати товари та здійснювати вибір.

⁵⁷ Сото Е. Загадка капіталу: Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше? – К. : Ніка-Центр, 2009. – 232 с.

Бурхливе застосування власної виробничої символіки почалося в XVI столітті. У цей період у Європі стрімко розвивається геральдика виробників товарів – створюються власні герби товарів, формуються асоціації виробників, які об'єднуються з метою виготовлення однорідної продукції та використовують єдину позначку на продукції. Не дивлячись на те, що виробництво не було сконцентровано географічно, продукція піддавалася щільному контролю, що гарантувало споживачеві постійну якість продукції та забезпечувало її збут. В кінці XVII століття з'являється патентоване маркування.

Подальший розвиток товарного господарства був викликаний чет-вертим поділом праці, який супроводжувався виділенням нематеріального виробництва, створенням фінансової та банківської систем, розвиток та конкуренція яких створили підґрунтя для виникнення брендів як фінансових, банківських організацій, так і послуг, що надавали ці організації населенню. Брендінг фінансових послуг та компаній, з одного боку, забезпечували їм конкурентоспроможність, а, з іншого – стимулювали капіталізацію національної економіки, прискорювали обіго-вість фінансових активів, підвищуючи їх ефективність та подальший розвиток. Бренд перетворюється у чинник конкурентоспроможності то-вару, послуги та компаній, що їх надають. Нова функція, нова грань, нові можливості бренду: управління конкурентоспроможністю – вирі-шує долю об'єкту господарювання та інноваційне розуміння самого бренду.

П'ятий інформаційний етап поділу праці супроводжувався появою маркетингу та перетворенням його у потужний механізм розповсюд-ження інформації. Виробники брендів використовують цей механізм, підвищуючи рівень власної поінформованості, завдяки чому спожи-вачі стають теж більш інформованими, що значно скорочує затрати часу на здійснення купівлі та поліпшує координацію грошових ре-сурсів.

Головним завданням бренду в цей час стає виділення з безлічі його ха-рактеристик тих, які були найважливіші для споживача та полегшення розуміння товару споживачем. Пошук переваг та цінностей об'єкту брен-дування, їх трансляція споживачам перетворилися у суть «бренду», що поляризувало його змістовне навантаження та спряло прискоренню його

розвитку. Справжній розквіт сучасного бренду починається наприкінці XIX – на початку XX століть, що відображено у табл. 1.

Таблиця 1 – Перелік перших світових брендів (складено за Елвуд Ян⁵⁸)

Ім'я бренду	Країна	Рік реєстрації
1. Mitsubishi	Японія	1870
2. Nestlé	Швейцарія	1875
3. Johnson & Johnson	США	1886
4. Coca-Cola	США	1887
5. General Electric	США	1892
6. Shell	Нідерланди	1900
7. Mercedes-Benz	Німеччина	1911
8. Volkswagen	Німеччина	1938
9. Motorola	Німеччина	1960
10. McDonald's	США	1962
11. Nike	США	1971
12. Apple	США	1977

Виробники разом із використанням товарних знаків, логотипів компаній для захисту своєї продукції від підробки починають акцентувати увагу споживачів на перевагах та цінностях товарів і послуг, використовуючи для цього брендинг як інструмент управління товаром (послугою) та компанією.

На початку XIX століття тютюнові фірми, виробники патентованих ліків і миловарні компанії створили перші істинно масові бренди з уні-

⁵⁸ Елвуд Я. 100 приемов эффективного брендинга / Пер. с англ. С. Жильцов. – СПб. : Питер, 2002. – 367 с.

фікованою упаковкою та провели перші рекламні кампанії. Друга половина XIX століття ознаменувалася декількома знаменними подіями, що мають безпосереднє відношення до історичного процесу розвитку бренду:

1876 рік – в Англії зареєстрована перша торговельна марка – пивоварна компанія «Bass & Co» реєструє червоний трикутник для означення напою «Bass»;

1882 рік – створений 1-й національний бренд «Procter & Gamble», вартість першої рекламної кампанії якого – 11 тис. дол. США, перше гасло рекламної кампанії: «99,44 % чистоти»;

1896 рік – поява першого парасолькового бренду «Heinz» (Мексика)⁵⁹.

До кінця XIX століття з'явилися бренди національного масштабу в США і Європі. Перша половина XX століття стала періодом появи та розвитку теорії брендингу. Так, у 1931 р. з'явилася концепція управління брендингом, яку запропонувала компанія «Procter & Gamble». Там же була започаткована перша посада бренд-менеджера. Гарвардська школа бізнесу вводить терміни «імідж бренду», «образ бренду» в 1955 році⁶⁰.

В 1970-ті роки відбулося зміцнення позицій багатьох брендів, які через 30 років у 2000 році увійшли до списку найсильніших світових брендів, що складає щорічно Interbrand. The Economist проголосив 1988 рік «Роком бренду». Історія комерційних брендів, на думку К. Дробо⁶¹, розпочалася на початку XX століття з появою законодавства про торговельну марку. Бренд та його цінності починають визначати успіх або провал виробника на сучасному ринку.

Третій напрям методологічного підходу дослідження генезису брендингу – розгляд інтегруючої ролі маркетингу та його інструментарію, як чинника, що прискорив формування та розвиток досліджуваного феномена.

Характерною організаційною рисою сучасних ринкових відносин XX століття стає поява нового механізму економічної ефективності створення цінностей та зв'язків зі споживачами – маркетингу, який вже у 1911 р. був прийнятий американською компанією «Кертіс паблішинг Ко» як елементу управління, інструменту поділу товару, а пізніше й бренду.

⁵⁹ Домнин В. Н. Брендинг: новые технологии в России. – СПб. : Питер, 2002. – 348 с.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Дробо К. Секреты сильного бренда. – М. : Альпина Бизнес Бук, 2005. – 274 с.

Маркетинг, як ринкова теорія, виникає в 1902 р., коли в провідних університетах США (Гарвардському, Пенсільванському, Пітсбурзькому) започатковується курс лекцій із проблем раціональної організації товароруху.

Сучасна концепція маркетингу, що була сформована у 50-ті роки минулого століття, сприяла формуванню трьох концептуальних підходів до розвитку бренду: раціонального, емоційного, соціального. Раціональний підхід базувався на залежності ефективності бренду від особливостей його сприйняття споживачами. Емоційний підхід враховував, що споживач при здійсненні покупки керується не тільки раціональними мотивами, а й емоційними, а відповідно до соціального підходу споживачами очікується дотримання виробником загальносуспільних цінностей – захист навколишнього природного середовища та створення екологічної продукції, підтримка виробниками благодійної діяльності через реалізацію спеціальних програм тощо.

Механізми та інструменти маркетингу забезпечують ефективність зв'язку між виробником та споживачами, роблять його довготривалим та міцним, тому даний чинник фігурує в нашому дослідженні як один з напрямів методологічного підходу дослідження генезису бренда.

Важко встановити точну історичну межу, що єднає теорії маркетингу та брендингу, але існування щільного зв'язку між ними та зустрічного впливу на обопільний розвиток є безумовним. Перетворення брендингу з простої спроби виробника ідентифікувати свої товари у потужний інструмент управління – бренд-менеджмент – та використання брендингу як стратегії розвитку компаній, регіонів, визнання недефективними бренд-орієнтовані моделі національних економік зміцнило авторитет брендингу та сприяло виникненню його зворотного впливу на сучасну концепцію маркетингу.

Одне з перших та найвідоміших визначень сучасного бренду належить Д. Огілві, який вважав, що бренд – це неловима сума властивостей продукту: його імені, упаковки й ціни, його історії, репутації і способу рекламування.

Погляди дослідників сучасної брендології, що складають авторитетний бренд-трикутник США, також не збігаються, але доповнюють один одного: Д. А. Аакер першим визнав, що бренд є стратегічним активом, що потребує управління, та досліджує бренд як інструмент управління компанією; Ж.-Н. Капферер⁶² підкреслював, що бренди –

⁶² Капферер Ж. Н. Бренд навсегда: создание, развитие, поддержка ценности бренда. – М. : Вершина, 2006. – С. 448.

нематеріальні активи компанії, що дають бізнесу додаткові вигоди та ім'я, що впливає на покупців. К. Л. Келлер⁶³ визначив бренд як набір асоціацій, що виникають у свідомості у споживачів, які додають прийнятну цінність товару чи послуги. Наведене висвітлює головні характеристики бренду: асоціативність сприйняття бренду, його економічну змістовність та можливість використання бренду як управлінського інструменту. Поєднання цих трьох аспектів є надзвичайно важливим при дослідженні його генезису, формування, розвитку, оцінці та управління ним. Бренд визнається інструментом, що керує економічним розвитком та враховує емоції, ментальність та духовність споживачів.

Ж.-Н. Капферер зауважував: «Оскільки бренди – головний символ наших економічних теорій і постмодерністських товариств, їх можна і треба аналізувати з різних точок зору: макроекономічної, мікроекономічної, соціологічної, психологічної, антропологічної, історичної, семіологічної, філософської». Звідси – різноманітність розуміння цієї категорії, велика кількість визначень, відмінність похідних ролей, функцій та структури.

Результатом досліджень генезису бренду стало виокремлення напрямів його дії як інструменту управління економічним розвитком національної економіки за окремими класифікаційними ознаками, що наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Бренд як інструмент управління розвитком національної економіки

Класифікаційні ознаки	Напрямок дії бренду
1. За способом врахування інтересів	– Економічний стимул для власників та співробітників
2. За ступенем новизни	– Інновація
3. За характером формування	– Інвестиція
4. За ефективністю дії	– Оптимізація використання ресурсів
5. За тривалістю впливу	– Тактичний та стратегічний
6. За напрямом дії	– Мультивекторний

⁶³ Келлер К. Стратегический брэнд-менеджмент: создание, оценка и управление марочным капиталом. – М. : Вильямс, 2005. – 704 с.

Плутанина із розумінням поняття «бренд» та його різними активами спричинено неякісними перекладами первинних англomовних джерел. Багато науковців досі перекладають термін «brand» як «торговельна марка», що повертає нас в середньовіччя, в часи, коли бренд відіграв роль простої позначки.

У зв'язку із зазначеним, актуальна думка шведського маркетинголога Т. Геда про суттєву різницю між поняттями торговельної марки та бренду: «У сучасному лексиконі ділової людини різниця між словами торговельна марка і бренд дуже важлива і показова. (Незважаючи на це, багато керівників вищої ланки абсолютно щиро вважають, що торговельна марка – це те ж саме, що і бренд)». Різниця між поняттями «бренд», «знак» та «торговельна марка» зображено на рис. 2:

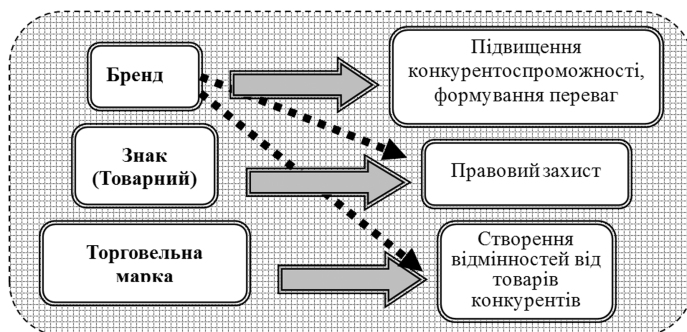

Рисунок 2 – Відмінність між різними активами бренду (за І. Гвоздецькою⁶⁴)

На підставі вищевикладеного, сформулюємо сучасне визначення бренду, що має увійти у «Велику українську енциклопедію»: Бренд – це ефективний інструмент економічного розвитку, що здійснює встановлення зв'язку між об'єктом та його споживачами, забезпечує досягнення цілей власника завдяки задоволенню очікувань споживачів через механізм стійкого асоціативного сприйняття сукупності його цінностей.

⁶⁴ Гвоздецкая И. Управление капиталом бренда [Електронний ресурс] // Маркетолог. – 2008. – № 8. – Режим доступу: http://www.marketing.spb.ru/lib-comm/brand/brand_equity.Htm

Обґрунтуємо передумови перетворення енциклопедії у бренд. Формування якісного контенту «Великої української енциклопедії» забезпечить першу передумову її перетворення у бренд, адже бренд товару передбачає, перш за все, наявність його високої та стабільної якості. Якість енциклопедії, як товару, залежить від якості її змісту та форми. Добротний зміст (контент) енциклопедії забезпечується використанням наукового підходу до дослідження, обґрунтування та формулювання кожного поняття, приклад якого продемонстровано вище. В рамках закону «єдності форми та змісту» гармонія, що забезпечує довготривалу життєздатність товару, передбачає відповідну високу якість форми енциклопедії – її дизайну (розміщення текстів, вибір шрифту та його розміру, щільність друку, підбір малюнків та фотографій, матеріалу виготовлення (паперу, обкладинки), зручність палітурки, колірні рішення тощо). Дизайн має бути зрозумілим та таким, що запам'ятовується. Враховуючи, що «Велика українська енциклопедія» буде багатотомним виданням, дизайн має бути єдиним для всієї серії, хоча в кожному томі можуть бути передбачені характерні дизайнерські елементи в межах єдиної концепції. Специфіка такого товару, як енциклопедія, полягає в тому, що бренд необхідно створювати якщо не до виходу в світ першого тому, то, принаймні, разом із його підготовкою (бренд звичайного товару створюється тільки після його тривалого визнання споживачами). Це пояснюється різницею характеру споживання звичайного товару та енциклопедії. Виробництво традиційного товару відтворює його перманентно залежно від типу та обсягу ринку споживання, групи товару; енциклопедія є довготривалим проектом, придбання такого товару, як правило, здійснюється одноразово.

Перетворення енциклопедії у бренд передбачає виокремлення (створення) її переваг, цінностей, які будуть відрізняти видання від аналогів, що також підтверджує вищезгадану тезу. Алгоритм брендування передбачає аналіз ринку, створення платформи бренду, вибору бренд-комунікацій тощо. Висока якість товару-енциклопедії забезпечує передумову її перетворення у бренд, здійснення цього процесу потребує використання системного підходу до створення, управління та розвитку бренду у товарній та комунікаційній площині. Брендування енциклопедії в електрон-

ному форматі відповідає порядку створення бренд-послуги (надання доступу) та бренд-спільноти (користувачів енциклопедії). Формування бренду енциклопедії в електронному форматі може здійснюватися як під час цього процесу, так і після його закінчення. Останнім важливим етапом брендування енциклопедії є її просування засобами бренд-комунікацій, яке забезпечує максимальну доступність споживачів до енциклопедії та ефективність користування її ресурсами.

Важливо відзначити, що призначення «Великої української енциклопедії» відповідає інтеграційним властивостям бренду національної економіки та національного бренду країни – просування культурного надбання та країни в цілому. Отже, перетворення енциклопедії у бренд є передбаченим та логічним процесом, реалізація якого залежить від точного розуміння поняття «бренд» та організаційних, фінансових можливостей колективу, якій опікується розвитком цього важливого соціального, культурного та наукового проекту України.

Генезис бренду від тавра до його перетворення у потужний інструмент економічного розвитку національної економіки як результат розвитку товарного виробництва доводить необхідність його застосування до всіх об'єктів національної економіки – товару, послуги, компанії, а також до території, в межах якої вони виробляються, надаються та функціонують. Формування національної економіки у бренд-орієнтованому форматі, де брендування має бути визначальним і для органів державної влади та місцевого самоврядування, забезпечить конкурентоспроможність вітчизняної продукції, об'єктів господарювання та національної економіки в цілому на світовому ринку.

Науково-інформаційне наповнення «Великої української енциклопедії» має спиратися на принципи інноваційності, комплексності та системності, що забезпечить високу якість сформованого контенту, який буде не тільки відповідати сучасному розумінню понять, а й надасть поштовх до їх подальшого розвитку теоретиками та практиками. Брендування енциклопедії має відбуватися разом із її підготовкою, що забезпечить створення її переваг та цінностей, за якими кожний том енциклопедії можливо буде ідентифікувати, диференціювати від інших видань, а, головне, отримати якісну інформацію та духовне, емоційне задоволення від споживання добротного інтелектуального національного продукту.

3.9. Інструменти та форми промоції «Великої української енциклопедії»

Згідно з останніми дослідженнями, в Україні падає інтерес до читання книжок. До того ж, більшість вільного часу сучасна людина проводить за переглядом телевізора та в Інтернеті⁶⁵. Тому перед видавцем постає проблема, як привернути увагу до книжки та змусити людину витратити на неї свій час. Для Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» це завдання ускладнюється з огляду на те, що концепція споживання довідкового видання відрізняється від популярних книжок. Наразі установа готує до друку другий том «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) та відкриває портал з електронною версією енциклопедії – е-ВУЕ. Відтак проект потребує популяризації та інформаційної підтримки.

Проблема промоції книжкових видань висвітлюється у роботах В. Теремка, Г. Ключковської, А. Бессараб, О. Скібан, Т. Микитина, О. Антоник та О. Жолдак, Д. Фіалко, І. Копистинської та Т. Гринівського, О. Нестеренка, О. Скочинець, а також І. Гавриленка. Науковці у своїх розвідках здебільшого звертають увагу на окремі аспекти, форми чи інструменти промоції видань.

Промоція – це сукупність дій і засобів, за допомогою яких фірма передає інформацію на ринок стосовно товару чи фірми, вивчає потреби споживачів, провокує їх до закупівлі і скеровує попит⁶⁶. Промоція є елементом маркетингового комплексу, що складається з 4-х «Р»: product (продукт), price (ціна), place (місце), promotion (промоція). Без останнього «Р» три попередні втрачають своє значення, адже, якщо споживач не має інформації про продукт, то його не хвилюватиме якість та ціна.

Книжкова промоція – це сукупність правил та механізмів боротьби за читача, що регламентує стратегію поведінки видавця на ринку на якісно новому рівні⁶⁷. З огляду на сучасні моделі споживання інформації можна

⁶⁵ What Our 7 Billion World Population Does [Infographic] [Електронний ресурс] // adioma : [сайт]. – Текст. – 2013. – Режим доступу: <https://blog.adioma.com/what-7-billion-world-population-does-infographic/>. (дата звернення: 25.10.2017).

⁶⁶ Липчук В. В., Дудяк Р. П., Бугіль С. Я., Янишин Я. С. Маркетинг: навч. посібник. – Львів : Магнолія 2006, 2012. – 456 с.

⁶⁷ Ключковська Г. Книжкова промоція як взаємодія книжкової справи та ЗМІ (засади формування української моделі) : дис. ... канд. філол. наук: 110.01.08. – Львів, 2000. – 208 с.

виділити дві основні групи інструментів книжкової промоції: офлайн і онлайн заходи. До *офлайн* заходів належать організація публічних заходів (презентації, круглі столи, публічні читання); участь у виставках, ярмарках, книжкових форумах, конкурсах, преміях; висвітлення інформації про видання, автора, видавництво у ЗМІ, а також реклама на ТБ, радіо, в газеті чи журналі. До *онлайн* заходів належать ведення соцмереж; поширення інформації на різних сайтах і через месенджери. Розберемо кожний інструмент з цих двох груп та доцільність їхнього використання під час промоції ВУЕ та е-ВУЕ.

Офлайн заходи. Публічні заходи. Перша форма – презентація – ознайомлення суспільства з видавничим проектом. Презентація першого тому «Великої української енциклопедії» відбулася 28 березня 2017 р. Захід привернув увагу не лише наукового середовища, але й широкої громадськості. Проект створення ВУЕ анонсовано ще 2013 р. Відтак доцільно було нагадати українському суспільству про зміну статусу національної енциклопедії з проекту на готовий продукт.

Зазвичай презентацію книжок роблять для інформування про існування книжки та її реклами задля підвищення продажів, проте у випадку ВУЕ продажі не мали значення. Адже весь наклад – тисяча примірників – розійшовся бібліотеками, згідно з умовами видавничої програми «Українська книга». Презентація першого тому була не просто потрібною, а корисною, адже не варто забувати, що енциклопедія – пролонговане видання, яке поза усіма публічними заходами продовжує писатись, редагуватись і верстатись. Тому популяризація проекту важлива з огляду й на пошук нових авторів. Завдяки презентації ті автори, які вже співпрацювали з ДНУ «Енциклопедичне видавництво», побачили результати своєї творчості, а потенційні автори змогли отримати інформацію про проект державної ваги.

Отже, презентації видань є доволі вагомим засобом їх промоції.

Друга форма промоції – круглі столи. Круглий стіл – форма публічного обговорення або висвітлення будь-яких питань, яка характеризується рівними правами всіх учасників зборів, наради, що сидять за столом умовно круглої форми⁶⁸. Важливим аспектом, звісно, є не форма

⁶⁸ Требін М. «Круглий стіл» // Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 377.

стола, а проведення дискусії, можливість розгляду та обговорення різних думок. Вже три роки поспіль восени ДНУ «Енциклопедичне видавництво» проводить круглі столи. 3 листопада 2015 року відбувся перший круглий стіл «Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій», організований видавництвом та Мультимедійною платформою іномовлення України «Укрінформ». «Учасники торкнулися таких викликів, що постають перед укладачами й авторами сучасних енциклопедій, як надзвичайний обсяг інформації та створення чітких фільтрів для неї; старіння інформації та шляхи її автоматичного оновлення; правопис антропонімів іншомовного походження; співвідношення українського та загальносвітового матеріалу тощо. Лунали пропозиції обмежити смислове поле «Великої української енциклопедії» такими фільтрами, як україноцентричність та мережецентричність. Утім, ідея обійтися виключно українським матеріалом не знайшла підтримки»⁶⁹.

26 жовтня 2016 р. для обговорення проекту ВУЕ було організовано другий круглий стіл: «Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення Великої української енциклопедії (ВУЕ)», що відбувся в Київському Палаці дітей та юнацтва. На ньому було презентовано праці, видані установою: «Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей Великої української енциклопедії», «Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій», «Велика українська енциклопедія. Словник». До того ж, співробітники ДНУ «Енциклопедичне видавництво» розповіли більше про те, як просувається робота, які труднощі виникають, а також як важливо долучитися до роботи над енциклопедією.

18 жовтня 2017 р. в Укрінформі відбувся третій круглий стіл на тему: «Створення енциклопедій у сучасному інформаційному просторі». Учасники події обговорювали особливості творення двох паралельних проектів, які наразі реалізує ДНУ «Енциклопедичне ви-

⁶⁹ Науковці обговорили проблеми сучасної енциклопедистики [Електронний ресурс] // Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». – 2015. – Режим доступу: http://vue.gov.ua/2015/11/04/problem_y_encycl_ks/ (дата звернення: 25.10.2017).

давництво» – друкованої та електронної версій ВУЕ. Для установи круглі столи виявилися не лише способом організувати обговорення навколо проблеми, а й можливістю розказати про свою роботу та залучити фахівців до створення видання. Завдяки круглому столу автори відчують свою причетність до створення енциклопедії, відповідальність за неї. Для них відкривається робоча «кухня» установи, що підвищує довіру до колективу ДНУ «Енциклопедичне видавництво». Тому круглі столи важливо проводити регулярно, адже це не лише засіб популяризації проекту, але й можливість врахувати висловлені міркування задля покращення видання, втіливши у життя всі пропозиції, що прозвучали під час заходу.

Третя форма – публічні читання – виконання твору публічно. Специфіка цієї форми полягає у тому, що зазвичай такі читання проводять автори художньої літератури. Таким чином вони зустрічаються зі своїм читачем, рекламують власний бренд і книжку, яку читають під час заходу. Через специфіку довідкового видання ця форма публічного заходу не є доцільною. Адже довідкове видання не призначене для суцільного читання, до того ж воно є науково-популярним. Такі тексти важко сприймаються на слух.

Участь у виставках, ярмарках, книжкових форумах, конкурсах, преміях. Найчастіше книжкові виставки можна зустріти у бібліотеках. Бібліотечна виставка – це публічна демонстрація спеціально підібраних і систематизованих творів друку та інших носіїв інформації, які рекомендуються користувачам бібліотеки для огляду й ознайомлення⁷⁰. З огляду на те, що весь наклад першого тому ВУЕ був розісланий до бібліотек, це майже чи не єдина можливість виданню потрапити до рук читача.

Ярмарок відрізняється від виставки тим, що він має більший розмах й іншу ціль. Тут важливо не просто привернути увагу до книжки, а й продати її. До того ж, це гарна можливість знайти інвесторів і вивезти продукт за кордон або партнерів, які допомогли б з реалізацією проекту. Важливою відмінністю ярмарку від виставки є те, що потрібні значні кошти для того, щоб потрапити на ярмарок. Дослідник Т. Микитин

⁷⁰ Книжкова виставка – як засіб інформаційного впливу на читача [Електронний ресурс] // Корецька центральна районна бібліотека. – 2015. – Режим доступу: http://bibl.korets.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=14:2010-09-19-19-18-06&catid=4:2010-09-11-17-48-39&Itemid=9 (дата звернення: 25.10.2017).

акцентує увагу на цільове призначення коштів: «Будь-яка виставка-ярмарок має дві сторони: твердий продукт – витрати на оренду виставкової площі, обладнання, виставкові послуги та м'який продукт – витрати на маркетингові засоби стимулювання збуту, запрошення авторів, організацію презентацій, роздатковий матеріал та багато іншого. І хоча у фінансовому виразі переважає «м'яка» сторона продукту, учасники приділяють більше уваги твердому продукту»⁷¹. З огляду на обмежений наклад і цільову програму видання, для установи участь у ярмарках видається завданням на перспективу.

Премії. Літературна премія – форма заохочення літераторів за значущі літературні твори або загальний внесок у літературу, що виражає визнання заслуг цієї особи і впливу її творчості на літературний процес в цілому або на його окремий напрям⁷². Нагороджують не лише письменників художньої літератури та їхні твори, енциклопедії також отримують нагороди. Наприклад, словацька енциклопедія «Беліана» 2001 р. була названа найкращою книжкою Словаччини. Проте не всі премії погоджуються довідкові видання. Наприклад, згідно з умовами щорічної літературної премії Книга року ВВС-2017 можна подати на конкурс лише художні твори українською мовою, опубліковані протягом останніх 12 місяців. Однак на конкурс до щорічної премії Президента України «Українська книжка року» може потрапити і довідкове видання у номінації «За вагомий внесок у розвиток українознавства», у якій представлені видання, які формують знання про Україну, її народ, історію, культуру та науку. Перемога у таких конкурсах дає не тільки грошову винагороду, а й підтверджує якість видання. Списки премій завжди публікуються та набувають неабиякого розголосу. Тому вірогідною є участь ВУЕ у таких конкурсах.

ЗМІ. За результатами соціологічного опитування, проведеного компанією Research&BrandingGroup, сьогодні найпопулярнішими серед

⁷¹ Микитин Т. Участь у книжкових виставково-ярмаркових заходах: організаційно-підготовчий та технічний аспекти // Поліграфія і видавнича справа. – 2008. – № 1. – С. 111–115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2008_1_23 (дата звернення: 25.10.2017).

⁷² Антонова Є. Н. Дослідницька робота «Літературні премії світу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://weburok.com/2158245/#downloadjump> (дата звернення: 25.10.2017).

українців ЗМІ є телебачення та Інтернет. Причому телебачення приблизно вдвічі випереджає Інтернет за частотою згадування як джерела для отримання інформації⁷³. Тому було б логічним рекламувати книжки на ТБ, таким чином популяризувалися б не тільки окремі видання, а й читання в цілому. Однак реклама на телебаченні потребує відповідного фінансування. Відтак варто зупинитися на інших формах промоції (наприклад, участь колективу ДНУ «Енциклопедичне видавництво» у тематичних передачах). Таким чином можна поширити інформацію не лише про ВУЕ, а й про установу, що її видає.

Окрім телебачення у цьому може допомогти стаття, огляд, рецензія чи інтерв'ю, опубліковані у друкованих ЗМІ. Рецензія, зокрема, змушує читача зайвий раз звернути свою увагу на видання, можливо навіть прислухатися до думки рецензента і прочитати його. Не варто оминати увагою таку форму як інтерв'ю, яке можна давати і на радіо, а не тільки у газеті чи журналі. Головне у цьому – зацікавити читача чи слухача, щоб він захотів звернутися до книжки, прочитавши, побачивши або почувши чи то сторонню думку, чи думку укладачів видання. Проте під час формування «порядку денного» ЗМІ оминають увагою важливі, але не сенсаційні речі. Тому тут також виникає питання, пов'язане з фінансовими можливостями установи.

Онлайн заходи. *Соцмережі.* За даними дослідження інтернет-аудиторії OpinionSoftwareMedia найпопулярнішими соцмережами станом на вересень 2017 р. в Україні є Facebook, Instagram і Twitter⁷⁴. Тому колективом ДНУ «Енциклопедичне видавництво» було прийнято рішення про створення офіційної сторінки ВУЕ у Facebook – @vue.ua, де тричі на день публікуються пости за відповідними рубриками. Допис з хештегом #ВУЕ_енциклопедистика має найбільшу кількість слів – від 150 до 220. У ньому присутні відомості з історії енциклопедистики: про відомі енциклопедії (як закордонні, так українські) та про знаних вчених-енцик-

⁷³ Найпопулярнішими серед українців ЗМІ є телебачення та Інтернет – Research&Branding-Group [Електронний ресурс] // Детектор медіа. – 2017. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/123866/2017-03-07-naibilsh-populyarnimi-seredukraintsiv-zmi-e-telebachennya-ta-internet-research-branding-group/> (дата звернення: 25.10.2017).

⁷⁴ Дослідження інтернет-аудиторії [Електронний ресурс] // ІнАУ: [сайт]. – 2017. – Режим доступу: <http://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytoriyi> (дата звернення: 25.10.2017).

лопедистів, які залишили вагомий внесок у розвиток енциклопедичної справи.

Наступний допис з хештегом #ВУЕ_СловоДня або #ВУЕ_ПерсоналіяДня містить відомості з ВУЕ. В ньому пояснюється цікаве слово, або міститься біографія людини, яка народилася в той день, коли публікується допис. В пості з хештегом #ВУЕ_цікаве найменша кількість слів – в межах 100. В ньому міститься посилання здебільшого на відеоконтент, проте може бути окрема невеличка стаття про щось, що варте уваги аудиторії. Тематика цього допису залежить або від попереднього, або від того, наскільки цікавий той чи інший факт для підписників сторінки.

Окрім цього було створено сторінку ВУЕ у Twitter – @vuetwt, де один раз на день публікується твіт із важливими відомостями про слово дня чи персоналію дня. Такі форми просування обрані не випадково. Адже наразі ДНУ «Енциклопедичне видавництво» запускає портал з електронною версією ВУЕ. Потрібна інформаційна підтримка проекту, тому сторінка у Twitter зацікавлює аудиторію контентом е-ВУЕ та заохочує відвідувати ресурс порталу, щоб знати більше про слово дня чи персоналію дня. Сторінка ж у Facebook покликана пов'язати обидва проекти між собою та з ДНУ «Енциклопедичне видавництво».

Отже, соцмережі один з простих і безкоштовних способів заявити про себе світові. Установа ефективно використовує цей ресурс, адже впродовж кожного з трьох тижнів (09.10.2017–29.10.2017) сторінка ВУЕ у Facebook мала охоплення від 150 до 220.

Сайти. «Сайти видавництв – це видавничі комунікаційні ресурси, які безпосередньо зацікавлені у просуванні та популяризації власного видавничого продукту на ринку. Інформація, яка у них подається та поширюється, здебільшого рекламно-промоційного характеру, з метою зацікавлення якомога масової аудиторії»⁷⁵. Колективом ДНУ «Енциклопедичне видавництво» було створено сайт установи, мережева адреса якого – <http://ev.vue.gov.ua/>. Дизайн головної сторінки і сайту в цілому

⁷⁵ Скібан О. Сучасні технології книжкової промоції в аспекті мас-медійної взаємодії // Поліграфія і видавнича справа. – 2016. – № 2 (72). – С. 199–207. – Режим доступу: <http://pvs.uad.lviv.ua/static/media/2-72/23.pdf> (дата звернення: 25.10.2017).

витримано в стилі мінімалізму – біле тло, чорний текст, мінімум зображень. На головній сторінці міститься важлива інформація: список відповідальних співробітників установи за науковими напрямками та їх контакти та ін. Під шапкою (логотипом і назвою установи) знаходиться меню сайту. У ньому присутні 8 розділів.

1 – «Нормативна база» – має два підрозділи: «Керівні документи», «Статут установи». У цьому розділі наведені установчі документи.

2 – «Концепція» – містить відомості про ВУЕ, мету, функції та завдання проекту, а також очікувані результати.

3 – «Словник» – це гіперпосилання на портал з е-ВУЕ, де можна знайти більше інформації про окремі поняття та персоналії. е-ВУЕ – окремий проект ДНУ «Енциклопедичне видавництво», у ньому статті мають зовсім інший вигляд: вони більші за обсягом, мають розлогішу структуру та гіперпосилання, а також ілюстрації, інфографіку, відеоматеріали та аудіо-записи.

4 – «Новини» – має два підрозділи: «Новини», «ЗМІ про нас». В цьому розділі відображено функціонування установи.

5 – «Державні закупівлі» – в ньому викладається «Річний план закупівель, що здійснюється без проведення процедур закупівель».

6 – «Контакти» – містить QR-код з візиткою, карту з місцезнаходженням установи, телефон установи та дві електронні адреси, за якими можна зв'язатися з нею, а також контакти співробітників, відповідальних за окремі наукові напрями.

7 – «Онлайн книги» – розміщено тексти окремих видань, з якими можна ознайомитися онлайн.

8 – «Вакансії» – містить відомості про прийом на роботу фахівців з тієї чи іншої галузі та оголошення конкурсів на заміщення вакантних посад.

Інтернет-портали. Із закриттям спеціалізованих ЗМІ почали з'являтися інтернет-портали та інтернет-видання, які спеціалізуються на окремій тематиці та орієнтовані на певну аудиторію. З'явилися сайти, на яких можна знайти інформацію про все, що пов'язане з книжковим ринком і видавничою справою. Найвідоміші з них – «Друг читача», «ЛітАкцент» і «Читомо». Вони стають одними з основних засобів для промоції книг. На двох з трьох платформ висвітлювалася й інформа-

ція про презентацію першого тому енциклопедії⁷⁶. До того ж «ЛітАкцент» писав про рейдерську атаку на установу. Тож варто зазначити, що поява в спеціалізованих інтернет-ЗМІ дає можливість знайти для видання свого читача і ще раз нагадати про себе.

Канали на YouTube. YouTube (укр. «Ютюб») – популярний відеохостинг, що надає послуги розміщення відеоматеріалів⁷⁷. Користувачі хостингу створюють власні канали, на які завантажують відеоконтент різного формату. Для видавництва найефективнішими форматами є буктрейлери й огляди книжок. «Буктрейлер (англ. booktrailer) – це відеоролик тривалістю, як правило, 2–5 хвилин, що розповідає в довільній художній формі про яку-небудь книгу, візуалізуючи її зміст з метою популяризації або просування»⁷⁸. Буктрейлер – найшвидший спосіб привернути увагу молоді аудиторії до видання. Книжкові огляди – відео тривалістю до 5 хвилин, в яких розповідається про переваги та недоліки окремих видань. Потенційній аудиторії того чи іншого видання вже не цікаво читати довгі рецензії на книжки, вони воліють отримати потрібну інформацію у розважальній формі. Тож загалом просування книжок у формі відео є сучасним трендом, який варто наслідувати.

Месенджери. Месенджер – програма для обміну миттєвими повідомленнями. Зазвичай, такі програми приваблюють користувачів збереженням конфіденційності інформації, що публікується у них. Найпопулярніший месенджер у світі з версією 2016 р. – WhatsApp. WhatsApp є № 1 в 109 країнах світу. На другому місці – Facebook Messenger, який є першим

⁷⁶ Презентували перший том «Великої української енциклопедії» [Електронний ресурс] // ЛітАкцент. – 2017. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2017/03/29/prezentuvaly-pershijj-tom-velykoji-ukrajinskoji-encyklopediji/> (дата звернення: 25.10.2017).

У Києві презентували перший том «Великої української енциклопедії» [Електронний ресурс] // Друг читача. – 2017. – Режим доступу: <https://vsiknygy.net.ua/news /48954/> (дата звернення: 25.10.2017).

⁷⁷ YouTube [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – 2017. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/YouTube> (дата звернення: 25.10.2017).

⁷⁸ Бессараб А. Буктрейлер як засіб просування книги // Інформація, комунікація, суспільство 2014 : матеріали 3-ої Міжнародної наукової конференції ІКС-2014, 21–24 травня 2014 року, Україна, Львів, Славське / Національний університет «Львівська політехніка», Кафедра соціальних комунікацій та інформаційної діяльності, Кафедра інформаційних систем і мереж. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 310–311.

у 49 країнах. На третьому місці – Viber, який популярний в 15 країнах, в тому числі і в Україні⁸¹. Наразі набирає популярності Telegram, який дозволяє створювати офіційні канали. Месенджери дають змогу видавцеві ненав'язливо нагадувати про себе та свої видання аудиторії. Проте, перш ніж звертатися до цих програм, варто мати певну кількість прихильників, які б воліли слідкувати за діяльністю видавництва у такий спосіб.

Було виділено дві групи інструментів просування видань – офлайн і онлайн. Вибір того чи іншого інструменту залежить від того, яку аудиторію намагається привабити видавець. Офлайн інструменти найбільше підходять до залучення зрілої аудиторії, яка цікавиться життям країни через ЗМІ, ходить на зустрічі та круглі столи. Онлайн інструменти будуть найефективнішими для приваблення молоді аудиторії, яка живе соцмережами та інтернетом загалом. Інструменти просування видання «Велика українська енциклопедія» та порталу з е-ВУЕ, які вже використовувалися та довели свою ефективність: презентації, круглі столи, соцмережі та сайт ДНУ «Енциклопедичне видавництво». Просування видання відбувалося комплексно: як за допомогою офлайн, так і за допомогою онлайн інструментів. Для промоції ВУЕ перспективним видається активне використання друкованих та інтернет-ЗМІ, участь у преміях і ярмарках.

⁸¹ Viber, Facebook Messenger, WhatsApp: який месенджер найпопулярніший у світі [Електронний ресурс] // TyachivNews . – 2016. – Режим доступу: <http://tyachivnews.in.ua/novini/world/8046-viber-facebook-messenger-whatsapp-yakiy-mesendzher-naypopulyarnshiy-u-svt.html> (дата звернення: 25.10.2017)

РОЗДІЛ 4.

МОВА І СТИЛЬ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

4.1. Редакційний стиль e-BUE та формування екосистеми бренда «Великої української енциклопедії»

Сучасний вітчизняний ринок енциклопедичних видань кількісно насичений та якісно різноманітний. За роки незалежності України вийшли десятки друкованих енциклопедій від видавництв «Наукова думка», «Українська енциклопедія», «Академія», Інституту енциклопедичних досліджень, Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України та ін. Із розвитком цифрових технологій сформувався сегмент електронних енциклопедій: «Вікіпедія»¹, «Енциклопедія історії України»², «Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка»³, «Енциклопедія пам'яток»⁴, «Енциклопедія сучасної України»⁵, «Українська бібліотечна енциклопедія»⁶, «Фармацевтична енциклопедія»⁷ та ін. У цей зростаючий сегмент видавничого ринку інтегрується проект «Велика українська енциклопедія», що з 2013 р. реалізує ДНУ «Енциклопедичне видавництво».

¹ Вікіпедія [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка_%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0

² Енциклопедія історії України [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>

³ Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/>

⁴ Енциклопедія пам'яток [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: <http://encyclo-losights.com/?ln=3>

⁵ Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: <http://esu.com.ua/>

⁶ Українська бібліотечна енциклопедія [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: <http://ube.nplu.org/>

⁷ Фармацевтична енциклопедія [Електронний ресурс] (29.10.2017) // Режим доступу: <http://www.pharmencyclopedia.com.ua/>

Проект наразі розвивається на трьох взаємопов'язаних платформах, тож «Велика українська енциклопедія» має три версії:

- друковане багатотомне видання (до 2026 р. буде опубліковано понад 30 томів «Великої української енциклопедії»);
- портальна версія e-BUE;
- інформаційні сторінки у соціальних мережах Facebook і Twitter.

Крім того, ідейно розроблюється мобільна версія BUE.

Складна трансмедійна архітектура проекту диктує необхідність розробити екосистему бренда «Велика українська енциклопедія» – стійкий набір асоціацій, усталений образ, рефлексований у середовищах авторів, редакторів, читачів, конкурентів, партнерів та ін.

На першому і фундаментальному етапі створення різнорівневої екосистеми бренда слід розробити редакційний стиль енциклопедії на кожній із перелічених її платформ. Причому ці стилі не повинні бути автономними, розрізненими, а мають взаємно корелювати і зводитися в єдиний макростиль, асоційований із брендом «Велика українська енциклопедія».

У нашій розробці ми зосереджуємося на редакційному стилі e-BUE – стилі портальної версії енциклопедії.

Редакційний стиль електронної енциклопедії: аналіз опорного поняття розробки

Будь-який видавничий продукт є типологічно детермінованим, тому насамперед звернемося до видової суті нашого предмету. Дослідниця Н. Черниш пропонує дефініцію: електронна енциклопедія – це електронне довідкове видання, яке містить відомості з однієї, декількох чи усіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей із можливим залученням таких елементів мультимедіа, як зображення, анімація, аудіо- та відеоматеріалів, а також має зручну (спрощену) систему пошуку й дає змогу переходити від однієї статті до іншої за допомогою гіперпосилань у тексті, розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет⁸. У цьому визначенні акцентовані всі функціонально важливі параметри електронної енциклопедії:

⁸ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Поліграфія і видавнича справа. – 2016. – № 1. – С. 169–170.

- довідковий характер інформації;
- оформлення матеріалів у вигляді гіпертексту – взаємопов’язаних статей;
- можливість представлення даних у різних мультимедійних форматах;
- представлення даних за допомогою цифрового коду та у різних цифрових середовищах.

Розроблення редакційного стилю е-ВУЕ передбачає надання продукту е-ВУЕ специфічних упізнаваних рис за всіма позиціями цього переліку.

Редакційний стиль – поняття широко вживане у практиці друкованих та електронних ЗМІ, проте значно меншою відрефлексоване в теорії соціальних комунікацій, теорії журналістики, теорії видавничої справи та редагування⁹.

Водночас редакційний стиль – вже типова журналістська практика. Редакції BBC, Forbs, Financial Times, Guardian, інформаційні агентства Reuters, Associated Press та ін. послуговуються засадничими практичними керівництвами, в яких описані основні параметри їхнього редакційного стилю. Такі практичні керівництва мають різні назви: стайлгайд (Style guide), стайлбук (Stylebook), гайдлайн (Guideline). У всіх цих випадках йдеться про добірку редакційних стандартів, «книгу стилів», в якій виписана сукупність «фірмових» ознак, які ідентифікують кожний матеріал з усім проектом, а весь проект роблять стилістично самототожним та упізнаваним для медіаспоживачів. У якому тоні подавати матеріал, скільки максимально слів допускається в реченні, скільки анонсів максимально подавати на початку випуску тощо – кожна редакція вирішує, які саме положення і наскільки детально слід подати в її стайлбуку. Тож єдиного стандарту, як писати редакційні стандарти, немає. Упродовж майже столітньої історії таких розробок напрацьований різноманітний досвід – від розроблення тонких брошур із найзагальнішими рекомендаціями до детально виписаних «підручників» із редакційного стилю.

Для книжкового контенту редакційний стиль є не менш важливим, аніж для журналістського. Практика книжкового виробництва теж розвивається в напрямі вироблення комплексів стильових норм, хоча наразі жанрово такі внутрішньовидавничі стандарти ще не визріли, як це є в журналістиці.

⁹ Степанян С. К. Управление контентом печатного СМИ в условиях рынка // Вестник Московского университета. Серия 11: Журналистика. – 2009. – № 1. – С. 76–79.

Для онлайн-енциклопедій це вкрай актуальна тенденція. Великий енциклопедичний проект сьогодні налічує тисячі статей; його творення передбачає залучення величезного кола авторів і редакторів із різноманітних галузей теорії і практики, тож реалізація такого складного проекту неможлива без «спільного знаменника» стилю – редакційного стайлбуку.

На нашу думку, *редакційний стиль електронної енциклопедії – комплекс внутрішньоредакційних стандартів, норм, традиційних підходів, які послідовно застосовуються при відборі, структуруванні та художньо-технічному оформленні статей задля стильової уніфікації та впізнаваності енциклопедичного продукту.*

Для енциклопедичного проекту стайлбуком є методичні рекомендації – виробничо-практичне видання, що містить рекомендації та настанови щодо написання, редагування, коректури, художньо-технічного оформлення матеріалів енциклопедії (визначення подаємо на підставі ДСТУ 3017 : 2015¹⁰). Такі виробничо-практичні видання, що представляють атрибути редакційного стилю, стали видавничою традицією в енциклопедичних проектах, до прикладу, «Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань» (К., 2015)¹¹ – розробка Інституту енциклопедичних досліджень НАН України або «Методичні рекомендації з підготовки та оформлення статей до шостого тому „Освіта і наука” „Полтавіки – Полтавської Енциклопедії”»¹². Для проекту е-ВУЕ важливо те, що випуску 1 тому друкованої версії передував вихід «Методичних рекомендацій з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії» (К., 2015)¹³: розроблення редакційного стилю е-ВУЕ, звісно, повинно узгоджуватися із цим уже апробованим напрацюванням.

¹⁰ Видання. Основні види. Терміни та визначення понять: ДСТУ 3017:2015. – К. : ДП «УкрНДНЦ», 2016. – 38 с.

¹¹ Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань : посібник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. – К., 2015. – 252 с.

¹² Методичні рекомендації з підготовки та оформлення статей до шостого тому «Освіта і наука» Полтавіки – Полтавської Енциклопедії". – 2-ге вид.; випр. і доп. / [Ред. З.В. Резніченко] // Постметодика. – 2016. – С. 43–54.

¹³ Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – 120 с.

Зафіксований у методичних рекомендаціях редакційний стиль енциклопедії спрощує та робить більш ефективними видавничі комунікації в таких аспектах:

- редакційний стиль є чинником комунікаційної та управлінської оптимізації редакційно-видавничого процесу, адже він пришвидшує виробничі процеси, усуваючи зайві консультації щодо представлення тих чи тих елементів сторінки;
- редакційний стиль є чинником видової ідентифікації продукту, його інтеграції в масив енциклопедичної літератури;
- редакційний стиль є чинником дистанціювання, відмежування даного енциклопедичного проекту від конкурентних проектів на підставі чітко артикульованих унікальних ознак;
- редакційний стиль – інструмент уніфікації енциклопедичного продукту, завдяки якому продукт стає логічним та інтуїтивно зрозумілим читачеві;
- редакційний стиль задає тональність презентацій енциклопедичного продукту в різних середовищах та для різних аудиторій, тож є чинником позиціонування енциклопедії як видавничого товару на ринку.

Із цього переліку зрозуміло: методичні рекомендації доцільно використовувати і під час написання авторських оригіналів, і редагування, і публікації статей, і просування енциклопедичного проекту.

Що зазвичай входить до методичних рекомендацій енциклопедичного проекту? Набір цих положень різноманітний:

- типові схеми статей;
- принципи редагування;
- стилі оформлення числових даних, скорочень, умовних позначень, таблиць та ін.;
- настанови щодо визначень гасел;
- представлення іншомовних імен, назв;
- укладання списків літератури та джерел тощо.

Кожна редакція самостійно визначає важливі для її роботи основи стилю.

Вихід на ринок е-ВУЕ – портальної версії «Великої української енциклопедії» передбачає комплекс заходів із позиціонування проекту: надання енциклопедії як видавничому продукту унікальних рис, відмежування від конкурентних проектів, максимального наближення її змістових, дизай-

нерських, функціональних параметрів до реальних інформаційних запитів читача. Реалізація цього складного маркетингового комплексу заходів є вкрай актуальною, адже від цього залежить успішність проекту, тривалість його життєвого циклу. Умовою здійснення таких планів є розроблення та послідовне впровадження редакційного стилю е-ВУЕ, який слід зафіксувати в методичних рекомендаціях для авторів та редакторів проекту.

Проект редакційного стилю е-ВУЕ

У цьому розділі подаємо проект методичних рекомендацій е-ВУЕ, який є результатом роботи колективу ДНУ «Енциклопедичне видавництво». У цій розробці ми не претендуємо на вичерпне його представлення, а окреслюємо лише основні параметри.

Загальна характеристика проекту. Учасники проекту повинні мати розуміти основну мету, завдання, цінності енциклопедичного проекту е-ВУЕ, щоб мати змогу оцінити, чи підтримують вони відповідні комунікаційні цілі.

е-ВУЕ – універсальна науково-популярна мультимедійна енциклопедія, що поширює знання по Україні і світ – тексти про історію та сучасність, людей і події, релігію і науку, природу та суспільні явища, мистецтво і політику. Вона оповідає про людську цивілізацію, що сформувалася від часів Давнього світу аж до сьогодення.

е-ВУЕ має на меті об'єднати українське суспільство та спричинитися до його розвитку на духовній інтелектуальній основі.

Цінності бренду е-ВУЕ:

- **Якість інформації** – більшість статей е-ВУЕ є авторськими, причому написані провідними фахівцями України – викладачами вишів, співробітниками наукових інститутів, експертами галузей народного господарства. Наявність у матеріалі висококваліфікованого автора є запорукою перевіреності й достовірності інформації.

- **Україноцентричність** – е-ВУЕ є чинником розвитку й поширення української мови, знань про Україну, її культурну спадщину, сучасні набутки.

- **Інноваційність** – сучасний читач живе в умовах екранної культури; він є візуалом та активним інтернет-користувачем. е-ВУЕ – мультимедійна енциклопедія, тобто продукт, який відповідає цим тенденціям. Крім того, інформація на порталі е-ВУЕ є актуальною та безперервно оновлюваною.

Архітектура повідомлень. У методичних рекомендаціях е-ВУЕ слід чітко визначити пріоритетний список атрибутів енциклопедичної статті як базової одиниці контенту.

Жанр статей е-ВУЕ

У жанровому плані більшість енциклопедичних статей е-ВУЕ є лонг-рідами (від англ. longread – довге читання), з огляду на обсяг матеріалу та мультимедійне їх представлення. Обсяг тексту статей е-ВУЕ значний – 2000–6000 знаків. А головне – в енциклопедичній статті-лонг-ріді текстовий матеріал рубрикований і контекстуально інтегрований із зображальними, аудіо- та відеоматеріалами. Тож е-ВУЕ складається переважно з детальних мультимедійних історій, в яких текст, фото, інфографіка, креслення, рисунки, малюнки, діаграми, карти, аудіо-, відеоролики є взаємодоповнювальними оповідними засобами.

Дефініція статті е-ВУЕ

Важливою частиною енциклопедичної статті е-ВУЕ є її вступна дефініційна частина. Дефініція подається однією фразою (реченням). У разі неможливості передати основний зміст терміна однією фразою, визначення формулюють двома-трьома тісно пов'язаними між собою фразами, які відокремлюються одна від одної крапкою з комою. У дефініції гасло здобуває стисле, чітке, конкретне пояснення: суть відповідного явища чи об'єкта, належність до певної галузі науки чи практики, історичного періоду, перелік різновидів тощо (набір таких характеристик зумовлюється змістовою специфікою об'єкта опису).

До полісемантичного гасла, яке має різнотлумачення в різних галузях знань, наводять на першому екрані тематичної групи статей усі відповідні значення в лаконічній формі, нумеруючи їх арабськими цифрами та подаючи кожне з абзацу. Кожне з наведених тлумачень є гіперпосиланням. Скориставшись гіперпосиланням, читач може перейти на статтю, релевантну його інформаційному запиту.

Рубрикація

Важливою характеристикою енциклопедичних статей е-ВУЕ, що мають обсяг понад 2000 знаків, є рубрикованість – розподіл масиву тексту на тематичні частини, наприклад, «Виникнення», «Класифікація», «Значення» певного явища тощо. Рубрикація енциклопедичної статті подається після дефініційної частини у вигляді клікабельного ЗМІСТу.

У мультимедійних історіях е-ВУЕ подано всі основні аспекти описуваного поняття, явища, події, персоналії: історію формування; характеристику; зв'язок з Україною; значення; цікаві факти і висловлювання; найважливішу літературу за темою. Зазначені аспекти покладено в основу рубрикації статей.

Типовими рубриками та підрубриками е-ВУЕ є такі:

Історична довідка:

Виникнення / Заснування.

Етапи розвитку.

Характеристика:

Класифікація.

Тип / Стиль.

Структура / Течії та школи / План побудови.

Діяльність / Функціональний опис.

Художні особливості / Національні особливості / Особливості творчості.

Методологія / Правила.

Система поглядів / Засади ідеї та ін.

Постаті.

Значення / Визнання / Досягнення.

Додатково.

Цитата.

Література.

Більшість статей е-ВУЕ мають 7-9 рубрик. Рубрикація кожної статті узгоджена з певною типовою схемою відповідної галузі знань, а водночас формується опціонально – залежно від теми енциклопедичної статті, залучених мультимедійних матеріалів, обсягу.

Гіперпосилання

Посилання є найважливішим інтерактивним елементом на веб-сайті, тому необхідно розробити правила, які дозволять створити релевантну систему зв'язків і переходів між статтями.

Енциклопедичні статті е-ВУЕ інтегровані в загальну базу даних проєкту, що забезпечується прагматичним розподілом матеріалу в статтях та продуманою системою гіперпосилань.

Матеріали у статтях е-ВУЕ розподілені за принципом «одне гасло – одна стаття», тож на свій конкретний інформаційний запит читач отри-

мує релевантну відповідь. Якщо представлене гасло семантично широке, а описуване ним явище має, до прикладу, класифікацію, то дана стаття є корінною: через систему гіперпосилань із нею пов'язані інші, тематично вужчі і конкретніші статті, присвячені, наприклад, різновидам, переліченим і лаконічно окресленим у класифікації. А з усіх тематично конкретніших статей, скориставшись гіперпосиланням, можна перейти як на корінну статтю, так і на однорівневі взаємопов'язані статті.

Викладений підхід до організації контенту зумовлений тим, що читачі використовують різні точки входу в базу даних, послуговуючись різноманітними формулюваннями пошукових запитів.

Тональність матеріалів. Спілкування з читацькою аудиторією характеризує не тільки те, що їй повідомляється, а й те, як саме повідомляється. Тональність – це основне емоційне забарвлення, настроєвість інформації; вона може як допомагати сприймати матеріал, так і відштовхувати читача.

Щоб створити довіру до бренду е-ВУЕ, потрібно добрати дружню, партнерську до читача тональність. Якщо друкована версія «Великої української енциклопедії» може мати більш стриману, «академічну» тональність, то е-ВУЕ, адресована масовому інтернет-читачеві, серед якого велику частину становить молодь, повинна мати простіший стиль викладу і, відповідно, більш вільну, «розмовну» тональність, при збереженні всіх ознак літературної мови. Тож е-ВУЕ повинна подавати матеріали в науково-популярному стилі, адаптовано – зрозуміло широкому читачеві.

Принципи редагування. У методичних рекомендаціях е-ВУЕ слід визначити засадничі підходи до редакторського опрацювання текстів, що дасть змогу групі редакторів працювати злагоджено та продуктивно.

На нашу думку, доцільними є такі головні принципи редагування е-ВУЕ:

- об'єктивність викладу – представлення в основному тексті енциклопедичної статті «чистих» фактів – без оціночних суджень та образних інтерпретацій; наприклад, не вживаються прикметники на кшталт «відомий», «видатний», «знаменитий» тощо;

- яскраве та різнобічне зображення об'єкта опису шляхом, по-перше, контекстуального введення мультимедійних елементів, по-друге, цікавих, навіть сенсаційних даних, художньо-літературних, публіцистичних матеріалів (у рубриках «Додатково» та «Цитата»);

- стислість викладу, економність мовних засобів (шляхом уникання повторів, введення переліків, спрощення синтаксичних конструкцій);
- короткі, структурно прості та неповні речення переважно із прямим порядком слів;
- уживання дієслів переважно в минулому часі, наприклад: згуртував коло однодумців, розпочав педагогічну діяльність, визначили напрями досліджень тощо;
- тяжіння до стилю «розпочинати з головного»: фраза розпочинається з висновку; абзац розпочинається з твердження-узагальнення, а наступні речення подають фактаж конкретизовано і розширено;
- насиченість тексту ключовими словами;
- застосування гіперпосилань на інші статті е-ВУЕ, що предметно тлумачать відповідні терміни, поняття, реалії тощо;
- у матеріалах, обсягом понад 2000 знаків, події викладають переважно хронологічно: послідовно, в порядку їх слідування.

Інші параметри редакційного стилю. У методичних рекомендаціях е-ВУЕ слід детально розробити й інші параметри редакційного стилю:

- скорочення – не тільки загальновідомі, а й інші, повний список яких повинен бути доступним для онлайн-читача на головній сторінці порталу е-ВУЕ;
- великі літери – наприклад, в іноземних власних назвах газет, організацій тощо прийнято кожне слово подавати з великої літери, тоді як це суперечить чинному українському правопису;
- переклад іноземних назв – оригінальні назви книг, фільмів, картин, організацій та ін. можуть по-різному бути представленими в тілі статті як мовою оригіналу, в перекладі українською, обома варіантами, що потребує вироблення єдиних підходів;
- числові дати – можуть бути подані числом або прописом та ін.

Перелік таких параметрів можна продовжувати. Вироблення чітких інструкцій для авторів та редакторів за кожною його позицією дасть змогу забезпечити е-ВУЕ належну стильову єдність та уніфікованість.

І насамкінець: положення редакційного стилю е-ВУЕ, що будуть зафіксовані в методичних рекомендаціях, є керівними принципами, а не

застиглими догмами. Вони можуть і будуть розвиватися разом із проектом, усіма його платформами, в інтересах диверсифікованих читачьких аудиторій. Така одночасна стабільність і пластичність редакційного стилю e-BUE є гарантією незмінної якості видавничого продукту, запорукою інноваційних змін екосистеми бренда «Великої української енциклопедії».

4.2. Актуальні проблеми тлумачення наукового терміна в енциклопедичній статті (на прикладі літературознавчих категорій)

Актуальність теми визначається різними підходами науковців до дефініції літературознавчих понять, що ускладнює тлумачення їх в енциклопедичних виданнях. Продемонструвати ці труднощі спробуємо на прикладі категорій, які входять до активного словника сучасної культурної людини – «стиль», «модернізм», «постмодернізм». У пошуках вагомих аргументів ми будемо спиратися на окремі довідкові видання та праці провідних науковців, зокрема роботи Ю. Борєва, В. Виноградова, М. Гіршмана, Д. Наливайка, М. Полякова, О. Соколова та ін. щодо стилю; М. Моклиці, Є. Волощук та ін. щодо модернізму; У. Еко, В. Затонського, Р. Харчук щодо постмодернізму.

Спершу розглянемо, яким вимогам традиційно мають відповідати поняття «термін» та жанр енциклопедичної статті.

Термін (лат. *terminus* межа, кордон, кінець) – «слово чи словосполучення, яке точно позначає спеціальне поняття і його співвідношення з іншими поняттями певної галузі (наприклад, у літературознавстві – метафора, метонімія, троп; інверсія, анафора, фігура)», – зазначають автори літературознавчого словника-довідника¹⁴. Науковці окреслюють також основні риси терміна, а саме: термін має чітке визначення, зафіксоване у словнику; він однозначний у межах певної термінологічної системи або має тенденцію до однозначності; точний і не залежить від контексту; стилістично нейтральний; системний (класифікаційна системність,

¹⁴ Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. та ін. Літературознавчий словник-довідник. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – С. 668.

словотвірна системність); 6) не має синонімів у межах однієї терміноси-
стеми; 7) має стислу словоформу¹⁵.

Однак, трапляються ситуації, коли терміну надають різного значення (наприклад, поняття стилю по-різному тлумачать мистецтвознавці, лінгвісти і літературознавці), і це ускладнює можливість чіткого та вичерпного пояснення його в енциклопедичній статті. Добір одного – головного – терміна також утруднює наявність синонімічних понять, наприклад: верлібр – вільний вірш; поезія у прозі – вірш прозою, етюди, есеї, акварелі, шкіци; стиль – поетика, манера. Наявність варіативних форм написання терміна також часом стає на заваді чіткого його тлумачення: хоку / хайку; перифраз / перифраза; парафраз / парафраза¹⁶.

У зв'язку з розвитком літературного процесу значення усталеного терміну може змінюватися, набувати нових відтінків, наприклад: жанр новели в епоху Відродження – це невеликий за обсягом прозовий епічний твір гумористичного чи сатиричного забарвлення про незвичайну «новину дня» з несподіваним фіналом. У літературі 19–20 ст. новела набуває психологічної, ліричної, філософської, алегоричної, притчової жанрової форми, і це необхідно враховувати у дефініції цього поняття.

Також певні проблеми виникають через наявність омонімів серед загальноновживаної лексики, наприклад: роман – прозовий жанр і роман – варіант стосунків між чоловіком і жінкою; через використання одного терміна в різних галузях знань, наприклад: лейтмотив, ритм – терміни, запозичені з музикознавства; гіпертекст – термін, що є органічним спершу в галузі комп'ютерних технологій, але нині активно використовується в літературознавстві, лінгвістиці, філософії, культурології.

Так само активне використання терміна суміжних наук поглиблює значення його як літературознавчої категорії, але ускладнює доступне та чітке тлумачення. Наприклад, симулякр (від лат. *simulacrum* – подоба, копія) – термін постмодерністської філософії, уведений до наукового

¹⁵ Любовець О. М. Принципи формування словника Великої української енциклопедії / Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 23.

¹⁶ Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. та ін. Літературознавчий словник-довідник. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – С. 668.

обігу Жаном Бодріаром, що означає зображення, копію того, що насправді не існує. Нині цей філософський термін активно застосовується під час літературознавчого аналізу постмодерністських художніх текстів.

З іншого боку, жанр енциклопедичної статті універсального характеру ставить перед науковцем свої вимоги викладу. Стаття про певний термін (поняття, категорію) має бути об'єктивною, достовірною, обґрунтованою, аргументованою, із відбиттям динаміки становлення терміна та його місця у сучасній системі знань про світ¹⁷.

Важливими вимогами до енциклопедичної статті також є повнота представленої інформації, тобто інформаційна ємність, науковість і разом з тим доступність широкому колу читачів за будь-якої складності теми, відповідність читацькому і цільовому призначенню видання. Вона повинна викликати відповідні асоціації, актуалізуючи не тільки логічний, але й емоційний аспект сприймання, створюючи особливу систему уявлень і образів.

Суттєвими вимогами до енциклопедичної статті є стислість, чіткість, структурованість та логічна послідовність викладу. Статті в енциклопедії повинні бути науковими й актуальними, тобто відповідати сучасному рівню вітчизняної і світової науки, відбивати глибокі зміни, що відбуваються у світі.

Підвищена щільність інформації, необхідна кількість фактичного, у тому числі і статистичного матеріалу – важливі якісні критерії енциклопедичної статті. Стаття не повинна включати фактичні дані, що носять випадковий, приватний чи кон'юнктурний характер, а також матеріали, які швидко втрачають свою актуальність.

Фахово укладена енциклопедична стаття стає важливим інструментом наукового пізнання.

Тепер розглянемо на прикладі декількох літературознавчих категорій можливості чіткого тлумачення їх в енциклопедичній статті.

Важливою характеристикою мистецтва слова – художньої літератури є категорія стилю. Стиль (лат. *stilos* – грифель для писання) – «сукупність ознак, що характеризують твори певного часу, напряму, індивідуальну

¹⁷ Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – С. 17.

манеру письменника»¹⁸. Поняття стилю нині є багатограним, а в багатьох аспектах – невизначеним. Про стиль говорять мистецтвознавці, лінгвісти, літературознавці, культурологи, дизайнери. У різних сферах суспільного життя й побуту також застосовують поняття стилю (стиль роботи, стиль інтер'єру, вбрання, гри тощо).

У літературознавстві також спостерігається багатозначність цієї категорії: дослідники розглядають стиль доби та стиль напряму чи течії, стиль письменника і стиль певного періоду його творчості, стиль твору і стиль його окремого елемента. Одні науковці вважають правомірною універсальність категорії стилю (Г. Вельфлін, О. Вальцель, Ф. Штріх, Ц. Тодоров), інші стверджують, що можна вести мову лише про індивідуальний стиль письменника (Е. Штейгер, Д. Майкл, Л. Мілік, П. Сакулін), треті – лише про великі стилі, пов'язані з добою й літературним напрямом (П. Сорокін, А. Кребер).

Найпоширенішим у сучасній науці про літературу є розуміння стилю як індивідуальної творчої манери, «творчого обличчя» окремого автора (О. Соколов, Д. Наливайко, В. Ейдінова, М. Гіршман, І. Подгаєцька, Ю. Кузнецов, Н. Шумило, Л. Кисельова). Ілюструючи цю тезу, майже всі дослідники стилю цитують висловлювання давньогрецького філософа Платона («Яким є стиль, таким є характер»), давньоримського драматурга Сенеки («Стиль є обличчям душі»), французького вченого Бюффона («Стиль – це людина»), російського поета Блока («Стиль усякого письменника так тісно пов'язаний зі змістом його душі, що досвідчений погляд може побачити душу за його стилем»)¹⁹, французького письменника Пруста («Стиль для письменника... – проблема не техніки, а проблема бачення»²⁰ тощо.

Стиль літературного твору пов'язаний не лише зі «змістом душі» автора, а й з образами героїв, їхніми характерами, проблематикою та ідейним змістом, сюжетом, композицією, жанром твору, зазначає Д. Наливайко²¹.

¹⁸ Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. та ін. Літературознавчий словник-довідник. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – С. 641.

¹⁹ Галич О. А., Назарець В. М., Васильєв Є. М. Теорія літератури. – К. : Либідь, 2001. – С. 344.

²⁰ Подгаецкая И. Ю. К понятию «классический стиль» // Теория литературных стилей : Типология стиливого развития нового времени. – М. : Наука, 1976. – С. 32.

²¹ Наливайко Д. С. Трагічний гуманізм Альбера Камю // Камю А. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1991. – С. 3–12.

В. Виноградов писав: «Важко знайти термін більш багатозначний і суперечливий та відповідне йому поняття – більш мінливе й суб'єктивно-невизначене, ніж термін стиль і поняття стилю»²².

У лінгвістиці стиль – категорія передусім мовна, художній текст розглядається цією наукою з точки зору мовного матеріалу, слововживання, функції слова. Цей метод вивчення явищ художньої літератури як мистецтва слова є вузький, це метод стилістики як розділу мовознавства. «У поняття стилю літературного твору входять не лише мовні засоби, але також теми, образи, композиція твору, його художній зміст, втілений словесними засобами, але не такий, що вичерпується словами», – зазначав В. Жирмунський²³.

Предметом розгляду в літературознавстві є художній твір, текст як художнє ціле, з урахуванням образної наповненості мовних одиниць, у своїй жанровій своєрідності. Щодо розуміння поняття стилю серед літературознавців теж існують значні розходження. Як зазначає Д. Наливайко: «Одні більше тяжіють [...] до мистецтвознавчого розуміння стилю як категорії естетичної [...], інші ж більш схильні до філологічного розуміння стилю як категорії передусім мовної, як принципів і форм використання мови в художній літературі, організації її зображально-виражальних засобів і можливостей»²⁴. Ще один суперечливий момент у розумінні стилю відзначає М. Гіршман: частина літературознавців включає у поняття стилю зміст і форму літературних творів і характеризує стиль як індивідуальну своєрідність письменницької творчості в цілому²⁵. Йдеться про роботи Л. Тимофєєва²⁶ і Г. Поспєлова²⁷. Інші вчені, зокрема О. Соколов, говорять про стиль як закономірну організованість елементів художньої форми: «Стиль є художня закономірність, що об'єднує як його носії всі еле-

²² Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. – М. : Худ. лит., 1961. – С. 7.

²³ Андреев Л. Г. Импрессионизм. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 200.

²⁴ Наливайко Д. С. Стиль напрямку й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст. // Індивідуальні стилі українських письменників XIX – початку XX ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 4.

²⁵ Гиршман М. М. Стиль как литературоведческая категория : Учебное пособие. – Донецк : ДонГУ, 1984. – С. 4.

²⁶ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1966. – 480 с.

²⁷ Поспелов Г. Н. Проблемы литературного стиля. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 330 с.

менти форми художнього цілого й визначається його чинниками – ідейно-образним змістом, художнім методом і жанром даного цілого»²⁸.

Нині переважна більшість літературознавців пов'язують поняття стилю не лише з формою, а й зі змістом твору, його ідеєю і проблематикою, образною системою, особливостями світогляду митця. В. Жирмунський писав, що художній стиль письменника є вираженням його світогляду, втіленим в образах мовними засобами²⁹. Тобто, стиль як явище форми неможливо вивчати без урахування ідейно-образного змісту твору. М. Гіршман відзначає зв'язок поняття «стиль» зі змістом і формою, але не ототожнює стиль із жодною з цих категорій: єдність змісту і форми розкривається й конкретизується в стилі літературного твору. Саме стиль виявляє творчу, духовну індивідуальність у зримих і відчутних формах словесно-художнього зображення й вираження³⁰. М. Поляков виступає проти обмеженого, суто лінгвістичного розуміння стилю, вважаючи, що проблема стилю набагато ширша навіть від окремого художнього твору. Стиль, вважає Поляков, – складова культури, певний її знак. Актуальною є його думка про те, що стиль – не тільки витвір уяви митця, а ще й предмет творчої рецепції читача³¹. П. Сакулін вважає, що стиль є не механічним поєднанням різних елементів, а певною організацією їх, де кожний елемент посідає визначене художнім задумом місце й пов'язаний з іншими компонентами твору. Будь-який стиль є вираженням світосприймання письменника, тобто поетичної концепції життя і світу³².

Д. Наливайко обґрунтував своє бачення стилю. «До сутності поняття стилю належить питання про художню закономірність у доборі й поєднанні елементів твору, що породжують єдність, котра сприймається як

²⁸ Соколов А. Н. Теория стиля. – М. : Искусство, 1968. – С. 130 с.

²⁹ Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л. : Наука, 1977. – 407 с.

³⁰ Гиршман М. М. Литературное произведение : теория художественной целостности. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – С. 75.

³¹ Поляков М. Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М. : Сов. писатель, 1986. – 480 с.

³² Сакулін П. Н. Филология и культурология. – М. : Высш. шк., 1990. – 240 с.

³³ Наливайко Д. С. Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст. // Індивідуальні стилі українських письменників XIX – початку XX ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 7.

необхідність, як утілення внутрішнього художнього закону»³³. Там, де відсутня ця закономірність, цей внутрішній закон, що добирає і ладнає компоненти твору, там немає стилю. Не в кожному творі, зазначає Д. Наливайко, належним чином виявляється стиль як необхідна організація художнього вираження, як вища естетична доцільність. Саме стиль може слугувати надійним еталоном у з'ясуванні значущості художніх явищ. Д. Наливайко дає таке визначення стилю: «Стиль – це не сама форма, не «синтез форм», а формотворче начало, певний внутрішній закон художньої творчості, що визначає ритм і композицію, характер образотворчості й інтонацію, всю своєрідність «художньої мови» творів, котра, як відомо, не зводиться до мовно-стилістичних засобів, а включає й «надмовні» елементи»³⁴.

Художня література цікавить літературознавців передусім як естетичне ціле, наділене художнім смислом та образністю. Саме стиль сприяє утворенню образності й художнього смислу, що надають твору цілісності. Зважаючи на розмаїття поглядів на стиль, вивчати це поняття у літературознавстві, зазначає О. Ніколенко, потрібно з урахуванням діалектики змісту і форми, загального й індивідуального, доцільності поєднання різних компонентів, художньо-образної значущості твору, а також із залученням досягнень суміжних наук – мовознавства і мистецтвознавства³⁵.

Неоднозначність тлумачення категорії «стилю» зумовлена етапами розвитку літературознавства. Формальна школа, «нова критика», структуралісти зосереджували увагу на будові твору як замкненої структури і не виявляли інтересу до історико-типологічних категорій, зокрема до стилю в його широкому розумінні як естетичної закономірності. Вульгарно-соціологічна школа саме поняття стилю вважала «формалістичним» і рішуче вивела його з ужитку. Широке та ґрунтовне вивчення цієї проблеми в зарубіжному і вітчизняному літературознавстві продовжи-

³⁴ Наливайко Д. С. Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст. // Індивідуальні стилі українських письменників XIX – початку XX ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 8.

³⁵ Ніколенко О. М. Стиль та проблеми стильового аналізу. Трактатування стилю в різних науках // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – К., 2005. – № 4. – С. 22–28.

лося в другій половині 50-х років XX століття. Коло питань, які досліджувалися, досить значне: співвідношення гармонії та дисгармонії як стилетвірних чинників, проблема міри й художнього синтезу в класичному стилі, естетична активність стилю в опануванні складних соціальних суперечностей дійсності, місце художньої традиції в становленні нових стильових систем, типологія стилів. Велика увага в працях науковців приділялася класицистичному, романтичному, реалістичному, натуралістичному, імпресіоністичному стилям письма. В останні десятиліття XX ст., на початку XXI ст. з'явилися дослідження, де розглядається стиль модерністських творів. Тут варто назвати видання серії «Теорія літературних стилів»³⁶, а також монографії Д. Наливайка³⁷, Д. Чижевського³⁸, С. Павличко³⁹, Д. Затонського⁴⁰, М. Гіршмана⁴¹, М. Моклиці⁴², А. Ткаченка⁴³.

Отже, літературознавчий словник-довідник тлумачить стиль, нагадаємо, як «сукупність ознак, що характеризують твори певного часу, напряму, індивідуальну манеру письменника»⁴⁴. Автори цього видання, пояснюючи історію питання, зазначають: «Все це «несе» на собі стильову

³⁶ Теория литературных стилей. Типология стилевого развития нового времени. Соотношение гармонии и дисгармонии в стиле. – М. : Наука, 1976. – 503 с.; Теория литературных стилей. Типология стилевого развития XIX века. – М. : Наука, 1976. – 496 с.; Теория литературных стилей. Современные аспекты изучения. – М. : Наука, 1982. – 439 с.

³⁷ Наливайко Д. С. Искусство : направления, течения, стили. – К. : Мистецтво, 1981. – 288 с.; Наливайко Д. С. Искусство : направления, течения, стили. – К. : Мистецтво, 1985. – 264 с.; Наливайко Д. С. Теория литературы и компаративистика. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.

³⁸ Чижевський Д. І. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.

³⁹ Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі. – К. : Либідь, 1997. – 357 с.

⁴⁰ Затонский Д. В. Модернизм и постмодернизм : Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. – Харьков : Фолио, 2000. – 256 с.

⁴¹ Гиршман М. М. Литературное произведение : теория художественной целостности. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 528 с.

⁴² Моклиця М. В. Модернізм як структура. Філософія. Психологія. Поетика. – Луцьк : Вежа, 2002. – 390 с.

⁴³ Ткаченко А. О. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.

⁴⁴ Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія». – С. 641.

домінанту, яка відчувається у процесі естетичного сприймання твору, але важко піддається дослідженню і логічному поясненню, якщо елементи, які виражають стильову визначеність твору, беруться окремо чи навіть у сукупності. Тому й виникає необхідність характеристики стилю як художньої закономірності...»⁴⁵. Структуральна поетика вирішує ці завдання, оперуючи одиницями аналізу – бінарними опозиціями. «Традиційне літературознавство обмежується смаковими оцінками: стиль пластичний, легкий, орнаментальний, важкий і т. п.»⁴⁶.

Визначення стилю Д. Наливайком має інший акцент: «Стиль – це [...] певний *внутрішній закон художньої творчості*...». На переконання вченого, нині стає «загальноприйнятим»⁴⁷ розуміння стилю «як втілення єдності і цілісності всіх компонентів змістової форми твору (внутрішніх зв'язків образної системи, художньої мови, жанру, композиції, фабули, ритму, інтонації тощо). Сплавляючи воедино всі елементи змістової форми, виступаючи їх домінантою, стиль тим самим творить нову якість, накладаючи свій відбиток на кожний з цих елементів і проявляючись у кожному з них і в них усіх, разом узятих»⁴⁸.

Основним художнім цілим мистецтва слова, де стильова закономірність реалізується безпосередньо, є художній текст. Він є самостійним предметом художнього сприймання і стильової інтерпретації. Повне, глибоке тлумачення стилю окремого твору вимагає врахування тих зв'язків, у яких воно твориться й живе: характеру творчості його автора, течії, напряму, історичної епохи, в межах якої відбувається цей твір. М. Гіршман зауважує на необхідності дотримання двох взаємопов'язаних методологічних принципів при розгляді категорії «стиль твору»: «...Цілісність конкретного індивідуально-неповторного літературного твору не можна відривати від [...] історичного ґрунту, від

⁴⁵ Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. та ін. Літературознавчий словник-довідник. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – С. 642.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Наливайко Д. С. Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст. // Індивідуальні стилі українських письменників XIX – початку XX ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 7.

⁴⁸ Теория литературных стилей. Типология стилевого развития нового времени. Соотношение гармонии и дисгармонии в стиле. – М. : Наука, 1976. – С. 9.

загальних закономірностей літературного розвитку, з іншого боку – цю цілісність не можна й ототожнювати з історичним підґрунтям, не можна не враховувати того якісного стрибка, [...] що вимагає бачити в ній новий закон»⁴⁹.

Складною й актуальною проблемою сучасного літературознавства є методологія комплексного вивчення стилю твору й індивідуального стилю письменника.

Для з'ясування цього питання необхідно витлумачити поняття *структури стилю*, тобто внутрішній механізм стилетворення. (Структура – (лат. *structura* – побудова, розміщення, порядок) – «спосіб закономірного зв'язку предметів і явищ природи й суспільства, мислення й пізнання; сукупність істотних зв'язків між частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь»⁵⁰).

Історія літературознавства засвідчує так само декілька підходів до вирішення цього питання. П. Сакулін використовує термін «*морфологія стилю*»: «Морфологічний опис стилю має вибудовуватися на тому, що специфічно й характерно для нього, найкраще шляхом порівняння... Морфологічні ознаки стилю слід шукати: а) в його тематиці; б) в його ейдології; в) в композиції переважаючих жанрів; г) в семантиці й композиції поетичної мови»⁵¹.

Ю. Борев у такий спосіб характеризує структуру стилю: «Стиль багатоплановий. Він у різних своїх складових у згорнутому вигляді вміщує в себе і цілісність авторської особистості, і цілісність художнього задуму твору, і типологічні риси художнього напрямку, і всю ту історичну традицію художньої культури, на яку спирається творчість поета»⁵². Структурними елементами стилю Ю. Борев називає: «*прафеномен*» культури, регіональну стилістичну єдність; *стиль національної культури; національно-стадіальний стиль певного народу (стиль напрямку); стиль течії; індивідуальний стиль митця*, тобто індивідуальний тип художнь-

⁴⁹ Гиришман М. М. Литературное произведение : теория художественной целостности. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – С. 73.

⁵⁰ УРЕС. – К. : Головна редакція укр. рад. енциклопедії, 1987. – Т. 3. – С. 319.

⁵¹ Сакулін П. Н. Филология и культурология. – М. : Высш. шк., 1990. – 240 с.

⁵² Борев Ю. Б. Художественный стиль, метод и направление // Современные аспекты изучения. Теория литературных стилей. – М. : Наука, 1982. – С. 24.

ого мислення; *стиль періоду творчості* певного митця; *стиль певного твору*; *епохально-стадіальну стилістичну спільність* (класицизм, бароко); *стиль епохи*. Далі вчений зазначає: «У процесі розвитку людства зростала кількість стилістичних єдностей, одні набирали домінуючих значень, інші відходили на другий план, хоча ніщо не пропадало без сліду й відбувалося ускладнення і творів, і художнього процесу в цілому»⁵³. Тобто, одним із законів художнього процесу є розвиток структури твору і зростання у ньому культурно-стилістичних шарів, зростання ступенів його відмінності і спільності стосовно інших феноменів культури.

Б. Гончаров накреслює інший механізм стилетворення, ієрархічний, трьохступеневий: 1) *мікрообраз (прийом, стилема)*; 2) *художній твір*; 3) *поетична система (індивідуальний стиль)*⁵⁴. «За умови взаємодії мікрообразів окремих творів у поетичній системі виникає наскрізний поетичний образ», – зазначає Гончаров⁵⁵, ілюструючи цю тезу детальним аналізом двопланової композиції віршів Лермонтова, алегоричних картин у творах Горького, двохполюсної образної системи в поезії Некрасова, характеризуючи власне стильову домінанту індивідуального стилю кожного з цих митців.

На думку М. Полякова, структура стилю є досить складною і виявляється у різних іпостасях: *носії значення, виразник експресії, засіб комунікації, виразник типу культури*, – всі ці складові стилю реалізуються, конкретизуються, інтерпретуються в *читацькій реценції*⁵⁶.

М. Гіршман, говорячи про стиль, акцентує увагу саме на суб'єктах взаємодії в межах певного твору: «Стиль як безпосередньо виражена єдність всіх елементів внутрішньої структури органічного художнього цілого – це в той же час і єдність закріпленого в цьому цілому взаєморозу-

⁵³ Борев Ю. Б. Художественный стиль, метод и направление // Современные аспекты изучения. Теория литературных стилей. – М. : Наука, 1982. – С. 85.

⁵⁴ Гончаров Б. П. Проблема художественного целого и системность стиливого анализа // Современные аспекты изучения. Теория литературных стилей. – М. : Наука, 1982. – С. 228–257.

⁵⁵ Там само. – С. 256.

⁵⁶ Поляков М. Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М. : Сов. писатель, 1986. – 480 с.

міння суб'єктів, що спілкуються»⁵⁷. До структурної складової стилю М. Гіршман відносить і читача як адресата й інтерпретатора тексту.

Проблему структури стилю розробляв О. Соколов, у книзі «Теорія стилю» (1968) учений виклав діалектичний підхід до категорій стиль і структура стилю. О. Соколов увів поняття «носіїв стилю» щодо компонентів форми (композиція, система образів, жанрові форми, ритм, мовні засоби) і поняття «стилетвірних чинників», яким охоплюється змістовий рівень твору (тема, проблематика, ідеї, образи у їхньому змістовому наповненні). Стилетвірні чинники визначають вибір тієї чи іншої системи художніх засобів і форм, звернення до відповідного стилю, що підтверджує провідну роль змісту в процесі художньої творчості. Однак: «...Елемент художньої структури, виступаючи як носій стилю, не стає завдяки тому елементом стилю. Композиція твору, підпорядковуючись тому чи іншому стилю, залишається композицією так само, як колорит – колоритом, ритм – ритмом. Але, стаючи носієм стилю, елементи структури набувають стильової характерності й тим самим входять у певну стильову систему, прикмети якої і є її елементами»⁵⁸. Визначаючи стиль як художню закономірність, що породжується функціонуванням носіїв стилю у взаємодії між собою, в контексті твору, Соколов дає можливість дослідникові стилю не обмежуватися смаковими оцінками на кшталт: стиль пластичний, легкий, важкий тощо. Саме структурні елементи стилю, носії стилю (характер асоціацій письменника, домінування певного виду тропів, типів композиції, фабульно-сюжетні особливості, конструювання часопростору художнього світу митця) дають ключ до стилю конкретного твору певного автора.

Д. Наливайко у низці своїх наукових робіт з історії та теорії літератури застосовує для характеристики художнього стилю категорії *стильової константи (СК)* і *стильової домінанти (СД)*, що, на нашу думку, так само може бути витлумачено як один із підходів до пояснення структури стилю.

Таким чином, тільки на прикладі категорії стилю ми бачимо неоднозначне тлумачення і розуміння наукового терміна науковцями однієї галузі – галузі літературознавства.

⁵⁷ Гіршман М. М. Стиль литературного произведения // Современные аспекты изучения. Теория литературных стилей. – М. : Наука, 1982. – С. 292.

⁵⁸ Соколов А. Н. Теория стиля. – М. : Искусство, 1968. – С. 88.

Подібно до категорії стилю, складним видається пошук чіткого тлумачення терміна «модернізм» в українських джерелах. Нині відомо багато праць зарубіжних, радянських і пострадянського періоду українських науковців щодо модернізму як епохи, напряму, художнього методу, стилю. Витлумачено й переосмислено багато, але, як зазначалося вище, усталеної термінології, системи, ієрархії понять щодо напрямів, течій і явищ модернізму, якою б безпосередньо могли скористатися укладачі літературознавчих довідників чи енциклопедій, а також учні, студенти, учителі, викладачі, немає. Скажімо, літературознавець М. Моклиця твердить: «Модернізм – це не лише епоха, не лише напрями і течії мистецтва, а й художній метод... Модернізм – це художній метод ХХ століття, який [...] складається із кількох досить самостійних методів, і котрий у літературному процесі реалізувався низкою течій і напрямів. З них треба вибрати ті, які стосуються кількох найбільше розповсюджених і усталених художніх систем модернізму: символізм, імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, сюрреалізм»⁵⁹. Дослідниця Є. Волощук подає у шкільному підручнику для 11 класу таке визначення: «Модернізм – загальна назва сукупності напрямів і шкіл у літературі та мистецтві кінця ХІХ – початку ХХ ст., які вирізняються антиреалістичною спрямованістю, тяжінням до умовних засобів художнього зображення та вираження, духом експериментаторства...»⁶⁰. У підручнику з української літератури для 10 класу вченого-методиста П. Хропка у розділі «Літературні напрями і течії» читаємо: «Модернізм... – універсальна назва художніх пошуків у всесвітньому мистецтві ХХ ст... Залежно від авторської позиції, домінуючих прийомів відтворення (зображення), характерних жанрових форм, специфічної образності в межах модернізму оформилися такі літературні напрями і течії, як імпресіонізм, експресіонізм, символізм, новоромантизм...»⁶¹. Нижче, на стор. 493, автор подає визначення символізму як літературного напрямку, що «сформувався у французькій літературі 70-х років

⁵⁹ Моклиця М. В. Модернізм у творчості письменників ХХ століття. Частина 2. Зарубіжна література. – Луцьк : Вежа, 1999. – С. 7.

⁶⁰ Волощук Є. В. Зарубіжна література. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К. : Генеза, 2004. – С. 546.

⁶¹ Хропок П. П. Українська література. Підручник для 10 класу середніх шкіл, ліцеїв, гімназій та коледжів. – К. : Освіта, 2002. – С. 491.

XIX ст., а пізніше увійшов і в інші європейські літератури». У статті про символізм немає згадки про те, що це модерністське мистецтво, як зазначалося вище. Водночас названі інші часові межі модернізму (70-ті роки XIX ст.), якщо ми таки відносимо символізм до «напрямів і течій» модернізму.

У такому ж хаотичному стані почувається і термін «постмодернізм». Головна проблема його тлумачення полягає в тому, що в частині джерел постмодернізм пояснюють як культурно-світоглядний напрям, культурну епоху, філософію, стан культури, а в іншій частині постмодернізм отожднюють з поняттям художнього стилю.

Постмодернізм (фр. *postmodernisme* – після модернізму) – термін на означення стану культури та літератури Західної Європи 50–90-х років XX ст. Нині постмодернізм досягається не лише як універсальна категорія культури XX ст., але і як виразник «духу часу» в усіх сферах людської діяльності: мистецтві, соціології, філософії, економіці, політиці тощо⁶².

Єдиного підходу до пояснення феномену постмодернізму в науці немає, зустрічається низка визначень типу «художнє явище постмодерну», «доба постмодерну», «ситуація постмодерну», «постнекласика» тощо. У цілому наукові підходи до тлумачення постмодернізму будуються на історичних і трансісторичних методологічних засадах.

У концепції *історичного* підходу постмодернізм розглядається як чергова ланка в ланцюжку закономірного процесу зміни культурних епох (ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, реалізм, модернізм, постмодернізм). Історичним ґрунтом для його з'яви став період розвінчання тоталітарних, моноідеологічних державних утворень (фашистської ідеології та держави зокрема), період кризи прогресивного мислення загалом, розчарування в дієвості моноцентристських ідей, що претендують на універсальність та світове панування. Цьому періоду історії притаманний особливий тип свідомості: світ уявляється як хаос; заперечується чи піддається сумніву будь-яка система цінностей і пріоритетів; іронія, релятивність, пародія та десакралізація найвищих авторитетів стає основою світогляду. Таке світосприймання визначає специфіку художньої практики постмодернізму: художні тексти не мають яскраво

⁶² Киреева Н. В. Постмодернизм в зарубежной литературе. – М. : Флинта : Наука, 2004. – С. 6.

вираженої чіткої ідеї та структури, в них спостерігається дифузія стилів тощо⁶³.

Трансїсторичний підхід позиціонує постмодернізм як типологічне явище, характерне для різних етапів розвитку культури, як період перед формуванням нових художніх форм; як естетику, культуру будь-якої кризової епохи зміни цінностей, як естетику перехідного періоду (своєрідного аналога явища декадансу на межі ХІХ–ХХ ст., певного хаосу, міжбуття, інтермецо). «...Я... переконаний, що постмодернізм – не фіксоване хронологічно явище, а певний духовний стан... Kunstwollen – підхід до роботи... У будь-якої епохи є свій постмодернізм...», зазначає відомий італійський учений У. Еко⁶⁴. Український літературознавець Д. Затонський твердить, що кожний епосі притаманні явища постмодерну як кризові явища, однак раніше вони мали локальний характер, нині – глобальний: нині всі боги померли, всі ідоли розвінчані⁶⁵. Американський дослідник А. Меджілл пише: «Це втрата авторитетних і приступних розуму стандартів добра, істини та прекрасного, втрата, обтяжена одночасно зневірою у божє слово Біблії»⁶⁶.

Філософські засади постмодернізму ґрунтуються на *теорії постструктуралізму*, що розроблена провідними французькими вченими Жаком Лаканом, Мішелем Фуко, Жилем Дельозом, Феліксом Гваттарі, Юлією Крістевою, Жаком Дерріда, Роланом Бартом, Жаном-Франсуа Ліотаром та ін. Передтечею філософії постструктуралізму вважаються вчення Ф. Ніцше («Померли всі Боги!..»); А. Бергсона, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера про буття як процес становлення; релятивізм, що висловлює сумнів щодо можливості відкриття єдиної для всіх часів і народів універсальної істини. Американський теоретик постмодернізму Іхаб Хассан писав: «Більшість із нас з гіркотою визнають, що Бог, Цар, Людина, Розум, Іс-

⁶³ Киреева Н. В. Постмодернизм в зарубежной литературе. – М. : Флинта : Наука, 2004.. – С. 7.

⁶⁴ Эко У. Заметки на полях «Имени розы» // Эко У. Имя розы. – М. : Книжная палата, 1989. – С. 460.

⁶⁵ Затонский Д. В. Модернизм и постмодернизм : Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. – Харьков : Фолио, 2000. – 256 с.

⁶⁶ Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М. : Инрада – ИНИОН, 1996. – С. 263.

торія, Держава... як принципи непохитного авторитету давно забуті; і навіть Мова – остання святиня нашої інтелектуальної еліти – поставлена під загрозу: ще одне божество, яке не виправдало сподівань»⁶⁷. Постструктуралізм базується на критиці логоцентризму (інтелектуально-раціональних способів пізнання) у філософії, на визнанні пріоритету чуттєвої, емоційної реакції людини на оточуючий світ (постмодерна чуттєвість); на виявленні та критиці стратегій примушування (тоталітарних ідеологій і влад), що криються за оболонкою підсвідомого; на пошуку маргінальних зон свободи, які знаходяться за межами структури будь-чого, і художнього тексту так само. Принцип методологічного сумніву щодо всіх позитивних істин та ієрархічних структур є провідним у концепції постструктуралізму.

Р. Харчук ґрунтовно дослідила постмодерний науковий дискурс і дійшла висновку про те, що український постмодернізм був протиставлений не модернізмові, а тоталітаризму та соціреалізму. На переконання дослідниці, українські літературознавці сприймають і тлумачать це явище з полярних позицій. Більшість українських критиків в оцінюванні постмодернізму демонструють консервативну позицію. «І. Фізер протиставив йому вагомий філософський контекст, О. Пахльовська – контекст української культури, що знаходилася в опозиції до насилля «великих систем», Є. Баран як популяризатор українського слова виступив за збереження чистоти української традиції, С. Квіт з націоналістичної точки зору обстоює «високе мистецтво», О. Яровий – із советських позицій. Ці критики вимагали критичного ставлення до постмодернізму і навіть відмови від нього»⁶⁸. Серед апологетів та популяризаторів постмодернізму Р. Харчук зазначає імена тих українських науковців, для яких рушієм культури є ревізія всіх цінностей з національними цінностями включно, а саме: М. Павлишин, Т. Гундорова, Р. Семків, ранній І. Бондар-Терещенко. Серед тих, хто визнає постмодернізм як даність, Р. Харчук називає імена Т. Денисової, С. Андрусіва, Ю. Андруховича.

⁶⁷ Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М. : Инрада – ИНИОН, 1996. – С. 269.

⁶⁸ Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: Постмодерний період: Навч. посіб. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – С. 17.

Таким чином, серед актуальних проблем тлумачення наукового терміну/поняття в царині літературознавства на прикладі категорій «стиль», «модернізм», «постмодернізм» можемо окреслити такі:

1. Серед учених, представників різних галузей знань застосовуються різні підходи до тлумачення одного і того ж терміна (наприклад, «стиль», «постмодернізм»).

2. Серед представників літературознавчої науки також є різне розуміння одного й того самого терміна, або певної його ознаки (наприклад, в одних джерелах «стиль» тлумачиться як «сукупність ознак», в інших – як «закон художньої творчості»; також категорія «структура стилю» пояснюється науковцями по-різному).

3. Часом літературознавці спираються лише на досвід історії української літератури і тлумачать терміни, прийняті у літературознавстві світового рівня, тільки у вузькому контексті історії української літератури (наприклад, «модернізм»).

4. Донині зустрічаються випадки дефініції чи позиціонування новітніх явищ літератури як негативних, руйнівних, неприйнятних для української культури (наприклад, постмодернізм).

5. Також вагому частку літературознавчого контенту складають наукові роботи тих авторів, які не розширили межі наукового світогляду, укладеного за радянських часів.

У контексті отакого широкого спектру тлумачень актуальних наукових термінів особливої ваги набуває виважено та вичерпно укладена енциклопедична стаття, доступна широкому колу читачів. Те, що добре знають науковці, має бути доступно і масовому споживачеві інтелектуальної, науково-популярної інформації: учням, студентам, учителям, журналістам, видавцям, викладачам та іншим категоріям населення.

Уміння автора енциклопедичної статті надати фахову формулу певному літературному явищу в контексті означених проблем набуває особливої ваги та відповідальності.

Наприкінці наведу ще одну ілюстрацію. У мережі інтернет розміщено дуже багато онлайн матеріалів з підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). На прикладі їх можемо бачити, що нечітко сформульовані категорії і поняття доходять до учнів, учителів та студентів і формують у несвідомих реципієнтів викривлену картину. Наприклад, до

категорії художнього/літературного стилю у багатьох онлайн посібниках відносять категорію «постмодернізм»⁶⁹. Це свідчить про те, що більшістю вчителів та викладачів поняття «стилю» та «постмодернізму» як культурного та літературного феномена ще не усвідомлено.

4.3. Принципи транскрипції іншомовних власних назв у «Великій українській енциклопедії»

Одна з важливих і складних проблем, що постають перед редакторами енциклопедії – транскрибування іншомовних власних назв українською мовою. Ця проблема важлива, оскільки енциклопедія – водночас наукове і довідкове видання, яке має бути взірцем для інших видань. А складність полягає в тому, що немає ґрунтовних українських розробок, на які могли б спиратися редактори. Опубліковано лише нечисленні праці, присвячені проблемі транскрипції з окремих мов, а чинна редакція «Українського правопису» не регулює всіх питань, що виникають при створенні енциклопедичних видань⁷⁰.

Транскрипція – це письмове відтворення засобами певної графічної системи, абетки певної національної мови слів іншої мови з урахуванням того, як ці слова вимовляються у мові-джерелі. Для цього відтворення шукаються відповідники між звуками обох мов. Така відповідність має бути якомога повнішою, однак на практиці досягнути цієї мети не завжди можливо, оскільки звуки однієї мови можуть бути відсутні у фонетичній системі іншої. В українській мові відсутня низка

⁶⁹ Підготовка до ЗНО з української літератури 2017. Теорія літератури. Літературні стилі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrlit.net/dovidnik_zno/68.html

Помічник ЗНО з української літератури. Літературні стилі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/pomicnikzno/literaturni-stili>

Усі літературні стилі за програмою ЗНО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=xEivuuGdGn8>

⁷⁰ Серед українських праць із цієї теми слід назвати такі: Івахненко М., Шпигунов А. Транскрипція та транслітерація японських власних назв засобами української мови // Вісник Київського державного університету імені Т. Шевченка. Східні мови та літератури. – 2008. – № 13. – С. 14–18; Щегель О. Практична транскрипція корейських імен українською мовою // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 76–87; Мусійчук В. Практична транскрипція в'єтнамських власних назв українською мовою: голосні фонemi // Східний світ. – 2012. – № 2. – С. 77–84; Хамрай О. Транскрипція й транслітерація арабських текстів: від діакритики до просодичних шаблонів // Східний світ. – 2012. – № 3. – С. 94–100; Хамрай О. Практична транскрипція іменних груп з теофорними компонентами арабського походження // Східний світ. – 2015. – № 4. – С. 78–83.

фонем, характерних для інших мов (наприклад, англійські фонери /θ/ та /ð/, які на письмі відображаються сполученням літер th), немає довгих і коротких голосних тощо. Через неможливість знайти точний відповідник, для передачі власних назв застосовується вироблений сучасною перекладацькою практикою метод практичної транскрипції. Він, разом із тим, містить окремі елементи транслітерації, що дозволяє значно простіше відновити форму власного імені чи назви мовою оригіналу⁷¹. Серед таких елементів – передача подвоєних приголосних у написанні іноземної власної назви у мові-джерелі подвоєними літерами в написанні українською, навіть якщо у мові оригіналу вони вимовляються як один звук, передача у транскрипції імен англійського «g» після «n» як «г» тощо.

Так, «Український правопис» (видання 1993 чи пізніші виправлені перевидання тієї ж редакції) передбачає, що подвоєні приголосні зберігаються в географічних, особових та інших власних назвах, наприклад: *Андорра, Калькутта, Марокко, Міссурі, Ніцца, Руссо, Фламмаріон, Шиллер* тощо, а також у похідних словах: *андоррський, марокканський* тощо⁷².

Жодних винятків із цього правила цей звід правил не наводить. Між тим, наприклад, французьке ім'я П'єр французькою пишеться як *Pierre*, однак подвійна літера «г» не зберігається, за традицією українською мовою це ім'я пишеться з одним «р». Так само пишуться й похідні від нього прізвища та географічні назви. Доцільно, як це і передбачено у правописі, зберігати подвоєння літер, якщо воно є в оригінальному написанні власної назви, проте для імен і назв із подвійною літерою г, яку в українській транскрипції не завжди слід подвоювати, варто зробити виняток.

Серед інших відхилень від фонетичної передачі власних назв поширеною є передача англійського кінцевого «-s» після дзвінких приголосних (етимологічно – показник множини) через «с», а не «з»: газета «Таймс»

⁷¹ Про метод практичної транскрипції див.: Гиляревский Р. С., Старостин Б. А. Иностранные имена и названия в русском тексте: Справочник. – М. : Высшая школа, 1985. – 303 с.; Ермолович Д. И. Имена собственные на стыке языков и культур. – М. : Р. Валент, 2001. – 200 с.; Практическая транскрипция фамильно-именных групп / Под ред. Р. С. Гиляревского. – М. : Физматлит, 2004. – 224 с.; Ермолович Д. И. Правила практической транскрипции с 29 языков на русский и с русского на английский. – М. : Аудитория, 2016. – 125 с.

⁷² Український правопис. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 99.

(«Times»), прізвища Джонс (Jones), Діккенс (Dickens) тощо; передача англійської літери «г» після голосних наприкінці слова та перед приголосними, хоча в англійській мові вона не вимовляється: Міллер (Miller) (в американському й деяких інших варіантах англійської мови кінцевий -г вимовляється, позначаючи ясенний апроксимант [ɹ], як і позиції на початку і всередині слова).

Відтворюючи українською мовою іншомовну власну назву, насамперед слід враховувати національно-мовну приналежність назви чи імені, тобто пам'ятати, з якої мови здійснюється переклад, оскільки в різних мовах на основі латиниці написання імені може бути однаковим, а вимова суттєво відрізнятися, тож і транскрибувати слід буде по-різному. Неможливо транскрибувати власні назви «з латинської абетки взагалі». Правильна передача іноземних імен українською можлива лише за умови точного визначення мови, з якої вона відбувається. Наприклад, *Henry* може транскрибуватися як *Генрі*, якщо йдеться про англієця чи американця, або *Анрі*, якщо йдеться про француза. Тому для передачі іноземних власних імен та назв завжди, де можливо, треба розшукувати, як ця назва вимовляється у тій чи іншій мові.

Крім того, виникають труднощі, пов'язані з особливостями вимови однією мовою в різних країнах. Так, суттєво відрізняються між собою англійська мова Великої Британії, США та Австралії, французька у Франції та Канаді тощо.

Слід звертати особливу увагу і на біографію персоналії, її походження. Наприклад, англійський лікар Пітер Марк Роже (Peter Mark Roget) мав французьке походження, тому його прізвище має транскрибуватися за правилами французької фонетики⁷³. Французький і бельгійський рок-співак і актор Джонні Голлідей (Johnny Hallyday), справжнє ім'я і прізвище якого Жан-Філіпп Смет, взяв собі за псевдонім американське ім'я і прізвище, які мають транскрибуватися за правилами англійської фонетики. Прізвища

⁷³ У багатьох випадках цього принципу неможливо дотриматися. Так, ім'я американського письменника Айзека Азімова (Isaac Asimov), який за походженням є білоруським євреєм, згідно з цим принципом мало б звучати як Ісаак або Іцхак. Проте, він виїхав до США дитиною і повністю асимілювався в місцевому англomовному середовищі, тож мовою джерела для його імені виступає англійська. Аналогічно, прізвище французького політика П'єра Береговуа (Pierre Bérégovoy), народженого в українській емігрантській родині, за традицією передається згідно з французькою вимовою. – Ред.

італійців, що походять із німецькомовних чи франкомовних регіонів, транскрибуються за правилами транскрипції назв не італійською, а відповідних мов: Лукас Гофер (Lukas Hofer), Серджо Пелліссьє (Sergio Pellissier) тощо.

Передача деяких імен і назв у українській мові закріпилася у двох варіантах вимови і транскрипції, що можна розглядати як виняток. Як приклад можна навести італійські Balzaretти – Бальцаретті та Бальдзаретті, Mariotti – Маріотті та Марйотті⁷⁴, голландське Cuijff – Круїфф, Кройф, Крейф. У таких випадках у терміні слід навести кілька варіантів транскрипції, а як основний подати найпоширеніший варіант, прийнятий за традицією. Особливо це важливо у друкованій версії для зручності пошуку терміна читачами книжки.

Особливо складною є проблема транскрибування назв зі східних мов. З огляду на поширене транскрибування латинської транскрипції цих назв за правилами англійської мови, у деяких випадках закріпилася помилкова транскрипція: «Самсунг» (правильно «Самсон»), «Тошиба» (правильно «Тосіба»), «Фуджиколор» (правильно «Фудзіколор»), «Ксяомі» (правильно «Шао-мі»), «Хюндай» (правильно «Хьонде») та ін. У статтях про відповідні корпорації, якщо їх включено до енциклопедії, поряд із оригінальним написанням назви перед дефініцією необхідно наводити також правильний варіант транскрипції.

Існують випадки, коли неправильно транскрибована назва вживається упродовж кількох десятиків років або навіть століть і усталилася. Тоді ми використовуємо ті назви, що закріпилися в мові, застосовуючи не фонетичний, а традиційний спосіб передавання власних назв. Згідно з цим методом (методом транспозиції) відтворюються найменування (географічні назви, прізвища, імена), які міцно увійшли до української термінології, зустрічаються у науковій та художній літературі, вживаються в географічних атласах. Так, ми пишемо *Париж*, а не *Парі*, *Марсель*, а не *Марсей*, *Флоренція*, а не *Фіренца*, *Рим*, а не *Рома* тощо. Хоча в назвах футбольних команд назви тих самих міст подаються за принципом транскрипції: «Парі – Сен-Жермен», «Рома» та ін.

⁷⁴ Щодо транскрипції італійських власних назв можна скористатися російською розробкою, адаптувавши її для української мови: Котюра Д. Ф. Итальянско-русская практическая транскрипция: разработка свода рекомендаций // Полиматис. – 2016. – № 2. – С. 5–27.

За традиційним методом передаються також імена королів та релігійних діячів. Наприклад, англійський король James українською мовою буде називатися не Джеймс, а Яків, Charles – не Чарлз, а Карл, французький король Louis – не Луї, а Людовик.

Нові назви й імена, запозичені українською мовою з іноземної упродовж останніх кількох десятиріч, наводяться згідно з фонетичним принципом. Наприклад, якщо прізвище Віктора Гюго пишеться згідно з традиційним методом (Victor Hugo; за фонетичним принципом було б Юго), ім'я сучасного співака з тим самим звуком подається як Юг Офре (Hughes Aufray).

Якщо в літературі набули поширення кілька форм написання терміна, в енциклопедії доцільно подавати їх усі. Це дозволить читачеві зрозуміти, що йдеться про ту саму особу або назву. У друкованому варіанті енциклопедії на ці форми назв або прізвищ обов'язково потрібно зробити посилаючі статті, аби читач міг знайти необхідний термін.

Під час відтворення іноземних жіночих імен в українській мові, як правило, за традицією наприкінці додається літера -а, хоча у випадку сучасних персоналій цього правила дотримуються не завжди. Наприклад, ми пишемо Маргарита (або Маргарита) Валуа, але Маргеріт Дюрас, Катерина Медичі, але Катрін Денев. Поряд із тим, іноді -а додається і до імен сучасних персоналій: Жанна Моро, Симона Сінйоре та ін.

Назви компаній, фірм передаються лише методом транскрибування без елементів перекладу: «Дженерал моторс», «Макдоналдс» та ін. Так само передаються й назви музичних колективів, гуртів, ансамблів: «Бітлз», «Роллінг стоунз» та ін. Відповідно до «Українського правопису», такі назви обов'язково мають бути в лапках. Назви-аббревіатури також традиційно передаються методом транскрипції: «Бі-бі-сі» («ВВС»), «Ен-ейч-кей» («NHK»). Деякі назви існують і у повному написанні, і в аббревіатурах: «Ассошиейтед Пресс», АП («Associated Press», AP). Під час передачі назв періодичних видань артикль вилучається: «Монд» («Le Monde»), «Шпігель» («Der Spiegel»), «Републіка» («La Repubblica»), «Гадзетта делло спорт» («La Gazzetta dello Sport»).

Назви організацій, партій, закладів, центрів тощо здебільшого не транскрибуються, а перекладаються, однак існують винятки. Їх вживання зазвичай викликано образністю використовуваної назви: «Грінпіс» («Greenpeace»).

При транскрибуванні виникає кілька проблем, пов'язаних із неоднозначністю норм правопису. Так, коли виходили обидва видання УРЕ, літера «г» не вживалася. «Український правопис» у редакції 1993 р. не дає чіткої відповіді щодо її використання у транскрипції іншомовних власних назв. Він зазначає: «У власних назвах іншомовного походження етимологічний *g* згідно з усталеною традицією вимовляється як *г*; проте збереження *g* у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: Гданськ і Гданськ, Гренландія й Гренландія, Гібралтар і Гібралтар; Гарібальді й Гарібальді, Гете й Гете»⁷⁵.

Однак, у енциклопедії форма написання має бути уніфікованою. У разі фонетичної транскрипції в більшості випадків доцільно передавати літеру *g* як *г*, а літеру *h* як *г*. При цьому слід враховувати особливості різних мов і деякі винятки.

Так, у французькій і португальській мовах перед *e*, *i*, у передаємо літеру *g* як *ж*. У французькій мові сполучення букв *geo* транскрибуємо як *жо*: Жорж (Georges); *gn* – як *нь* з йотацією наступного голосного: д'Артаньян (d'Artagnan), Коньяк (Cognac); наприкінці слова *g* не читається: Шербур (Cherbourg). У німецькій мові після *i* краще передавати *g* як *х* або *г*: Лейпциг (Leipzig). У нідерландській мові (а також у її різновиді – фламандській і спорідненій африкаанс) *g* завжди передається як *г*, оскільки вимова нідерландського *g* практично не відрізняється від вимови *h*. В італійській мові *g* перед *e* або *i* транскрибується як *дж*, сполучення літер *gli* перед голосним, якщо на *i* не падає наголос, передається як *ль*, якщо наголос падає, наприкінці слова, а також в артиклі перед голосним це сполучення літер передається як *льї*. Проте, є окремі випадки, коли, здебільшого на початку слова перед приголосним і після *n* відповідно до вимови *gli* транскрибується як *глі*: Глічера (Glicera), Сінглітіко (Singlitico); *gl'i* в географічних назвах передається як *ль-і*, у решті випадків як *ль'ї*; *gn* передається як *нь* з йотацією наступного голосного: Аббаньяно (Abbagnano). В англійській мові *g* перед *e*, *i*, *y* (існують деякі винятки) транскрибується як *дж*, в інших випадках (тобто перед *a*, *o*, *u*, перед приголосними та наприкінці слів) при фонетичній транскрипції передається як *г*.

⁷⁵ Український правопис. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 17.

Літера *h* у французькій та італійській мові не передається, бо не вимовляється.

Французьке *и* слід передавати українським *ю*, тоді як французьке *ои* – українською літерою *у*, оскільки це ближче до французького звучання слова.

Іншомовні подвійні імена слід писати через дефіс, як передбачає «Український правопис», оскільки, як показує практика, дотримання відповідності оригінальному написанню тут не завжди можливо через розбіжності в написанні в різних оригінальних джерелах.

Дефіс також слід ставити під час передачі назв споруд: Санта-Марія-дель-Фйоре (Santa Maria del Fiore; собор), «Сан-Сіро» («San Siro»; стадіон), Санта-Триніта (Santa Trinita; міст) тощо.

Доволі складною є й проблема дублювання іноземних назв у енциклопедії. Останнім часом в Інтернеті й деяких паперових виданнях поширилися тенденція подавати іноземні власні назви лише мовою оригіналу. Це є небажаним в енциклопедії, оскільки саме до неї читачі звертаються за роз'ясненням щодо значення того чи іншого слова, його перекладу, вимови, розшифрування (коли йдеться про аббревіатуру), етимології тощо. При цьому в українській та україномовній енциклопедії, розрахованій на українського читача, основну роль має відігравати українська мова, а не будь-яка іноземна.

При створенні «Великої української енциклопедії» усталилися такі принципи дублювання іноземних назв:

1. *Наукові праці, філософські твори, публіцистика*: назву зазначають лише українською мовою. Після неї в дужках можна навести назву мовою оригіналу (якщо автор статті вважає це за доцільне).

2. *Пісні*: назву зазначають мовою оригіналу. Після неї в дужках можна зазначити назву українською (якщо пісня є романсом, баладою або музичною новелою і якщо автор статті вважає це за доцільне).

3. *Музично-сценічні твори* (опера, балет, мюзикл): назву подають українською мовою, після неї в дужках – назву мовою оригіналу (якщо немає повного збігу в написанні, як-от опера «Садко»).

4. *Симфонічні твори*, інша класична музика: назви зазначають лише українською мовою.

5. *Живопис, скульптура*: назви зазначають лише українською мовою. Якщо існує кілька відомих назв одного й того самого твору, у дужках подають назву мовою оригіналу.

6. *Архітектура*: назву споруди або ансамблю зазначають спочатку українською мовою, після неї у дужках – мовою оригіналу.

7. *Фільми*: назву зазначають лише українською мовою. Якщо у прокаті країни-виробника фільм мав відмінну за змістом назву, її подають мовою оригіналу в дужках після української.

8. *Літературні твори*: назву подають українською мовою, далі в дужках – мовою оригіналу. Якщо мова назви твору не збігається з мовою самого твору («*Contra spem spero!*»), назву подають в оригіналі.

9. *Назви газет і журналів*: а) для мов на основі кирилиці – в оригінальному написанні; б) для мов на основі латиниці – транскрипцією з поданням у дужках оригінальної назви; в) для інших писемностей – транскрипцією українською абеткою, за потреби оригінальне написання дублюється у дужках.

Якщо іноземна назва є гаслом, дублювання мовою оригіналу є обов'язковим.

Мови дублювання: у гаслах – усі; у тексті статті – усі європейські, тюркські (ті з них, що використовують латиницю або кирилицю), вірменська, грузинська, їдиш та іврит (у біографістиці, якщо творчість осіб була пов'язана з Україною).

Відповідно до цих принципів продубльовано іноземні назви в першому томі ВУЕ, але їхня дія поширюється на все багатотомне видання. Вони зберігають чинність і у портальній версії енциклопедії.

4.4. Мовні універсалії, гасла і гніздова структура енциклопедії

«Причина суперечливості сучасного інформаційного вибуху полягає в одночасній нестачі істотних відомостей про структуру цієї інформації. Є гостра потреба у чимраз більшому узагальненні й систематизації знань для їх «пакування» на підставі зрозумілих внутрішніх зв'язків. Е. Кант твердив, що будь-яка теорія містить стільки науки, скільки в ній є математики, а тому «всі науки в міру свого вдосконалення стають математичними». (А. Вайтхед)

У відповідь на незгоду з «втратою мовознавством у такому разі його філологічної природи» можна сказати, що оптимальне сучасне освоєння лінгвістичних знань, як і вся інша оптимальна стратегія, «залежить тільки від поставленого завдання і поточного стану системи, – але не

від поведінки системи в минулому» (принцип оптимальності Белмана)» (з передмови К. М. Тищенка до книги «Основи мовознавства»⁷⁶).

Галузеву структуру можна розглянути на прикладі радіотехніки, в якій налічується близько трьох тисяч власних термінів. У процесі роботи над радіотехнічним словником у нас з'явився більш широкий погляд на терміни, на слова взагалі, на те, як вони утворюються і функціонують далі.

Розвинені мови містять близько 300 тис. слів. З них приблизно 30 тис. – терміни, слова з чітко обмеженою (MIN) територією (TER) значень, застосовувані у різних сферах людської комунікації. Решта 270 тис. уточнюють особливості їхнього застосування. У кожній галузі науки близько 3 тис. власних термінів, побудованих на приблизно 300 універсалиях, а це вже – математика, тобто, стиснута універсальна мова науки.

Що таке мовна універсалия? Мовні універсалиї – універсальні елементи мов як знакових систем. Універсальні значущі елементи мови – фонемі (усна мова) і морфемі (писана мова). Мінімальні значущі елементи мови – морфи – це складові морфем.

Які саме мовні універсалиї пропонується покласти в основу словника? В основу галузевих словників пропонується покласти кореневі морфемі грецької, латинської і похідної від неї англійської мов, бо історично так воно і склалося у науці і освіті.

«Енциклопедія» – це навчання у циклах, при цьому циклів має бути не 300, як універсалиї, але й не 300 тисяч, як у живій мові. (рис. 1)

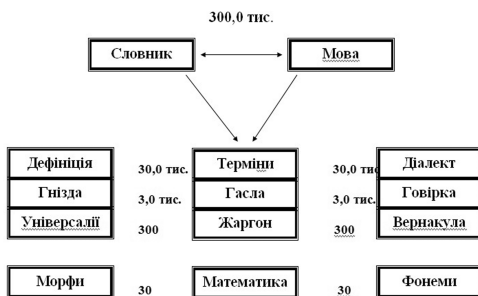

Рис. 1. Мовні системи

⁷⁶ Тищенко К. М. Основи мовознавства: Системний підручник. К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 308 с.

Фраза звичайною мовою: «Послідовне викладення того, як утворюються і розвиваються спеціальні слова, що позначають складові фізичної і розумової діяльності людини». Близько 150 письмових знаків.

Те саме через терміни: «Генеалогія термінів». Близько 20 письмових знаків.

При переході до кореневих морфів, які визначають семантику цього вислову, залишиться усього чотири мовні універсалії: ГЕН + ЛОГ + ТЕР + МІН.

Маємо справу зі знаковою системою. Адже мова і математика – рідні сестри, тільки математика – це концентрована мова. (рис. 2)

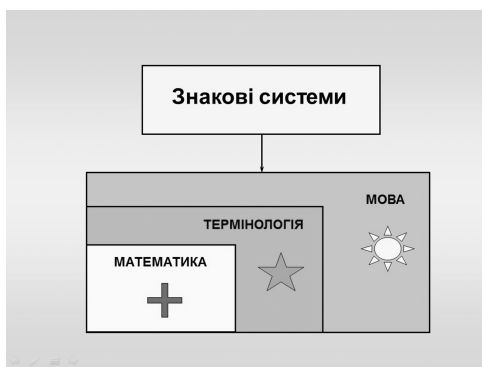

Рис. 2. Знакові системи

Терміни складаються з префіксів – те, що перед «фіксом», суфіксів – те, що під «фіксом», і власне з «фіксів». FIX – це корінь латиною. В індоєвропейських мовах можна виділити приблизно 20 основних префіксів, а також близько 150 основних коренів і 10 основних суфіксів.

Комбінування цих префіксів, коренів і суфіксів (20x150x10) дає приблизно 30 тисяч слів. Саме такою має бути максимальна кількість гасел у друкованій енциклопедії.

Попередньо маємо визначити семантику мовних універсалій. Почнемо з визначення морфа – ТР. В індоєвропейських мовах ТР ця фонема, цей морф означає «середина», «нутро». Лише в українських словниках близько 15 тисяч слів, які містять цей морф і саме з цією семантикою. (рис. 3)

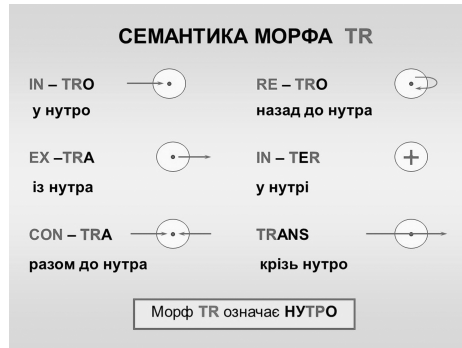

Рис. 3. Семантика морфа TR

Ясно, що TR означає «внутрішній простір».
 Наприклад, труба – річ, з внутрішнім просТоРом;
 ТРюм – внутрішнє приміщення корабля;
 ТРомб – те, що в трубі;
 ТРамвай – внутрішній шлях і т. д. (рис. 4)

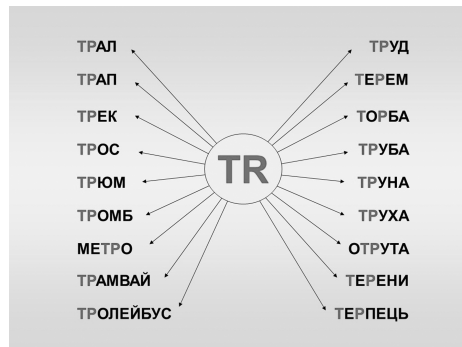

Рис. 4. Граф універсального термінотворення

Ще один морф – ST: означає «стояти», точніше, «знаходитись у нерухомому стані». Беремо кореневий морф ST і починаємо комбінувати з префіксами.

Семантика префікса SUB – «під», підтримка знизу; PRO – наперед, наближення спереду; IN – входити в середину; EX – виходити з середини; DI – розходитися, DIS – це повне розходження; CON – це «разом»,

«спільно». Українські префікси суттєво відрізняються від латинських і тому ми не завжди бачимо кореневий зв'язок мов.

SUB – субСТанція;

RE – реСТитуція;

IN– інСТитут;

EX – екСТаз;

DI – диСТанція;

CON – конСТитуція. (рис. 5)

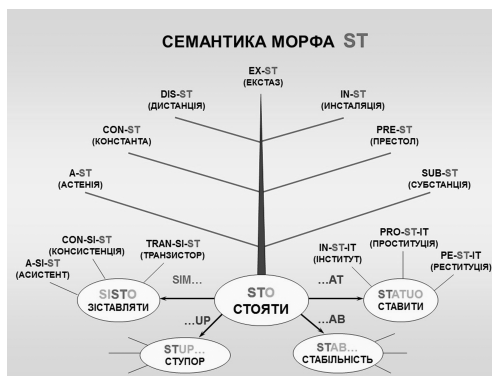

Рис.5. Семантика морфа ST.

А тепер розглянемо складений кореневий морф STR і дуже виразне слово – СТРУКТУРА. Фактично, STR = ST+TR – стояти в середині. (рис. 6)

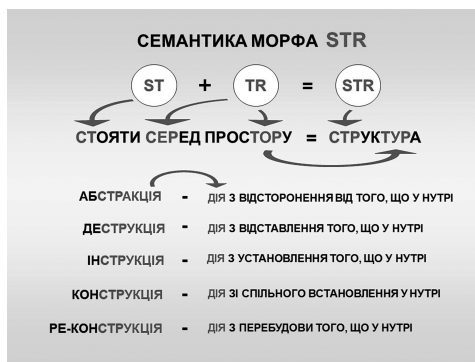

Рис. 6. Семантика морфа STR.

Втім, у науковому термінотворенні треба бути вкрай обережним, бо вузький спеціаліст може легко перестаратися і пояснити сенс одного слова за допомогою десятка багатосенсових.

Ось приклад такого термінотворення: **МОНОКОПТЕР** – засіб просторового пересування однієї особи жіночої статі з ручним кутомісним та КОПчиковим азимутальним керуванням. (рис. 7)

Рис. 7. Мітла чи «монокоптер»?

Але мітла має бути мітлою, навіть у великій енциклопедії.

Наші пропозиції:

1. Кількість універсальних статей – близько 300 (за кількістю мовних універсальій).
2. Кількість галузевих статей – близько 3 тис.
3. Кількість гасел і дефініцій до них – не більше 30 тис.

Треба підготувати велику статтю, в якій буде визначено семантику приблизно 300 універсальій, спільних для усіх галузей науки (значну частину роботи вже виконано, а у цій презентації показано лише декілька фрагментів).

Кожна галузь подаватиме свої специфічні дефініції до універсальних гасел. Це будуть фактично лише комбінації універсальій з уточненнями стосовно конкретної галузі (галузевий жаргон), а загальна кількість гасел і дефініцій у кожній галузі навряд чи значно перевищуватиме кількість мовних універсальій.

Гніздове подання специфічної термінології на основі мовних універсальностей сприятиме системному осмисленню галузевих термінів і поглибленому розумінню єдності універсальних засобів людської комунікації – живих мов.

4.5. Оптимізація української медичної лексики і роль енциклопедичних видань у ній

Наукова термінологія, як складова частина мови, є базисом для ефективного розвитку та функціонування науки, адже тільки вона дозволяє набувати, поширювати та зберігати знання про суть об'єкта чи явища. Усе це повною мірою відноситься до професійної медичної лексики та термінології зокрема. Безумовно, сама наукова термінологія також змінюється та розвивається паралельно з прогресом науки, у чому вагомую роль відіграють довідники, словники та енциклопедичні видання, які є збірками наукових відомостей та довідкової інформації про різні об'єкти чи явища (гасла) і розраховані на широке коло користувачів. Тому енциклопедичні видання (у тому числі, «Велика Українська Енциклопедія»), які поєднують чи навіть заміщають функції словників та довідників (зокрема, у галузі медицини – «Анатомічний словник-довідник»⁷⁷, «Ілюстрований медичний словник Дорланда»⁷⁸, «Медична енциклопедія»⁷⁹, «Українсько-латинсько-англійський медичний енциклопедичний словник»⁸⁰), стають зразками-прикладом лексики та семантики, стилістики, граматики та пунктуації, відіграють край важливу роль не тільки у формуванні та функціонуванні мови, а й науки у цілому та освітньому процесі на усіх рівнях, починаючи з початкової школи аж до академічних наукових установ. На розвиток лексики (словниковий склад мови) та семантики (значення слів та їх сполучень) також впливають соціальне, політичне та матеріально-економічне оточення. Зокрема, для України найбільше значення мали умови бездержавності впродовж століть, тривалої насильницької русифікації та так званого «зближення мов» у процесі

⁷⁷ Дюбенко К. А. Анатомічний словник-довідник. – К. : Довіра, 1997. – 343 с.

⁷⁸ Ілюстрований медичний словник Дорланда: у 2-х т. – Львів : Наутілус, 2002.

⁷⁹ Червяк П. І. Медична енциклопедія. – К. : Просвіта, 2012. – 1504 с.

⁸⁰ Українсько-латинсько-англійський медичний енциклопедичний словник : У 4 т. / Созанський О. М., Томашевська О. Я., Нетлюх М. А. та ін. / Укладачі Петрух Л. І., Голошко І. М. – К. : ВСВ «Медицина», 2013–2017.

формування задекларованого комуністичними ідеологами «радянського народу», що практично відкидало національну ідею.

Усе це має значення і для розвитку професійної лексики, зокрема, медичної, що вказує на актуальність дослідження та потребу окреслення певних проблем.

В історичному аспекті О. Орешко⁸¹ виділила п'ять етапів розвитку української медичної термінології (донауковий, друга половина XIX – початок XX століття, 20–30 роки XX століття, 50–80 роки XX століття, з 90-х років XX століття). Однак у сучасних умовах назріла потреба її оптимізації, що має важливе соціополітичне значення не тільки для розвитку медицини як науки чи спілкування спеціалістів-професіоналів, а й для усіх інших верств населення, оскільки професійна медична мова не існує ізольовано, а піддається впливам ззовні та сама впливає на інші галузі й шари мови. Вважаємо, що сучасна політична ситуація в Україні створила сприятливу ситуацію для посилення уваги науковців (філологів та медиків) до збагачення, очищення та вдосконалення української професійної медичної лексики.

Перш для все, для розвитку та функціонування сучасної української лексики вагомим значення набуває поширення цифрових технологій, які, спрощуючи процес письма та розповсюдження новостворених текстів, одночасно сприяють нехлюйному поводженню з мовними ресурсами, що набуло катастрофічного положення під час автоматичних перекладів та плагіатів. Наслідки цього (Кіцера О.⁸², Громяк І.⁸³) страшать, викликають обурення, чи навіть сльози та сміх. Однак, на жаль, у суспільстві дотепер не вдалось сформувати дійсного неприйняття таких явищ, що би втілювалось у дієву неформальну боротьбу з цими ганебними явищами. Водночас, сучасні цифрові технології та стрімке поширення Інтернету зумовлюють полегшення доступу до різних електронних видань та текстів, серед яких багато мають неналежну якість, не перевірені та невідредаговані філологами, використовують

⁸¹ Oreshko O. Українська медична термінологія (розвиток і сучасний стан) [Електронний ресурс]. – Brno, 2010. – Режим доступу: https://is.muni.cz/th/110609/ff_m/diplom00.pdf

⁸² Кіцера О. «Кулак вовкохода» або Витівки комп'ютерного перекладача // Alma Mater. – 2017. – Лютий – С. 10–11.

⁸³ Громяк І. Мисливці за плагіатом. Як група науковців шукає в Україні горе-академіків (21.03.2017) [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/03/21/223244/>

чи подають неперевірену та неправдиву інформацію, а їх розповсюдження забезпечується, як правило, використанням рекламної інформації. Автори постійно стикаються з використанням студентами-медиками такої некоректної чи навіть помилкової інформації з Інтернету і на власному досвіді переконались, як важко викоренити її з освітнього процесу. Тому за сучасних умов суттєво зростає роль електронних варіантів енциклопедичних видань та довідників чи словників, які, проте, мають створюватись за усіма засадами роботи над друкованими енциклопедіями: ретельність, академічність, точна відповідність науковим стандартам, фаховість. Крім того, електронні енциклопедичні видання легше виправляти чи корегувати паралельно новим науковим відкриттям чи фактам, вони доступні практично усім верствам населення у будь-який момент, не вимагають матеріальних витрат на публікацію чи зберігання, мають можливості більш чіткого структурування чи рубрикації матеріалу та візуалізації поданого матеріалу.

Реалії сьогодення, на жаль, знизили планку та увагу спільноти до української літературної лексики, зокрема, у медицині, що стосується як усних виступів, так і наукових публікацій. Слід зразу сказати, що ми не торкаємося питань знання чи володіння українською мовою взагалі, оскільки не викликає сумніву, що лікар як представник інтелігенції, а тим більше, викладач вищого медичного закладу чи володар вченого ступеня, мають вільно у повному обсязі володіти лексикою та семантикою, граматиною, пунктуацією та стилістикою української мови загалом, а не тільки професійної медичної. Парадоксально, що в незалежній українській державі обов'язкові вимоги до знання англійської мови викладачами та науковцями, на жаль, не супроводжуються вимогами до знання державної української мови.

Аналіз сучасної професійної медичної літератури та мовознавчих праць про неї показав, що до недосконалості сучасних медичних лексики та семантики призводять декілька основних проблем, у подоланні яких важливого значення набувають ґрунтовні академічні енциклопедичні видання, які не тільки формують сучасний лексичний склад, а й сприяють моносемності термінів та правильній граматиці. Повною мірою це можна віднести до Великої української енциклопедії, яка зараз створюється.

До визначальних проблем професійної медичної лексики відноситься багатозначність (полісемність) багатьох термінів та словосполучень,

зменшити яку можна тільки у процесі тісної співпраці філологів з медиками. Слід знову наголосити, що розмитості значень термінів та словосполучень сприяють також певні економічні, політичні та соціальні обставини. Зокрема, дослідження Г. В. Навчук та А. В. Ткач⁸⁴ показало, що зараз спостерігається стихійне, практично не кероване збільшення медичного термінологічного фонду із його засміченням неповноцінними, невмотивованими термінами та зростанням синонімії, що суттєво зменшує точність, зумовлює непотрібну багатозначність професійної медичної наукової лексики. За їх даними, синонімічні медичні терміни на лексико-семантичному рівні поділяються на еквівалентні (в яких відтворена одна мотивувальна ознака, зафіксована різними кореневими або словотворними елементами з однаковим чи близьким значенням) й інтерпретаційні (які відображають різні ознаки мотивації). Ткач А. В.⁸⁵ стверджує, що основними принципами системи медичних термінів на лексико-семантичному рівні є полісемія, омонімія, паронімія, антонімія та синонімія, дослідження яких у ролі системоформівних категорій може дати змогу виявити лексико-семантичні закономірності розвитку та функціонування української медичної термінології. На нашу думку, з такими фундаментальними філологічними роботами недостатньо ознайомлені професіонали-медики, що сповільнює процес практичного оновлення та вдосконалення професійної медичної лексики та семантики.

Крім того, на думку Ільченко О. А.⁸⁶, підтверджену багатьма прикладами, у сучасному світі спостерігається все частіше метафоричне використання медичних термінів чи словосполучень у непрофесійному просторі, передусім, засобами масової інформації, що сприяє втраті семантичної чіткості та однозначності. Ми вважаємо, що саме засобам масової інформації та широкому впровадженню медичних термінів на побутовому рівні ми завдячуємо тим, що, наприклад, термін «стрес», який був запропоно-

⁸⁴ Навчук Г. В., Ткач А. В. Українська медична термінологія на сучасному етапі: проблеми впорядкування // Буковинський медичний вісник. – 2010. – Т. 14. – № 4. – С. 163–166.

⁸⁵ Ткач А. В. Принципи організації української медичної термінології на лексико-семантичному рівні // Філологічні студії. – 2015. – Вип. 13. – С. 218–224.

⁸⁶ Ільченко О. А. Медична і побутова лексика в політичному дискурсі преси ХХІ ст. [Електронний ресурс] // Мовознавство. – 2011. – Режим доступу: http://movoznavstvo.com.ua/download/pdf/2011_1/article/13.pdf

ваний у 1932 р. американським фізіологом Волтером Кенноном (Walter Cannon, 1841–1945), став полісемним. Не говорячи про повсякденний ужиток цього слова, у науковій медичній літературі термін «стрес» використовується для визначення декількох об'єктів чи явищ: 1) надзвичайно травмівної, частіше викликаной сильними негативними емоціями, ситуації; 2) відповіді організму людини на травму чи сильну емоцію (травматичний стрес, ситуативний стрес, психологічний стрес, синдром післятравматичного стресового ушкодження); 3) реакції організму чи окремої системи / підсистеми / клітини на дію одного фактора (гіпоксичний стрес, іммобілізаційний стрес); 4) як складової частини загального неспецифічного адаптаційного синдрому (стрес-реакція); 5) для опису певних фізіологічних процесів у нормі чи, частіше, за умов патологічних станів (оксидативний стрес, механічний чи гемодинамічний стрес). Більш того, зараз поняття «стрес» ще більш широко трактується з урахуванням вікових, родинних, соціальних, ситуативних та інших аспектів: батьківський стрес (parental stress), стрес раннього віку (early life stress), економічний стрес, стрес доглядача (carer stress), стрес очікування (perceived stress), інформаційний, емоційний та посттравматичний стреси тощо. Тобто знову ми бачимо поширення медичного терміну на соціальні та економічні сфери.

Така полісеманія медичних термінів призводить до плутанини в описах та інтерпретації результатів досліджень, як фундаментальних, так і прикладних, тоді як для ефективного розвитку та функціонування сучасної медичної науки в усіх її галузях край важливо, щоб однакові об'єкти чи процеси позначались моносемними термінами, що потребує постійних активних зусиль не тільки філологів, а й медиків, які, на жаль, часто уникають такої проблематики, у чому автори неодноразово переконувались на власному досвіді. Для ліквідації існуючих полісемних ситуацій та розбіжностей особливого значення набувають енциклопедичні видання, які мають чітко окреслювати суть об'єкта чи явища для впровадження моносемного терміна або хоч зменшення його полісемності.

Іншою, не менш важливою проблемою медичної лексики є русифікація (росіянізація) термінології зокрема та наукової лексики у цілому. На думку колишнього ректора нашого Львівського медичного університету, академіка АМН України Павловського М. П.⁸⁷, який тривалий

⁸⁷ Павловський М. П. Про необхідність упорядкування наукової мови медичних текстів // *Acta Medica Leopoliensia*. – 2001. – № 3. – С. 13–18.

час був головним редактором наукового фахового журналу «Acta Medica Leopoliensia», мова студентів, викладачів та науковців рясніє стилістичними, граматичними та лексичними огріхами, більшість з яких зумовлені росіянізмами. До них відносяться, передовсім:

1) перенесення російських слів до української мови взагалі без перекладу (напр., строк, нальот, озноб);

2) зміна російських слів підстановкою літери «і» замість «о, е» (напр., узор – узір, подлог – підлог, ток – тік), що є, за висловом акад. М. П. Павловського⁸⁸, «ганебним мовним суржилом»;

3) вживання штампів-конструкцій, притаманних російській мові (напр., за рахунок, мають місце), які «роблять мову безбарвною, сухою, позбавленою природної індивідуальності»;

4) неправильне вживання іменників з подвійним закінченням родового відмінку однини, що навіть може змінювати значення слова (напр., термін-а (слово), термін-у (час));

5) використання змішаних з російськими ступенів порівняння (напр., українською не «самий великий», а найбільший);

6) застосування активних дієприкметників на зразок російських замість правильної форми підрядних речень (напр., українською не «знаючі особи», а «ті особи, які знають»);

7) калькування російських дієприкметників з суфіксами «-уч/-юч» (напр., рецидивуючий – рецидивний, пошкоджуючий – пошкоджувальний);

8) вживання надміру менш властивих українській мові прикметників «по» та «при», які в українській мові використовуються переважно щодо місця та часу, а не, наприклад, обставин (напр., не «по законах», не «при хворобі» тощо).

Академік Павловський М. П. наводить також приклади інших часто вживаних росіянізмів, зокрема, не притаманних українській мові надуживань пасивного стану в реченнях з орудним відмінком, побудови речень з присудком наприкінці, невідповідного написання безособових форм дієприкметників пасивного стану та надміру використання постфіксу «-ся» тощо.

Окремої уваги потребує ще одна граматично-філологічна проблема – ігнорування/використання літери «г» у медичних текстах та розмовах, що

⁸⁸ Павловський М. П. Про необхідність упорядкування наукової мови медичних текстів // Acta Medica Leopoliensia. – 2001. – № 3. – С. 13–18.

практично завжди викликає супротив медичної спільноти. Це цілком зрозуміло, адже навіть частина філологів у наукових мовознавчих публікаціях не використовуює її. Літеру «г» можна вважати репресованою, справедливості щодо неї і досі не відновлена, адже за інформацією російського Інтернет-видання Вікіпедии, вона використовується для рідко використаного вибухового звуку, що існує паралельно з притаманним українській мові фрикативним звуком «ґ» (до речі, і у білоруській мові ця літера вважається російськими факультативною). Однак у медичній професійній термінології місце цієї літери є більш вагомим, адже вона має бути присутня у таких часто вживаних словах, як -логія (наприклад, алергологія, кардіологія), -графія (наприклад, рентгенографія, кардіографія), гліко- (наприклад, гліколіз, глюкозурія), гастро- (наприклад, гастропатія, гастрит), ген- (наприклад, генетика, трансгендерний) (Павловський М. П.). На нашу думку, перш за все літеру «г» треба повернути в енциклопедичні та довідникові видання і підручники для студентів. У той же час, ми зустрічали інші точки зору на використання букв «г/ґ» у медичній лексиці, тому вважаємо за доцільне обговорення цієї складної неоднозначної ситуації з філологами та опрацювання загальнодержавної політики щодо неї із широким залученням засобів масової інформації, телебачення та освітян, оскільки ми не відкидаємо думки, що зараз широке та активне впровадження літери «г» у лексичний склад української мови у цілому та медичної лексики зокрема є недоцільним.

Не менш важливою, але менш дослідженою проблемою української лексики стає надмір використання запозичень з інших мов, передусім з англійської, яка завдяки сучасним цифровим технологіям набуває найширшого застосування. В історичному аспекті до цього приводив також період бездержавності України та панування на окремих її територіях російської, польської, угорської, румунської чи німецької мов, кожна з яких залишила свій слід у лексичному складі української мови. Сьогодення переносить акцент на англійську мову, яка почала активно входити до побуту та професійного спілкування. Тепер мало кому спадає на думку використовувати українські аналоги чи перекладати певні слова (сайт, айфон, провайдер, фейк, топлес), деякі з яких поки є лише розмовними (загуглити, зачекінитись). Працюючи над цією проблемою, слід зберегти баланс, що завжди вимагає навчання та тренувань, адже без слів іншомовного походження лексичний склад професійної мови (медичної

зокрема) також не може обходитись, оскільки українізація певних професійних термінів не вдала і не приживається, залишаючись неживим лексичним масивом словників/довідників. Саме тому важливою частиною підготовки будь-якого енциклопедичного видання стає формування словника, що має бути ретельно проведено, обговорено з фахівцями з кожної галузі та вивірено. Прикладом такого підходу є презентований нещодавно «Словник. Велика українська енциклопедія»⁸⁹.

Останньою проблемою, до якої хотілось би привернути увагу наукової спільноти, є недостатньо тісна взаємодія філологів та високо професійних медиків. Проведений аналіз літератури показав, що усі роботи висвітлюють одну точку зору – або філологічну, або вузьку спеціальну. Відсутність тісної співпраці призводить до того, що у деяких мовознавчих публікаціях зустрічаються не зовсім точні, формальні трактування, яких можна би було уникнути за умов обговорення з професіоналами. У вирішенні чи хоча би зменшенні окреслених проблем медичної лексики та семантики провідну роль мають відігравати академічні енциклопедичні видання, у створенні яких присутня співпраця філологів та медиків-професіоналів. На нашу думку, ця співпраця є недостатньою, адже стрімкий розвиток науки із застосуванням нових цифрових технологій не супроводжується таким же стрімким розвитком професійної медичної лексики та семантики. На жаль, у професійних наукових медичних виданнях практично відсутні наукові публікації з проблем оптимізації медичної лексики, не проводяться спільні наукові конференції, не оприлюднюються для широкого загалу погоджувальні документи чи рекомендації.

Енциклопедичні видання відіграють край важливу роль у формуванні професійної, зокрема медичної, стилістики, граматики, лексики та семантики, а їхні електронні форми є більш лабільними та дозволяють адоптувати енциклопедії до сьогодення. Оптимізація української професійної медичної лексики потребує спільних зусиль науковців-філологів та медиків; створення енциклопедій вимагає уніфікації вимог та особистісних контактів (наукові міждисциплінарні конференції, круглі столи, вебіари).

⁸⁹ Велика українська енциклопедія. Словник / Кер. авт. колективу д-р іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. – 1408 с.

4.6. Редакційна підготовка енциклопедичного контенту на різних платформах

Енциклопедичні видання виступають особливою формою фіксації та відображення навколишньої дійсності, наукової картини світу в конкретному часопросторі, культури та специфіки певного народу. У сучасному науковому дискурсі універсальні енциклопедії вважаються інтелектуальною візитівкою нації та прирівнюються до державних символів: герба, гімну, прапора та конституції.

Тож не дивно, що енциклопедії як продукт національної ваги ідуть в ногу з часом і освоюють нові платформи. Практика створення електронних енциклопедичних ресурсів широко відома у світі. Зокрема, «Вікіпедія», за даними статистичної компанії Alexa Internet⁹⁰, є п'ятим за популярністю сайтом у світі та сьомим – в Україні. Поряд із друкованою, електронну версію має французька «Велика енциклопедія Ларуса», а енциклопедія «Британіка» із 2012 р. перестала виходити друком та доступна лише на електронних носіях. Не оминула тенденція створення електронних енциклопедичних ресурсів й Україну: зокрема функціонує он-лайн науково-довідковий ресурс «Української бібліотечної енциклопедії», а «Енциклопедія сучасної України» має друковану й електронну версії. У 2013 р. Указом Президента «Про Велику українську енциклопедію» було започатковано «Велику українську енциклопедію» як продукт для двох платформ: електронної та друкованої.

Зазнали змін і підходи до маркетингу енциклопедичних видань, зокрема ваги набирає SMM – Social Media Marketing, тобто просування продукту за допомогою соціальних мереж. Ці інструменти дають змогу поширювати не лише інформацію про видання, а й енциклопедичні знання, в першу чергу серед аудиторії молоді як найактивніших користувачів соціальних мереж.

Таким чином, постає питання про вироблення оптимальної схеми та методик редакційно-видавничого процесу для підготовки енциклопедичного видання для різних платформ та співвіднесення контенту на цих платформах.

⁹⁰ Top Sites in Ukraine [Електронний ресурс] // Alexa. – Режим доступу: <https://www.alexa.com/topsites/countries/UA>

Питанням підготовки енциклопедичного видання присвятили свої праці низка українських дослідників та редакторів: М. Бажан, І. Франко, І. Раковський, М. Железняк, Л. Саєнко та низка інших діячів досліджують явище довідкових видань у сучасному вимірі. Історію розвитку української енциклопедистики активно досліджує Н. Черниш. Зокрема, працю «Парадигма розвитку української енциклопедичної справи ХХ ст. (До 55-ї річниці створення Головної редакції УРЕ)» присвячено аналізу становлення і розвитку українського енциклопедичного книговидання⁹¹. Окреслює дослідниця і проблеми підготовки «Української радянської енциклопедії», вказуючи на тотальний контроль за всіма видавничими справами та відсутність належного науково-методичного досвіду.

Науковці й практики української енциклопедистики ґрунтовно дослідили процеси творення друкованих енциклопедичних видань. Проте сучасні дослідження є радше точковими та стосуються не підготовки видання в цілому, а конкретних видавничих проєктів. Крім цього існує досвід підготовки українських електронних енциклопедичних видань, але відсутній науковий аналіз та висвітлення цих процесів. Активно досліджувалося просування книжок за допомогою соціальних мереж, проте не йшлося про просування енциклопедичного видання як кросс-медійного проєкту в соціальних мережах. У таких умовах схема паралельної підготовки друкованого і електронного енциклопедичного видання потребує особливої уваги: обов'язки всіх учасників редакційно-видавничого процесу, організація роботи з авторами, співвіднесення обов'язків автора та редакційного колективу під час роботи над статтею.

Спробуємо окреслити роль та затребуваність енциклопедичних видань у сучасному суспільстві з урахуванням зміни шаблонів споживання під впливом дигіталізації; проаналізувати український та зарубіжний досвід творення енциклопедій у друкованій та електронній версії; визначити, яка платформа або яке поєднання платформ для енциклопедичного контенту є найбільш актуальним для сучасних умов споживання інформації; окреслити функції учасників редакційно-видавничого процесу при підготовці енциклопедичного видання на різних платформах; з'ясувати

⁹¹ Черниш Н. Парадигма розвитку української енциклопедичної справи ХХ ст. (До 55-ї річниці створення Головної редакції УРЕ) // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2013. – Вип. 37. – С. 513–536.

послідовність етапів редакційно-видавничого процесу; схарактеризувати співвідношення контенту на різних платформах.

Термін «енциклопедія» з'явився ще в античні часи і означав тоді сім вільних мистецтв: граматику, риторику, логіку, геометрію, арифметику, музику та астрономію. Переосмислюватися термін почав у XVI ст., коли енциклопедіями почали називати наукові чи науково-популярні видання, що містили найістотніші відомості з усіх чи окремих галузей знань або практичної діяльності людей. Сьогодні згідно ДСТУ 3017-2015 «Видання. Основні види. Терміни та визначення понять», енциклопедія – це довідкове видання, що містить узагальнені основні відомості з однієї, кількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей, розташованих за абеткою їхніх назв чи в систематичному порядку. Крім того, стандарт подає визначення енциклопедичного словника, або ж словника-довідника: це енциклопедія, що містить статті невеликого обсягу, викладені в стислій формі та розташовані за абеткою їхніх назв.

Нині часто зустрічається практика використання слова «енциклопедія» для науково-популярних, науково-практичних видань або видань для дозвілля, які власне до енциклопедій не належать, наприклад, «Енциклопедія несвідомого українця» (О. Бондар, Київ, видавництво «Казка», 2013), «Енциклопедія юної леді», «Енциклопедія садівника» тощо. Причина в тому, що слово «енциклопедія» викликає довіру в читача, асоціюючись із виданням, де розміщується достовірна, повна інформація. Таким чином, у свідомості читача енциклопедія постає акумулятором фундаментальних знань, у достовірності яких можна бути впевненим.

Із поширенням цифрових технологій поряд із традиційною друкованою постала електронна енциклопедія. Сучасна типологія довідкових видань на електронній платформі включає в себе енциклопедії, словники та онлайн-перекладачі. Зі зміною платформи змінилося і ставлення читачської аудиторії до енциклопедичного контенту. Зокрема спостерігаються такі тенденції: до друкованих енциклопедій звертаються за потреби отримати інформацію, необхідну для розв'язання найважливіших завдань або ж для реалізації довгострокових проєктів, коли до джерела такої інформації необхідно звертатися регулярно упродовж тривалого часу. До інтернет-ресурсів зазвичай звертаються за потреби отримати відповіді на точкові питання або при розв'язанні одиничних завдань.

Таким чином, зважаючи на специфіку споживання контенту з друкованого чи електронного форматів, енциклопедичні видання розпочали освоєння нових платформ.

Вікіпедію, загальнодоступну вільну багатомовну онлайн-енциклопедію, якою опікується неприбуткова організація «Фонд Вікімедія», називають феноменом епохи нових медій. Про популярність енциклопедії свідчать дані статистичної компанії Alexa Internet, згідно з якими «Вікіпедія» є п'ятим за популярністю сайтом у світі та сьомим – в Україні. В середньому користувач проводить на «Вікіпедії» 4 хв 11 с⁹². «Вікіпедія» функціонує на засадах краудсорсингу: дописувати та редагувати статті може кожен охочий. Така практика дозволяє швидко нарощувати обсяги доступного контенту, проте негативно впливає на якість та достовірність розміщеної інформації. Дописувати та редагувати статті мають змогу як науковці та професіонали, так і активісти-дилетанти, що можуть припуститися серйозних помилок. Проте «Вікіпедія» є лідером серед електронних енциклопедій, хоча й стала подекуди негативним синонімом до поняття недостовірної інформації.

Для того, щоб забезпечити користувачів Інтернету якісною довідковою інформацією, почали з'являтися електронні відповідники вже відомих друкованих енциклопедичних видань, що мають авторитет та перевірені часом.

Такий досвід має енциклопедія «Британіка». Історія цього видання розпочалася в 1768 р. у шотландському місті Единбург, де друкар К. Макфаркуер, гравер Е. Белл і редактор В. Смеллі заснували «Товариство шотландських джентльменів» і поставили собі за мету створити власну оригінальну енциклопедію. Завдання новоствореної енциклопедії мали бути такими: орієнтуючись на повсякденні інформаційні потреби освічених кіл англійської аристократії, дати читачам зручне у користуванні, насичене практичними відомостями, авторитетне наукове видання. У 20-х роках ХІХ ст. «Британіка» випускалася у 20 томах, а в перші роки ХХ ст. – у 35. У 2012 р. видавець енциклопедії «Британіка» вирішив припинити видавати її в друкованому вигляді. «В останні кілька років друковану версію енциклопедії майже ніхто не купував.

⁹² The top 500 sites on the web [Електронний ресурс] // Alexa. – Режим доступу: <https://www.alexa.com/topsites>

Ми знали, що це колись таки станеться», – відзначив глава проекту «Британіка» Джордж Круз⁹³. Також він запевнив, що основна робота буде спрямована на розвиток електронної версії енциклопедії: за його сподіваннями, вона конкуруватиме з сайтом «Вікіпедії». Такий крок видавці пояснюють ще й тим, що онлайн-версію можна постійно оновлювати. Наразі сайт «Британіки» доступний для користування, має можливості реєстрації користувачів та підписки. Статті оновлюються, збагачуються ілюстративним матеріалом. Використовуються технології гіпертексту, що є надзвичайно зручним для користувача.

«Брокгауз» – німецька багатотомна універсальна енциклопедія – в сучасних умовах вирішила піти дещо іншим шляхом. Історія «Брокгауза» починається з 1796 року, коли в Лейпцигу почав виходити «Енциклопедичний словник з відмінною увагою до теперішнього часу» під редакцією доктора Р. Г. Лебеля. Останнє на сьогоднішній день – 21-ше видання – стало найбільшою друкованою німецькою енциклопедією: воно містить близько 300 000 статей і понад 40 000 карт, схем і таблиць. Над створенням енциклопедії з літа 2003 року працювали 70 редакторів і понад 1000 авторів статей. Перші томи почали виходити восени 2005 р.; до вересня 2006 р. були повністю надруковані всі 30 томів. У листопаді 2002 р. «Брокгауз» був вперше випущений в електронному вигляді – на двох CD– і одному DVD-диску (20-те видання). Електронна версія 21-го видання була випущена в 2008 р.

Українська енциклопедистика теж має досить багатий досвід створення енциклопедичних видань на різних платформах. Зокрема активно розвивається вже згадана «Вікіпедія». Головна сторінка україномовної «Вікіпедії» має адресу uk.wikipedia.org. Станом на 2017 р. «Вікіпедія» містить понад 743 тис. україномовних статей (16-те місце серед усіх мовних розділів). Проте оригінального контенту у «Вікіпедії» надзвичайно мало. Переважно це переклади з російської або (рідше) англійської версій. Досить часто можна натрапити на скопійовані матеріали з українських довідкових видань та праць українських дослідників.

На двох платформах виходить «Енциклопедія Сучасної України» (ЕСУ) – перша багатотомна енциклопедія, що подає цілісний багато-

⁹³ Енциклопедія «Британіка» переходить в Інтернет [Електронний ресурс] // 24 канал. – 2012. – Режим доступу: https://24tv.ua/entsiklopediya_britanika_perehodit_v_internet_n198153

гранний образ України ХХ–ХХІ ст. у особах, інституціях, поняттях. Заплановано 30-томне видання, понад 100 000 статей та близько 80 000 ілюстрацій. Підготовку та видання ЕСУ здійснює Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, створений 2004 року на базі координаційного бюро ЕСУ. Станом на квітень 2017 р. видано 17 томів. ЕСУ функціонує он-лайн за адресою <http://esu.com.ua/> Статті упорядковані за алфавітом, у переліку користувач бачить гасло, дефініцію та початок статті. Підготовка статей здійснюється паралельно на портал та до друку; наразі доступні терміни в алфавітному порядку до літери М. Статті супроводжуються фотоілюстраціями. Кожна стаття подається із зазначенням авторства, що є дотриманням авторського права.

«Українська бібліотечна енциклопедія» є науковим проектом Національної парламентської бібліотеки України (НПБУ). Метою проекту автори називають створення зручного для використання, інформативного, актуалізованого науково-довідкового ресурсу не лише для бібліотечних фахівців, а й широкого загалу користувачів бібліотек⁹⁴. Режим доступу он-лайн було обрано під впливом тенденцій дигіталізації та поширення й розвитку інформаційних технологій, що забезпечує максимальну доступність користувачів до контенту енциклопедії. Функціонування УБЕ он-лайн дозволяє оперативно вносити зміни до статей, максимально актуалізуючи інформацію, та використовувати можливості внутрішніх та гіперпосилань у тексті, що дозволяє миттєво переходити від однієї статті чи дефініції до інших, передбачених деревом статей.

Гідним конкурентом «Вікіпедії» має постати портал «Великої української енциклопедії» (ВУЕ), перший том якої було презентовано в Києві 28 березня 2017 р. Друкований том вийшов за підтримки програми «Українська книга»; зараз колектив працює над наповненням порталу. До кінця 2017 р. планується опублікувати он-лайн 20 % статей Словника ВУЕ. На редагуванні перебуває другий том ВУЕ (Ак-Ая), триває редакційна підготовка енциклопедичних статей для друкованої та електронної версії ВУЕ, наповнюються сторінки ВУЕ в соцмережах Facebook і Twitter.

⁹⁴ Науковий проект «Українська бібліотечна енциклопедія» [Електронний ресурс] // Українська бібліотечна енциклопедія. – Режим доступу: <http://ube.nplu.org/AboutProject>

Отже, сучасні енциклопедії існують у різних варіантах. Зважаючи на розвиток технологій, пропонуємо ще один підхід до типології енциклопедії, де визначальним чинником буде платформа для поширення. Відповідно ми зможемо виділяти друковану енциклопедію, енциклопедію на електронному носіїві, енциклопедичний портал, або ж енциклопедію на різних платформах.

Підсумувавши досвід світовий та український досвід творення сучасних енциклопедичних видань, робимо висновок: для сучасних умов споживання інформації найбільш актуальним є поєднання декількох платформ. Подача контенту на різних платформах дозволить, з одного боку, об'єднати переваги цих платформ, а з іншого – мінімізувати мінуси кожної з них.

Розглянемо онлайн-платформу для енциклопедії. Існує низка переваг та недоліків щодо користування електронними енциклопедичними виданням. Серед плюсів першим називають зручність у користуванні: вбити необхідні дані у пошуковий рядок набагато швидше, ніж гортати грубезний том. Іншою перевагою електронної версії енциклопедії перед паперовою є усунення штучної обмеженості інформаційного потенціалу⁹⁵. Інформація на сайтах є мобільною, оновлюваною. Проте останню перевагу можна поставити під сумнів: невідомо, коли оновлювалася інформація, а якщо такі дані надано і останнє оновлення відбувалося давно, то де шукати актуальну інформацію? Крім цього, можна перерахувати ще декілька мінусів: піратство (якщо інформація потрібна лише для відповіді на одне питання та не знадобиться регулярно в майбутньому, користувач не бачить сенсу платити за це великі кошти); величезна кількість матеріалів українською – поганий машинний переклад; небезпека вірусів; значна кількість інформації навчального і наукового характеру у вільному доступі спричинює поширення випадків академічного плагіату.

Проте головним недоліком електронних енциклопедій називають недостовірність інформації, а через те – низький рівень довіри до неї. Наявність авторитетного друкованого видання дозволить знівелювати цю проблему; саме тому до онлайн-енциклопедій на кшталт «Британіки» не висловлюють претензій щодо недостовірності інформації, які отримує «Вікіпедія».

⁹⁵ Науковий проект «Українська бібліотечна енциклопедія» [Електронний ресурс] // Українська бібліотечна енциклопедія. – Режим доступу: <http://ube.nplu.org/AboutProject>

Крім того, онлайн-платформа дає змогу залучати можливості мультимедіа для покращення сприйняття інформації читачем. Відмінними рисами мультимедійного продукту є триада: інтерфейс – користувач – електронна інформація будь-якого типу. Згідно з дослідженнями PR NEWSWire 2012 web analytics використання мультимедіа пропорційно збільшує охоплення аудиторії. Окрім традиційної можливості доповнити текст ілюстраціями, фотографіями, картами тощо ми отримуємо змогу зробити їх інтерактивними, розширити текст паралельними історіями, додати аудіо- та відеоматеріали.

Мультимедіа дозволяє:

- покращувати комп'ютерні інтерфейси;
- залучати та утримувати увагу;
- підтримувати інтерес до інформаційної роботи;
- збільшувати запам'ятовуваність інформації.

Запам'ятовування інформації із використанням мультимедіа становить:

- за наявності звукового супроводу – 20 %;
- при поєднанні звуку і відеозображення – 30 %;
- при використанні інтерактивної взаємодії, яке встановлює зворотний зв'язок з користувачем – до 60 %.

Просування контенту в соціальних мережах перш за все стосується маркетингової концепції видання. Для енциклопедичного видання соціальні мережі – це можливість розширити аудиторію та популяризувати не лише енциклопедичні знання, а й здобутки національної науки загалом.

Підготовка енциклопедичного видання на різні платформи потребує оновлення та ґрунтовних змін традиційного редакційно-видавничого процесу. Хоча в сучасних умовах навіть видача друкованого енциклопедичного видання може стикатися з низкою перешкод. Проблемам підготовки багатотомного друкованого видання присвятив свою працю В. Гобрик на прикладі «Зводу пам'яток історії та культури України»⁹⁶. Головним аспектом, що затримували роботу над «Зводом...» В. Гобрик називає нестачу фінансування й матеріально-технічного забезпечення підготовки і випуску томів, що покладалися на місцеві бюджети. Лише

⁹⁶ Горбик В. Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – 2009. – Вип. 15, ч. 1. – С. 30–45.

після Указу Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання «Звід пам'яток Історії та культури України» та залучення бюджетних коштів робота поживалася. Загалом же схема підготовки цього видання має такий вигляд: паспортизації пам'яток історії та культури – створення Головної та місцевих редакційних колегій (оскільки «Звід...» побудований за географічним принципом – кожна область готує відповідний том) – залучення наукових установ – додаткова паспортизація пам'яток, заповнення прогалин – редакційна обробка матеріалу.

Для підготовки матеріалу на друковану та електронну платформи слід пам'ятати про особливості сприйняття контенту з різних платформ. Друкована енциклопедія призначена для тривалої роботи з текстами значного обсягу, тоді як з електронного носія читач сприймає в середньому два екрани (близько 2000 знаків). Така специфіка сприйняття диктує підготовку двох версій енциклопедичних статей: для друку та для он-лайну.

Розглянемо особливості паралельної підготовки друкованої та електронної версії енциклопедичного видання на прикладі ВУЕ.

Схема замовлення статей виглядає таким чином: колективу авторів розсилаються реєстри з відповідних напрямів автори обирають статті, які хочуть писати, відповідно до своїх компетенцій, та надсилають його відповідальному науковому співробітнику. Операція повторюється, поки увесь реєстр буде не розподілено між авторами та не буде визначено редакційні статті.

Надалі пропонується два варіанти роботи:

- автор пише два варіанти статті: для друку – скорочений, для порталу – розширений;
- автор пише найширший варіант статті, після цього науковий редактор готує варіанти для порталу та друку окремо.

Після цього проходять процеси наукового та літературного редагування, коректури та узгодження правок і змін статті із автором.

Відрізняється співвідношення контенту на різних платформах: статті на порталі будуть більш розширеними, матимуть додаткові відомості.

Також диференціюється редакторська підготовка статей: статті для друку опрацьовуються на предмет прийнятих у ВУЕ скорочень, бібліографія подається у вигляді бібліографічного посилання (відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»). Для порталу додаються мультимедійні елементи, стат-

ті розширюються, а значні за обсягом статті рубрикуються, виходячи з особливостей сприйняття інформації з екрану та читання в інтернеті. Рубрикація здійснюється на базі схеми статті, закріпленої у Методичних рекомендаціях із написання статей. Джерела описують як розширене бібліографічне посилання.

При цьому обидві платформи зберігають випрацюваний стиль матеріалів ВУЕ: загальна схема та логіка розкриття терміна / поняття у статті, оформлення загальноприйнятих скорочень, оформлення списку джерел за хронологією тощо.

Отже, можемо виробити такі практичні рекомендації щодо створення сучасної енциклопедії:

- увага до дизайну друкованого продукту (креативність, нові підходи, ілюстрованість, однак при цьому зважати на доцільність усіх рішень, пам'ятаючи про цільову аудиторію та призначення видання);
- нові методи промоції (розказувати читачеві про енциклопедію можна і треба, і навіть якщо читач не придбає книгу на ярмарку чи виставці, то імовірно придбає пізніше при нагоді);
- різноманітні методи дистрибуції (традиційні та нові);
- електронна версія або додаток (наявність друкованої версії підвищить довіру до цих видань; електронна версія (особливо якщо вона має більш доступну для читача ціну або взагалі знаходиться у вільному доступі) може стати рекламою для друкованого продукту).

Енциклопедичні видання виступають акумулятором фундаментальних знань про конкретний часопростір, відбивають наукову картину світу. Національні енциклопедії відображають національний світогляд, зберігають історичну пам'ять, репрезентують світ населенню країни та країну світові та виступають свідченням інтелектуальної самодостатності нації. В умовах дигіталізації та з появою нових платформ для розміщення контенту змінилися й шаблони споживання цього контенту. Таким чином, диференціювалися вимоги до енциклопедичних видань на різних платформах. Друковані енциклопедії залишилися джерелом фундаментальних знань, необхідних для тривалої роботи. Електронні енциклопедичні видання переважно стають у нагоді при пошуку відповідей на точкові, ситуативні питання.

Енциклопедичні видання давно освоюють практику використання нових платформ для розміщення контенту як у світі, так і в Україні.

Водночас із друкованими енциклопедіями виходять енциклопедичні видання на електронних носіях, функціонують енциклопедичні портали, а також здійснюється підготовка енциклопедичних видань для різних платформ. Саме поєднання декількох платформ є найбільш оптимальним рішенням для випуску сучасного енциклопедичного видання, адже поєднання переваг кожної них (ґрунтовність та авторитетність друкованої, оновлюваність та мобільність електронної) нівелює мінуси та дозволяє потенційному споживачеві отримати для себе максимальну користь. При цьому вносяться зміни в редакційно-видавничий процес, оскільки особливості кожної із платформ диктують вимоги до оформлення контенту. Он-лайн платформа дозволяє застосовувати можливості мультимедіа, доповнювати інформацією енциклопедичної статті аудіо-, відеофайлами, інтерактивними графіками та таблицями тощо, що у поєднанні з якісно підготовленим текстом статті з вивіреною фактажом сприяє підвищенню запам'ятовуваності контенту. Ще однією платформою для енциклопедичного контенту стають соціальні мережі, які виступають у ролі інструменту для поширення та популяризації енциклопедичних знань.

Створення електронних версій енциклопедичних видань є обґрунтованою відповіддю на інформаційні запити сучасного споживача. Однак зважаючи на поширення у користуванні гаджетів на базі операційних систем IOS та Android слід звернути увагу на ідею створення мобільного додатка – універсальної чи галузевої енциклопедії. Таким чином необхідно продумати організацію співпраці із розробниками таких додатків, оптимізацію контенту та розподілення обов'язків у редакції.

Перехід довідкових видань на нові платформи порушує питання щодо діяльності бібліотек. З одного боку, постає ідея створення централізованої електронної бібліотеки електронних видань; з іншого – функціонування традиційних бібліотек, але зі зміщенням пріоритету в сторону координації та допомоги читачеві у пошуку інформації. Створення каталогів електронних видань, база їх збереження, особливості бібліографічного опису – ці аспекти потребують подекуди свіжого погляду й уточнення, або ж мають бути розроблені з нуля.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бабка Володимир Леонідович**, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Березовський Олег Миколайович**, кандидат історичних наук, вчений секретар Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Бойчук Богдана Сергіївна**, коректор редакційно-видавничого відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Гірік Сергій Іванович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Глухова Світлана Валентинівна**, науковий редактор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Головченко Ніна Іванівна**, кандидат педагогічних наук, доцент, молодший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Зворський Сергій Леонідович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору енциклопедичних досліджень науково-дослідного відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого
- Киридон Алла Миколаївна**, доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Крайнікова Тетяна Степанівна**, доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, професор кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ксенофонтів Іон Валер**, кандидат наук, Наукова бібліотека (Інститут) ім. Андрія Лупана Академії наук Молдови
- Лісовська Любов Леонідівна**, науковий співробітник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Любаренко Людмила Миколаївна**, завідувач науково-дослідного відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого
- Любовець Олена Миколаївна**, доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Макаренко Тетяна Миколаївна**, кандидат біологічних наук, доцент кафедри біологічної хімії Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
- Манолаке Костянтин Михайлович**, доктор наук, доцент, Наукова бібліотека (Інститут) ім. Андрія Лупана Академії наук Молдови
- Мачуський Євген Андрійович**, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри фізико-технічних засобів захисту інформації Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Межжерін Сергій Віталійович**, доктор біологічних наук, професор, завідувачий еволюційно-генетичних основ систематики Інституту зоології НАН України

- Межжеріна Ярослава Олександрівна**, науковий співробітник відділу природничих наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Панчук Дар'я Миколаївна**, коректор редакційно-видавничого відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Проценко Галина Олександрівна**, заступник директора з інформаційних технологій Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, кандидат педагогічних наук
- Радченко Олена Мирославівна**, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри внутрішньої медицини Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького
- Рогущина Юлія Віталіївна**, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту програмних систем НАН України
- Слюсарчук Лідія Іванівна**, кандидат економічних наук, доцент, завідувач відділу природничих наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Соколов Віктор Юрійович**, кандидат історичних наук, головний бібліотекар Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого
- Студінська Галина Яківна**, кандидат економічних наук, докторант науково-дослідного економічного інституту Міністерства економічного розвитку та туризму України, директор Державного науково-дослідного інституту інформатизації та моделювання економіки; ПП «Науково-дослідний навчальний центр «ПринцепС»
- Тищенко Андрій Олександрович**, науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Торопчинова Катерина Леонідівна**, молодший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Троян Сергій Станіславович**, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету
- Федотова Оксана Олегівна**, доктор історичних наук, професор кафедри теорії, історії культури і музикознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Філіпюк Анжеліка Левонівна**, кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри внутрішньої медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
- Черниш Наталія Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри видавничої справи і редагування Української академії друкарства
- Чорна Мар'яна Василівна**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Шевчук Олександр Григорович**, старший викладач Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Шліхта Ірина Василівна**, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Наукове видання

**ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ
В СУЧАСНОМУ
ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ**

За ред. д. і. н., проф. *Киридон А. М.*

Комп'ютерне верстання
Савченко Н. С.

Підписано до друку 14.12.2017 р. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 18.14. Наклад 100 прим.

ТОВ “ДІА”
вул. Васильківська, 45, м. Київ, 03022, Україна
тел./факс 455-91-52

**Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1149 від 12.12.2002 р.**